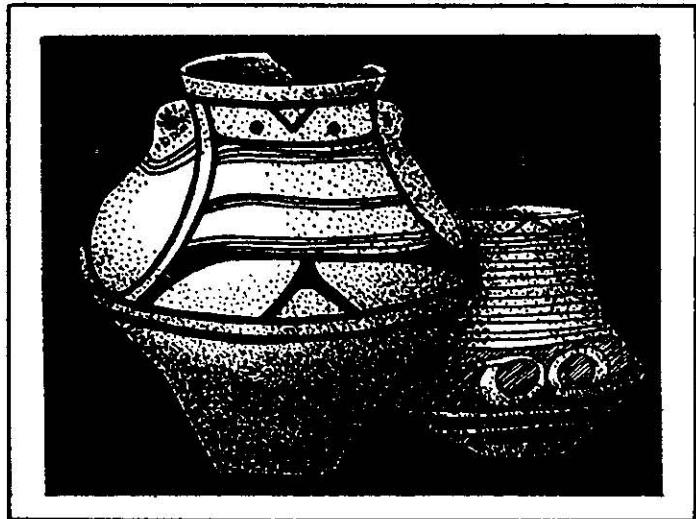

АРХЕОЛОГІЯ

45 * 1984

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

В збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії та археології, публікацій й повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, П. О. Кашиковський, С. Д. Крижицький, М. П. Кичера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), П. П. Толочко, Д. Я. Телегін, Є. В. Черненко, О. П. Черниш, Б. А. Шрайко, Т. Г. Рудницька (відповідальний секретар).

Адреса редколегії:

252014 Київ 14, вул. Видубецька, 40
Інститут археології АН УРСР
Тел. 95-35-81

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

45 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 Р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1984

СТАТТІ

С. В. СМИРНОВ

Деякі актуальні завдання вивчення антропогенезу

Питання антропогенезу завжди займали чільне місце серед найважливіших завдань археологічної науки. Саме археологічні матеріали є одним з основних джерел для вивчення процесу виникнення соціальних форм життя. Від глибини дослідження проблем антропогенезу залежить рівень розвитку археологічної і історичної науки, оскільки знання історичного минулого людини не можуть бути повними без ясної відповіді на питання про причини, умови та конкретні шляхи виділення її з тваринного світу. Розуміння історизму як основного принципу пізнання історії людства значною мірою ґрунтуються на осмисленні питань походження людини і суспільства.

Хоча питаннями антропогенезу первісна археологія займається з часу вивчення перших пам'яток раннього палеоліту, тобто з часу становлення її як науки, на жаль, ще й досі в археологічній літературі не існує чіткого і однозначного розуміння терміну «антропогенез». На сторінках археологічних видань все частіше трапляється термін «антропо-соціогенез». Більше того, в сучасній археологічній літературі склалася тенденція розглядати «антропогенез» і «соціогенез» як терміни, які відбивають різні процеси, що протікали у різний час і різними темпами. Таке становище склалось під впливом розширення обсягів польових досліджень ранньопалеолітичних пам'яток і нагромадження нових джерел

та при недостатній увазі до питань методологічного характеру. Це привело до того, що археологія, спираючись лише на свої власні зусилля все частіше екстраполює готові соціальні фактори розвитку туди, де почався або ще не закінчився процес формування фізичної організації людини, тобто в тому історичному стані, де лише відбувався процес формування людини сучасного фізичного типу. В археології все більш гостро відчувається парадоксальна ситуація: соціальні фактори розвитку і соціальні інститути реконструюються для тих епох, протягом яких людина як носій соціальних форм життя лише формувалась.

У зв'язку з цим виникла гостра потреба методологічного аналізу поняття «антропогенез» та розробки на цій основі методологічних принципів аналізу археологічних джерел, які застосовуються до розробки проблеми. Діалектико-матеріалістичне розуміння антропогенезу спирається на те, що процес становлення людини — це становлення її сутності, тобто нерозривної єдності тих основних характеристик, які надають їй якісної своєрідності. Сутність людини, як і всякої живої істоти, полягає у способах і методах, якими вона підтримує своє життя. Іншими словами, у способі життедіяльності, який виступає відправним пунктом побудови всієї концепції антропогенезу, її основним конструкуючим фактором. Сутність людини надає пошукам закономірностей її формування якісну визначеність, вона виділяє те русло, в якому слід шукати визрівання людських характеристик¹.

Сутність людини, якщо її розглядати не метафізично, а на засадах послідовного історизму, не може зводитись до незмінних характеристик, незалежних від еволюції соціально-економічних умов життя. На кожному новому етапі розвитку людства відповідно до змін умов життя відбуваються зміни сутності людини. Проте, оскільки йдея про становлення людини як суб'єкта історії (а в теорії антропогенезу вона мусить розглядатись в найбільш абстрактній формі), сутність людини повинна визначатися тими характеристиками, які проявляють себе на всіх без виключення етапах людської історії. Це ті характеристики, яких вона набула в процесі свого становлення, злагодила протягом історичного розвитку і буде розвивати в майбутньому.

Фундаментальною науковою категорією, що розкриває цілісний характер людського буття, є соціальність. Її основними факторами є праця, свідомість та колективність. Саме нерозривність цих факторів визначає в найбільш абстрактній формі специфіку соціального життя. Ось чому пошук генетично вихідних елементів людської життедіяльності мусить спиратись не на якісь окремі соціальні формоутворення, а на пошук генетично вихідних елементів соціальності як цілісного і принципово нового способу життя². Лише на основі єдності і взаємообумовленості цих факторів соціальності виникає теоретична можливість відшукання в біологічних формах розвитку перших генетично вихідних елементів соціального буття, а також встановлення того стану, коли соціальність виступає як остаточно сформований спосіб людської життедіяльності.

Діалектико-матеріалістична методологія розглядає людину як продукт історичного розвитку. Її основні тілесні і психічні якості є результат суспільно-трудової практики. Людина така, який спосіб її існування. Виходячи з цього, нікак не можна виправдати намагання розглядати становлення морфологічної будови людини як процес, що протікає в інших часових рамках порівняно з процесом становлення факторів соціальності. Ці спроби методологічно необґрунтовані, і кожна з них не може не привести до плутанини в розумінні процесу виділення людини з тваринного світу. Є чимало прикладів, що ілюструють це положення. В цій статті доцільно зупинитись лише на окремих, найбільш характерних з них.

Стаття Д. А. Крайнова написана під безпосереднім впливом Все-союзного симпозіуму 1968 р., присвяченого проблемам антропогенезу³, підбиває певний підсумок і тому привертає увагу. Період антропогенезу

Д. А. Крайнов розчленовує на три етапи. Перший етап — це час існування австралопіткових мавп; він оцінюється як етап становлення людини. Другий етап — це час існування архантропів і палеоантропів (президжантропів, пітекантропів, синантропів, неандертальців); його автор схеми розглядає як етап дородової первісної комуни. Третій етап — це час існування пізньопалеолітичного неоантропа, він визначається як етап родової первісної комуни. При розгляді схеми Д. А. Крайнова виділяються кілька характерних обставин. По-перше, власне процесу становлення людини відводиться час існування її тваринних попередників — австралопіtekів. По-друге, архантропи і палеоантропи оцінюються як соціальні істоти, формування яких завершилось, тобто як готові люди, спрямовуючими факторами розвитку яких є сформовані соціальні закономірності.

Такий поділ Д. А. Крайнова має, на нашу думку, серйозні логічні суперечності. Він підкреслює, наприклад, що період архантропів і палеоантропів, тобто «період середнього і нижнього палеоліту... був, безумовно, періодом становлення первіскомуністичних відносин, періодом становлення первісного комунізму як першої суспільно-економічної формациї»⁴. Ці слова означають, що дородова первісна комуна як початковий етап розвитку уже сформованого людського суспільства знаходиться поза суспільно-економічними формаціями, зокрема і поза першою формацією — первісною. У цьому зв'язку виникає ряд питань, що не дають логічно обґрутованих відповідей. Наприклад, чи можуть існувати соціальні закономірності, якщо вони не конкретизовані в закономірності тієї чи іншої соціально-економічної формациї? Чи може, бути, що архантроп і палеоантроп в соціальному значенні це вже готові, сформовані люди, а в біологічному — ще люди, які лише формуються? На якій основі могли існувати вже сформовані соціальні форми життя там, де лише здійснюється процес формування психічних і тілесних якостей людини, без яких соціальна діяльність неможлива? Як узгодити те, що становлення людини як суспільної істоти — це етап австралопіtekів, а становлення першої соціально-економічної формациї суспільства — це час архантропів і палеоантропів, що жили після них, тобто як узгодити те, що становлення людини і становлення суспільства — це процеси, що протікали у різний час.

Ю. К. Плетников⁵ слушно зазначив, що Д. А. Крайнов не дійшов до правильного розуміння і використання філософської категорії становлення. До цього можна додати, що він не зрозумів цілісний характер природи людини і тому не збагнув цілісний характер процесу її формування як біосоціальної істоти, в якій біологічне і соціальне знаходиться у стані взаємозв'язку і взаємообумовленості.

У своїх побудовах Д. А. Крайнов деякою мірою намагався спиратися на думку Ф. Енгельса про те, що перші люди, мабуть, жили частково на деревах в умовах тропічних чи субтропічних лісів, оскільки їх життю постійно загрожували хижаки⁶. Виходячи з цього, Д. А. Крайнов дійшов висновку, що Ф. Енгельс під терміном «люди, що формуються» розумів мавп, що ще остаточно не спустились на землю. І оскільки найбільш розвиненими викопними мавпами є австралопітеки, то епоху їх існування слід розглядати як етап становлення людини. Звідси висновок, що «Енгельс відносить формування і становлення людини до часу стада мавп, які лазили по деревах, тобто періоду до виникнення людини і суспільства»⁷. Звідси також намагання довести, що термін В. І. Леніна «стадо мавп, що беруть палки» і термін Ф. Енгельса «люди, що формуються» відбивають одну і ту ж історичну ситуацію, а саме — епоху існування австралопіткових мавп.

Прикро, що поза увагою Д. А. Крайнова залишились три важливих обставини. По-перше, людина, яка формується, Ф. Енгельсом розглядалась як перехідна істота, що в еволюції живої матерії займає проміжне місце між тваринними попередниками і нею самою. По-друге, для Ф. Енгельса людина, яка формується, ще гіпотетична людина, тобто

той перехідний тип, який йому не був відомий у конкретних антропологічних знахідках. Ф. Енгельс особливо підкresлював, що хоча перехідний стан між людиною та твариною існував багато тисяч років, «довести його існування ца підставі прямих свідчень ми не можемо»⁸. З цього випливає, що слова Ф. Енгельса про умови життя перших людей, тобто людей перехідного від тварин типу, треба сприймати лише як припущення, тобто висновок, зроблений в умовах повної відсутності конкретних антропологічних і археологічних факторів. По-третє, Д. А. Крайнов, незважаючи на широке цитування робіт фундаторів трудової теорії антропогенезу, на жаль, не зрозумів змісту фрази Ф. Енгельса, що лише «з появою готової людини виник до того ж ще новий елемент — «суспільство»⁹, і це привело до безпідставної критики цілком справедливої думки Ю. І. Семенова про те, що люди, які формувались, могли жити лише в суспільстві, яке формувалось¹⁰.

Д. А. Крайнов не зрозумів, що в науковій спадщині Ф. Енгельса слід розрізняти два аспекти: положення і висновки методологічного характеру, в яких відбились діалектико-матеріалістичні погляди на проблему походження людини, та висновки конкретно-наукового характеру, які значною мірою залежать від якості та рівня нагромадження конкретних джерел і які можуть уточнюватись і розширюватись під впливом нових факторів при умові послідовного збереження висунутих ним методологічних принципів дослідження. Доводиться констатувати, що саме методологічні засади трудової теорії антропогенезу в роботі Д. А. Крайнова не знайшли належного застосування і саме цим пояснюються наявність недоречностей та помилок в його концепції.

На піддану аналізові роботу можна було б не звертати такої великої уваги, якби її положення були належним чином переосмислені і виправлені в наступні роки. Цього не сталося. Погляди на те, що ранній палеоліт є часом існування вже сформованого людського суспільства, а архантропи і палеантропи — це вже сформовані соціальні істоти, настільки вкорінились у свідомості багатьох археологів, що у них не виникає навіть потреб доводити це. Практично вся публікаційна інтерпретаційна робота в галузі археології раннього палеоліту в основному опирається на безумовне сприйняття того, що археологічні матеріали ранньопалеолітичної доби є результатом свідомих, тобто осмислених і ціленаправлених дій, а людина раннього палеоліту — не перехідний тип, а сформована соціальна істота. Справа в тому, що на недоліках статті Д. А. Крайнова значною мірою позначились загальні недоліки, які виявилися у ході роботи Симпозіуму 1968 р., і тому природно, що вони даються взнаки і на сьогоднішньому рівні розвитку археологічних знань.

Для аналізу сучасного стану розробки проблеми важливе значення має стаття П. І. Борисковського¹¹, присвячена антропогенезу, в якій порушуються питання методолічного характеру. Вихідним пунктом вирішення проблем антропогенезу, на думку П. І. Борисковського, має бути теорія суспільно-економічних формаций. «При трактовці цього питання ми виходимо, зрозуміло, — пише він, — з теорії історично-матеріалізму, з марксистсько-ленінського вчення про суспільно-економічні формациї, які закономірно змінюють одна одну»¹². Свою думку П. І. Борисковський розвиває так: «Виходячи головним чином з принципових теоретичних міркувань, він (тобто П. І. Борисковський. — С. С) не вважає за можливе виділяти якусь напівлюдську, напівтваринну епоху, яка передує першій суспільно-економічній формaciї, первіснообщинному ладу, і разом з тим вже не відноситься до світу тварин. Констатаючи глибоку своєрідність епохи первісного стада, автор розглядає її як етап розвитку первіснообщинного ладу. З появою *Homo habilis* і олдовайської техніки починається історія людського суспільства, перший етап первіснообщинної суспільно-економічної формациї — епоха первісного стада. Таким чином, йдеться не стільки про розходження в інтерпретації конкретного археологічного матеріалу, скільки про розход-

ження в загальних теоретичних і методологічних питаннях»¹³. Як бачимо, свою позицію П. Й. Борисковський викладає в чіткій і ясній формі, і це дає можливість детального аналізу його концепції.

Слід зазначити, що відкидання необхідності виділення проміжної фази розвитку між тваринним світом і людським суспільством значить відмовитись від принципу історизму в поясненні генезису людини і суспільства, тобто звести історичний процес їх становлення до акту моментального виникнення, що ніяк не узгоджується з вимогами діалектико-матеріалістичного підходу до проблеми. Необхідність виділення перехідної епохи обґрунтована Ф. Енгельсом, і вона є одним з основних принципів трудової теорії антропогенезу. «... Визнавши походження людини з царства тварин, — підкреслював він, — необхідно припустити такий перехідний стан»¹⁴. Відповідно до цих вимог Ф. Енгельс формулює ідею про наявність у перехідному періоді істот перехідного від тварин до людини типу. Він їх називав перехідними істотами¹⁵, які безпосередньо передують готовим людям¹⁶, і за своїм місцем в еволюції живої матерії є людьми, що формувалися¹⁷, тобто перебували в стадії становлення. Теорія соціально-економічних формаций є фундаментальним методологічним засобом вивчення суспільного розвитку, але її не можна переносити на епоху, коли лише відбувався процес формування суспільства і суспільних відносин.

Підміна трудової теорії антропогенезу теорією соціально-економічних формаций веде до усунення антропогенезу як специфічного періоду становлення людини і суспільства. І це породжує логічно суперечливі погляди на сам механізм цього процесу. Сама концепція П. Й. Борисковського є прикладом цього.

Термін «первісне стадо» був введений в науковий обіг для характеристики перехідної фази розвитку між біологічними і соціальною формами життя, тобто для стану, коли ще не втратили свого значення стадні відносини і формувалися основи типово людських відносин. П. Й. Борисковський розглядає первісне стадо як перший етап первіснообщинної формaciї. Але хіба можна говорити, як це робить П. Й. Борисковський¹⁸, про сформоване людське суспільство в тому історичному стані, коли ще існували стадні відносини і праця не звільнилась від своєї твариноподібної форми. Твариноподібна праця — це не свідома, а інстинктивна праця і вона характеризує предметну діяльність тварин, але ніяк не людини, і саме так її розуміли основоположники марксизму. Якщо ж розглядати твариноподібну працю як людську на стадії її формування, то тоді первісне стадо слід оцінювати як суспільство, що формується, а не як первіснообщинну формaciю. Але це суперечить вихідним принципам П. Й. Борисковського, в основі яких — заперечення перехідної фази розвитку між тваринним світом і людським суспільством.

Діалектичний підхід до проблеми становлення людини приводить до необхідності логічного визнання перехідного періоду, в ході якого визрівала людина і всі людські характеристики, які становлять основу її життєдіяльності. Одна з них — праця.

У філософській літературі проблема становлення праці розглядається як проблема звільнення її від інстинктивної твариноподібної форми, тобто як проблема формування свідомої, цілеспрямованої праці¹⁹. Проблема формування свідомості, таким чином, тут розглядається як один з моментів формування людської праці. Цей підхід безпосередньо випливає з методологічних принципів К. Маркса, які він використовував при вивченні проблеми історичного розвитку трудової діяльності²⁰. Вказаний аспект генезису людської праці досліджується на основі аналізу антропологічного матеріалу, насамперед ендокранів мозку архантропів та палеоантропів. Оскільки структура мозку до певної міри відбиває психічні процеси, що протікають в ньому, вивчаючи еволюцію мозку, можна вивчати еволюцію форм психічної діяльності і на цій основі реконструювати процес становлення свідомості як специфічної фор-

ми людської психіки. Проте цим аспектом проблема формування праці не вичерпується.

Функціональний зміст праці розкривається у його предметній структурі. Предметна структура людської свідомої праці характеризується двома моментами. Це, по-перше, природний процес взаємодії людини і природи за допомогою спеціально створених матеріальних посередників, по-друге — процес створення цих посередників. Матеріальним субстратом предметної структури праці є, з одного боку, морфологічна будова людини, з другого — система матеріальних посередників впливу на природу, тобто сукупність спеціально створених людиною знарядь праці²¹.

Розгляд проблеми становлення праці крізь призму становлення його предметної структури є надзвичайно перспективним у методологічному відношенні. Насамперед такий підхід дає можливість розглядати формування діяльності по переробці предметів природи в предмети задоволення людських потреб за допомогою знарядь і формування діяльності по створенню цих знарядь як два нерозривних аспекти становлення системи людської трудової діяльності. Далі, він дає можливість формування морфологічної будови людини разом з формуванням її природних знарядь праці — рук і мозку — і формування штучних знарядь праці так розглядати як два аспекти становлення загальної системи знарядь свідомої людської трудової діяльності. Таким чином, виникає можливість становлення морфологічних і психічних якостей людини, становлення системи трудової діяльності і системи знарядь праці розглядати у тісному зв'язку і взаємозалежності, тобто як окремі сторони единого нерозчленованого процесу. Це означає, що виникає можливість практичного використання принципу цілісності у відтворенні механізму становлення людської життєдіяльності на основі конкретних антропологічних та археологічних джерел.

Розглядаючи проблему становлення свідомої праці, треба обов'язково мати на увазі, що праця це не лише матеріально-природний процес, але також процес соціальноутворюючий. Праця як технологічний процес між людиною і природою, тобто як процес перетворення предметів природи в предмети людини, не є чимось принципово новим, порівняно з працеподібними актами тварин²². Тварини також вступають у технологічні зв'язки з навколоїшнім середовищем, хоча при цьому на відміну від людини з її штучними знаряддями праці використовують лише свої природні органи або ж необроблені природні предмети. Технологічні зв'язки людини з природою набагато складніші і багатогранніші і будуються на свідомому відношенні до своєї життєдіяльності. Але не в цьому основна відміна людської праці від працеподібних дій тварин. Головне, що характеризує людську працю, — це її соціальноутворююча функція.

В процесі праці природа формується людиною адекватно її потребам, при цьому природні предмети набувають соціальних характеристик і перетворюються в предмети людини. Специфічним в людській праці є те, що людина створює необхідні знаряддя існування не лише для себе, а й для інших людей. В процесі праці людина відтворює не лише своє життя, а й життя інших. Праця, таким чином, відтворює відносини між людьми, тобто соціальні зв'язки. Індивідуальний досвід людини, здобутий в процесі праці, входить складовою частиною в суспільно-трудовий досвід колективу. Праця по освоєнню природи виступає як функція суспільних зв'язків людей. Саме в цьому полягає обґрунтована К. Марксом соціально-утворюча роль праці²³.

Традиційні в археології та інших конкретних науках підходи до питань генезису праці враховують лише те, що праця — це матеріально-природний процес, тобто технологічний процес між людиною і природою. Соціальноутворюча роль праці, тобто найбільш специфічна риса трудової діяльності людини, при цьому не береться до уваги. Оскільки технологічна функція праці не є виключно соціальною характе-

ристикою і притаманна в своїх примітивних формах також предметній діяльності тваринних попередників людини, ці підходи не можуть не привести до висновку про наявність праці уже на самому початку антропогенезу. В археології це положення стало аксіомою, хоча воно ніяк не узгоджується з даними антропології про етапи становлення людського мозку, що відбивають історичний процес формування свідомості. Цьому значною мірою сприяло те, що в археології кожний штучно розколотий камінь оцінюється як знаряддя праці, і саме такі артефакти відомі вже у вихідному пункті антропогенеза.

Створилася складна проблемна ситуація. Якщо виходити з цих традиційних даних археології, то людську працю і притаманні їй засоби праці треба реконструювати для всього періоду формування людини, враховуючи також його найранніші фази, тобто, за археологічною періодизацією, для всього раннього палеоліту. Якщо ж виходити з даних антропології про еволюцію мозку, то готова людська праця може бути зафіксована лише для наступної після антропогенезу епохи, тобто для пізнього палеоліту. Як бачимо, висновки археології та антропології різко суперечать одне одному. Щоб подолати ці суперечності, деякі антропологи залишили поза увагою надзвичайно важливі для даної теми дані про еволюцію мозку як показник генезису свідомості і взяли на озброєння тезу, що стала форма артефактів є безпereчним доказом свідомої діяльності. Під впливом цього виникла концепція, що свідома праця, засоби праці, як і інші суспільні феномени, з'являються на самому початку антропогенезу, а сам антропогенез є лише процесом формування морфологічної будови людини в умовах панування вже готових соціальних інститутів²⁴.

Аналіз сучасного стану розробки проблеми антропогенезу в археології викликає серйозні занепокоєння ще й тому, що в ньому не знайшла місця концепція двох стрибків, яка стала важливим підсумком роботи археологів і антропологів 30—60-х років.

В археологічній літературі цю концепцію в найбільш повній формі виклав О. П. Окладников. Перший стрибок, писав він, був викликаний переходом до штучної обробки каменю. Виготовлення перших знарядь положило «першу чітку якісну грань між найближчими предками людини і людьми, які формуються. По один бік цієї грані залишилась тварина, яка в принципі підійшла до грані олюднення, по другу — людина, хоча і найпервісна, що лише почала формуватися в людину»²⁵. Етап існування людини, що формується, тобто етап пітекантропа, синантропа і неандертальця, є, «в свою чергу, підготовчим етапом до нового якісного зрушения в історії людства — переходу до сучасної людини»²⁶. «Останнім моментом в історії первісних людей, що формувалися, був мустьєрський час, коли нагромадилися всі необхідні обставини, дозріли умови, необхідні для переходу на більш високий етап — до сучасної людини типу *Homo sapiens* і до цілком розвиненої зрілої форми первісного суспільства»²⁷.

Концепція двох стрибків в антропогенезі, які визначають початок і кінець періоду формування людини і суспільства, спиралася не лише на численний археологічний і антропологічний матеріал, але насамперед на солідну методологічну базу, і це привело до відбиття в ній найбільш передових ідей в дослідженні проблем. Вона мала лише одну ваду — припущення про наявність готових знарядь праці і, отже, виробництва у вихідному пункті антропогенезу. Це припущення спирається на традиційні погляди на ранньопалеолітичні артефакти, які йшли від французьких археологів минулого століття.

Виходячи з логіки наукового пізнання та принципу історизму, дальша розробка цієї концепції мусила розвиватись по шляху скасування зазначеных суперечностей, а саме по шляху розробки питань формування матеріально-технічних засобів праці. Але сталося по-іншому. Лавиноподібне нагромадження нових матеріалів, особливо з найбільш ранніх фаз антропогенезу, привело до розширення описово-

емпіричних досліджень і певного знецінення методологічних і теоретичних аспектів проблеми, що, звичайно, не може оцінюватись, як крок уперед. В археології лише О. П. Окладников до останнього часу відстоював концепцію двох стрибків.

Подолання вказаних недоліків можливе лише при умові послідовного дотримання принципу історизму, тобто при умові ясного розуміння того, що праця як основний фактор людської життєдіяльності не може виникнути поза виникненням людини як носія суспільно-трудових відносин. Оскільки людська праця не можлива без притаманних їй засобів, становлення людської праці і становлення засобів праці не можуть розглядатись як різночасові процеси; вони іманентні один одному. Становлення людської праці — це процес становлення його соціальноутворюючої функції і в той же час процес різкого ускладнення технологічної функції, що викликано формуванням універсальної структури засобів праці.

Якщо виходити з вимог соціології, то треба сказати, що засоби праці це не механічна сукупність штучно виготовлених інструментів, як це традиційно розглядається в археології, а система, що складається з двох основних груп — знарядь праці для виробництва знарядь праці і знарядь праці для виробництва предметів споживання. Ці дві групи знарядь праці характеризують матеріально-технічні засоби праці на всіх етапах його розвитку, і тому формування засобів праці не може розглядатись інакше, як крізь призму формування цієї системи. При такому підході до проблеми виникає можливість по-новому підійти до визначення статусу знарядь праці і на основі конкретних археологічних джерел визначити історичний період формування знарядь праці, узгодивши його з періодом формування праці як свідомої технологічної, соціальноутворюючої діяльності людини. Тим самим виникає можливість розглядати проблему формування праці і засобів праці в межах антропогенезу і на основі послідовного застосування фундаментальних принципів трудової теорії антропогенезу — принципів праці, цілісності та перехідності.

В цій статті ми розглянули лише один, хоча і найважливіший, аспект теорії антропогенезу, — методологічний. Саме методологічні аспекти визначають прийоми і методи аналізу археологічних джерел, які разом з антропологічними матеріалами становлять основу джерело-знавчої бази з проблем походження людини і соціального способу життя. Прогрес у розробці цих проблем може бути забезпечений при умові ясного розуміння того, що антропогенез це цілісний процес, і що він не відноситься до чисто соціальних форм життя, а є перехідним періодом, тобто періодом трансформації біологічного в соціальне. Оскільки археологія як наукова дисципліна відноситься до суспільних наук, а найбільш ранні археологічні епохи відносяться до того перехідного періоду, коли суспільства ще не існувало, а лише відбувався процес його формування, для археолога, що працює в галузі раннього палеоліту, завжди існує небезпека перенесення на цю епоху вже сформованих соціальних феноменів. Ось чому перед археологією раннього палеоліту постають специфічні й набагато складніші вимоги, ніж завдання, які вирішуються в інших розділах археологічної науки. Вони пов'язані з необхідністю врахування не лише законів соціального розвитку, але також специфіки біологічних форм життедіяльності. Дальші успіхи у вирішенні проблем антропогенезу, зокрема і проблеми генезису трудової діяльності і виробництва, повною мірою залежать від того, як ці вимоги будуть враховуватись у практиці археологічних досліджень при розкритті самого механізму цього складного і багатогранного процесу.

¹ Иванов В. П. Мировоззренческие проблемы эволюции природы и становления человеческого мира. — В кн.: Человек и мир человека. Киев, 1979, с. 62, 81.

² Молчанов И. Н. Природная и социальная сущность антропогенеза. — Там же, с. 115—116.

³ Крайнов Д. А. Некоторые вопросы становления человека и человеческого об-

щества. — В кн.: Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 76—93.

⁴ Там же, с. 86.

⁵ Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения. — М., 1971, с. 9.

⁶ Див.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 27.

⁷ Крайнов Д. А. Указ. соч., с. 85.

⁸ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності..., с. 28.

⁹ Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 457.

¹⁰ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. — М., 1966, с. 12.

¹¹ Борисковский П. И. Возникновение человеческого общества. — В кн.: Борисковский П. И., Григорьев Г. П. Возникновение человеческого общества: Палеолит Африки. — Л., 1977, с. 11—42.

¹² Там же, с. 37.

¹³ Там же, с. 39—40.

¹⁴ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності..., с. 28.

¹⁵ Енгельс Ф. Роль праці..., с. 454.

¹⁶ Там же, с. 457.

¹⁷ Там же, с. 455, 459.

¹⁸ Борисковский П. И. Возникновение человеческого общества..., с. 38.

¹⁹ Семенов Ю. И. К дискуссии по проблемам возникновения труда и становления человеческого общества. — СА, 1958, № 4, с. 109—126; Семенов Ю. И. Как возникло человечество, с. 115—120; Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения, с. 13—14.

²⁰ Див.: Маркс К. Капітал, т. 1. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 179—182.

²¹ Батенин С. С. Человек в его истории. — Л., 1976, с. 55.

²² Межуев В. М. Культура и история. — М., 1977, с. 133.

²³ Молчанов И. Н. Природная и социальная сущность..., с. 125—130.

²⁴ Кочеткова В. И. Эволюция мозга в связи с прогрессом материальной культуры. — В кн.: У истоков человечества. М., 1964, с. 191—243; Кочеткова В. И. Выступление на симпозиуме «Проблема грани между животным и человеком» на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук. — ВА, 1965, вып. 19, с. 16—17; Кочеткова В. И. Сравнительная характеристика эндокранов гоминид в палеоневрологическом аспекте. — ТИЭ. Н. С., 1966, т. 92, с. 457—496; Кочеткова В. И. Основные этапы эволюции мозга и материальной культуры древних людей. — ВА, 1967, вып. 26, с. 22—40; Алексеев В. П. Возникновение человека и общества. — В кн.: Первобытое общество: Основ. пробл. развития. М., 1975, с. 5—48.

²⁵ Окладников А. П. Становление человека и общества. — В кн.: Проблемы развития в природе и обществе. М., 1958, с. 135.

²⁶ Там же, с. 153.

²⁷ Там же, с. 144.

С. В. СМИРНОВ

Некоторые актуальные задачи изучения антропогенеза

Р е з ю м е

В современной археологии наметилась тенденция рассматривать антропогенез и социогенез как различные процессы, протекающие в различное время и различными темпами. Эти концепции исходят из методологически неоправданных подходов, игнорирующих биосоциальную природу человека, то есть тот факт, что человек — это биосоциальное существо, в котором биологическое и социальное находятся в неразрывной связи и взаимообусловленности. Антропогенез является единым нерасчлененным процессом формирования человека как субъекта истории и социальности, как целостности способа исторического бытия человека. Преодоление наметившихся в археологии недостатков и прогресс в интерпретации археологических источников возможны лишь в условиях четкого понимания того, что антропогенез является переходным периодом между биологической и социальной формами жизнедеятельности, что в нем труд, сознание и коллективность как факторы социальности могли существовать лишь в формирующихся формах. Наличие общественного человека и готового сознательного труда, а также сложившихся средств труда может быть отмечено после завершения процесса антропогенеза.

Петренська регіональна група трипільської культури

Пам'ятки петренської регіональної групи * — велике етнокультурне явище середнього і початку пізнього етапів розвитку Трипілля — Кукутені. Вони займають величезну територію Середнього і Верхнього Попруття та Подністров'я в межах Західної України і Молдавії, а також Прута і Сирета в румунській Молдові.

Територія цієї регіональної групи добре окреслюється відомими поселеннями. На півночі вона включає правий берег Верхнього Дністра, доходячи до с. Незвісько Івано-Франківської обл. Північно-східний кордон проходить по лівій притоці Середнього Дністра — р. Ушиці, де знаходиться поселення Крутобородинці II Хмельницької обл., та по р. Горині в Тернопільській обл. (с. Бодаки), північно-західна — по лівому березі Прута в с. Шипенці Чернівецької обл. (с. Кирилівка в басейні р. Кодими). Східна межа потребує уточнення, бо межиріччя Середнього Дністра і середньої частини Південного Бугу ще мало досліджено¹.

Крім давно введених в науковий обіг пам'яток, таких, як Петрени, Шипенці, Стіна (уроч. Стінка-Посічи), Сороки-Озеро, в петренську регіональну групу можна зарахувати значну кількість поселень: Незвісько (верхні горизонти), Городниця II, Кудринці (верхній горизонт), Бодаки, Бучач, Қадіївці-Буряківка, Жванець (горизонт на Лисій Горі), Крутобородинці II, Велика Слобідка, уроч. Хрешчате (кол. Велика Мікша), Конівка, уроч. Пущита, Ліпчани, уроч. Татарка, Непоротове, Кирилівка, Варварівка VIII, Тріфауци II, Ращків XI, Бринзени IV, Гланан II та ін.

На території Соціалістичної Республіки Румунії до цієї регіональної групи відносяться поселення часу Кукутені В: Фрумушика (верхній горизонт), Гелаешті (верхній горизонт), Валені, Валя-Лупулуй, Дракузені-Сучава, Дрегушені-Текуч і епонімне поселення Кукутені-Бейчені.

Всі названі пам'ятки займають три суміжні зони: північну у Верхньому Подністров'ї та на Горині, південну в Середньому Подністров'ї і південно-західну в Попрутті (намічається четверта в Бugo-Дністровському межиріччі). Вони наділені деякими місцевими особливостями розвитку, які знайшли найяскравіше відбиття і в розписному посуді з зооморфними зображеннями. Виділяються поселення, які тяжіють до тієї чи іншої зони в силу спільніх культурних традицій, що збереглися і після розселення окремих петренських общин².

Досліджено поселення і кремінні майстерні в їх межах, а також одиноке поховання між житлами в Незвісько. Поселення розташовані на плато, мисах, омітих численними притоками рік, зрідка — в високій заплаві вздовж Дністра. Вони невеликі або середні за розмірами (до 30 га в Петренах та 40 га в Варварівці VIII). Поселення в Сороках-Озерах (нижній горизонт) та Стіні, уроч. Стінка-Посічи були укріплені ровами та валами. Рів в Сороках-Озерах шириною біля 8 м і глибиною 2,6 м проходив з боку Дністра³.

Характерним типом житла є наземні глинобитні будівлі, розміщені по колам, інколи, як в Раковці, парами, на відстані до 2 м. Деякі поселення складалися з напівземлянок. Так, останні досліджено у верхніх будівельних горизонтах Незвісько, в першому і третьому горизонтах Сороки-Озера. У Великій Слобідці, уроч. Хрешчате, крім наземних глинобитних жител, розкопана напівземлянка.

Напівземлянки різного розміру і форми. В Сороках-Озерах вони невеликі, діаметром від 2,5 до 3,5 м, неправильно-овальної форми з

* Назва походить від с. Петрені в Північній Молдавії, де вперше проводили розкопки.

шологим схилом-входом. Між ними знайдено кам'яні вогнища діаметром 1,7—2 м, злегка заглиблені в ґрунт і неодноразово перебудовані. Між деякими житлами і вогнищами простежено доріжки⁴.

Напівземляники четвертого горизонту поселення в Незвисько неправильно-овальної, овальної форми чи у вигляді двох з'єднаних овалів. Розмір їх від 5,2 до більших за 50 м² (велика напівземлянка розкопана лише частково). Стіни, а інколи і підлоги в багатьох з них були обмазані глиною. В житлах (часто в спеціальних ямах) знаходилися вогнища, а в одній напівземлянці, можливо, місце виготовлення знарядь (вздовж стіни лежали великі камені вапняку, заготовки знарядь і уламки кременістого сланцю)⁵.

Поселення, для яких типом будівель є глинобитні житла, переважають. Житла досягають кількох сотень, вони прямокутні і лише зрідка у формі букви Г. Розмір їх від 14 м², про що можна судити по найменшому дому в Петренах, до великих, понад 170 м², але в основному до 100 м². Залежно від величини — одно-, дво- й трьохкамерні, розділені перегородками.

У Варваровці VIII та Раковці в Молдавії житла були двоповерховими⁶. На поселенні Раковець, за спостереженнями К. К. Черниш, основа підлоги другого поверху, настелена з дерев'яних плах та горбілів довжиною 3,5 м, відбилася на глиняній обмазці долівки другого та земляній підлозі першого поверхів. Але поряд з цим житлом тут відкрита і одноповерхова будівля. У Варварівці VIII досліджено житла, підлога яких була з тонкого шару глини, замішаної з половиною. У Великій Слобідці — з тонких плиток або товстих з рослинними домішками.

На багатьох поселеннях, крім дерева і глини, застосовували інші будівельні матеріали — камінь і гальку. Остання вживалася для кладки окремих ділянок підлоги, фундаментів печей і спорудження глинобитних підвищень. Цікавою в цьому плані виявилася невелика будівля чотирикутної форми, розташована біля південного схилу плато на поселенні с. Петрени в Молдавії. За даними розкопок Р. Штерна, долівка її була почасти глинобитною, пофарбованою червоною вохрою, почасти настелена тонкими вапняковими плитами. Інвентар, звичайно численний в трипільських житлах, тут представлений лише кількома екземплярами — дві великі й одна мала роздавлені розписні посудини, торс антропоморфної фігурки, глиняний конусик та кістяне шило. Своєрідність знахідок, можливо, вказує на культове призначення. В одній стороні кам'яною, перекритою глиняною обмазкою, була і долівка житла в Сороках-Озері⁷. На поселенні Стіна — Стінка-Госічі вапнякові плити поряд з деревом і глиною застосовували для кладки стін⁸.

Широко застосовували камінь і общини, що населяли північну зону цієї групи пам'яток. Причому вони дотримувалися спільних спадкоємних традиційних рис і в оформленні внутрішнього інтер'єру. Так, для жител третього горизонту Незвисько і Великої Слобідки, уроч. Хрестате характерні підвищення — вимостки чотирикутної або прямокутної форми, розташовані на відстані від печей і неодноразово ремонтовані. На поселенні в Незвисько в основі цих підвищень лежали плоскі камені і галька, зверху засипані землею і перекриті шаром (або кількома шарами) глиняної обмазки без рослинних домішок. В житлі № 2 на поселенні Велика Слобідка кам'яний фундамент, в свою чергу перекритий уламками посуду і шарами глиняної обмазки, був покладений під одне подібне підвищення⁹. Плоскі камені служили і основою фундаменту деяких печей.

Печі будували на дерев'яній каркасній основі (Сороки-Озеро, Велика Слобідка, уроч. Хрестате) чи стрічковим способом, спостереженим В. І. Маркевичем у Варварівці VIII (ширина стрічок до 12 см, товщина 3—5 см)¹⁰.

Біля печей в Незвисько виявлено ями, інколи обкладені дерев'яними

дошками і обмазані глиною. Крім того, в Раковці і Великій Слобідці до жителів примикали господарські ями.

В шарі четвертого горизонту поселення Незвисько між напівземлянками відкрито чоловіче поховання. Воно лежало в овальній ямі, головою на північний схід (череп перекривав великий вапняковий камінь), на спині зі злегка піднятими в колінах ногами, які розпалися ромбом. Руки простягнені вздовж тіла, кисті їх покладено на кістки тазу і між ніг. Трохи на відстані, біля ніг, знаходився розписний кубок. Від ударів на черепі є дві вм'ятини. На верхній щелепі вибито зуби. За визначенням Г. Ф. Дебеца, померлий належав до арmenoїдного антропологічного типу. Йому було біля 60 років. Зовнішній вигляд його відтворений М. М. Герасимовим¹¹.

На поселеннях в Незвисько і Бодаки відкрито майстерні по виготовленню крем'яних знарядь. Майстерня в Незвисько займала площею біля 30 м² між житлами. В ній знайдено багато заготовок і відходів виробництва: відщепи, осколки, пластини з кременю та кремнистого сланцю, заготовки кількох десятків тесел і доліт. За даними розкопок, в Бодаках, крім майстерні, на поселенні в спеціальних ямах знайдено запаси кременю, які для збереження еластичності тримали у вологому місці. Розташування самого поселення поблизу яру з виходами високоякісної сировини створило умови для спеціалізації його населення в обробці кременю. Знаряддя з нього виготовляли і для обміну¹². Обстежувальними роботами Молдавської експедиції АН СРСР в Бодаках здобута велика кількість масивних жовен, нуклеусів, відбійників, заготовок, відщепів та знарядь з чорного або смугастого кременю, наділеного високою пластичністю (кремінь з Незвисько димчастий, напівпрозорий). Основним видом заготовок, як і в інших пам'ятках петренської групи, служили ножевидні пластини довжиною від 5,2 до 20,7 см (переважають великі). З них виготовлені ножі, іноді вкладиші серпів з слідами заполіровки та ретушью вздовш однієї з бокових граней: скребки з обробленим крутою ретушью кінцем (напівкруглим, прямим або скощеним); свердла та велика кількість різців — кутових, бокових і серединних, рідких в пам'ятках трипільської культури. З Незвисько походять ретушери, два наконечники стріл і наконечник списа, оброблений з обох сторін плоскою ретушшю.

Серед виробів з каменю-пісковику багато нижніх масивних частин і верхніх розтирачів зернотерок з кремнистого сланцю — тесел і доліт. Значна кількість інструментів виготовлена з рогу та кістки. З відростків оленячого рогу виготовляли мотики з отвором для держака, з розколотих трубчастих кісток — лошила (лошило з Незвиська досить велике, довжиною 28 см), проколки, шила, іноді з отвором для прив'язування. На цій же пам'ятці знайдено багато відростків рогу оленя з позами для вставлення кремінних виробів.

Цікавий набір інструментів знайдено на поселенні Сороки-Озеро в Молдавії. Вивчення знарядь трасологічним методом дозволило реконструювати господарство, в тому числі і домашні виробництва його жителів. Визначено кістяні і рогові долота, уламки клиновидних сокир для обробки дерева, кремінні різчики, скобелі, ножі, кістяні знаряддя для обробки шкір і пошиття одягу, кочедики для плетіння сіток.

Металевих виробів небагато, але вони різноманітні. Це довге (13,6 см) чотиригранне мідне шило, два кільця, пронизка (одне кільце і пронизка відлиті із сплава міді із сріблом) та злиток міді з Незвисько. Декілька мідних предметів походять з румунських пам'яток. Серед них кинджал з нервюрою, знайдений на поселенні Кукутені-Четецуя, та кинджал з Фрумушки¹³.

В Городниці II (над Дністром) знайдено скарб з 13 металевих предметів, які зберігалися в розписній посудині з високими комірцевими вінцями. Це сокира-мотика, тесло, ніж, гриня та дев'ять намистин¹⁴.

Вивчення металевих виробів дозволило дійти висновку, що окрім предметів, як клиновидна сокира з Городниці II та круглопроволочне

кільце з Незвисько, були відлиті на місці в простих двосторонніх формах. Місцевого виробництва з переплавленого імпортного металу виявилися пронизка і кілочко з Незвисько. Привозною є сокира-мотика з Городниці II, відлита в складній формі з роз'ємним стрижнем¹⁵.

Знаряддя виробництва з глини представлени пряслицями для ветерен та грузилами для ткацького верстата. Численні відбитки на денциях посудин свідчать про виготовлення тканин полотняного, рипсовидного та навіть узорного переплетіння, що підтверджено дослідженням зразків з Стіни, уроч. Стінка-Посічи¹⁶.

Кераміка поселень петренської регіональної групи мало вивчена, хоч дослідники неодноразово звертали на неї увагу (особливо це стосується посудин з зооморфними сюжетами). Детально проаналізована лише кераміка з Петрен. Мотивам її орнаментації Т. С. Пассек присвятила спеціальну статтю¹⁷ в монографії «La sègamique Tripolienpe»¹⁸. Розписні посудини Петрен (як і Володимирівки) Т. С. Пассек віднесла до I ряду III типу, розглянувши їх за формами та стилем розпису. Значне місце відведено кераміці Кукутені-Четецуя, Фрумушіка і румунськими дослідниками. Матеріали з багатьох інших пам'яток видані фрагментарно, що значно звужує можливості їх характеристики.

В технологічному відношенні кераміка всіх пам'яток представлена двома основними групами посуду — кухонною і розписною. Розписний посуд кількісно значно переважає. Так, в Незвисько він становить до 90% всієї кераміки.

Кухонні посудини, виготовлені з глини з домішкою подріблених чепашок, зрідка мергеля (Стіна — Стінка-Посічи), формовані від руки, добре випалені. Зовнішні поверхні світло-коричневого, зрідка терракотового чи сіруватого кольору. Черепок в основному міцний, особливо у посудин з Стіни — Стінки-Посічи. На денциях деяких посудин є відбитки тканин, які, за поглядом окремих дослідників, застосовувались під час їх формування. Зовнішня поверхня кухонної кераміки вкрита полощатим згладжуванням — на вінцях вертикальними рядами, а на плічках і нижній частині стінок горизонтально і навколо.

Виділяється два типи посудин: горщики (переважають) і миски (невелика кількість). Горщики відрізняються за варіантами форм. Найпоширеніші — з широким отвором, порівняно високою, вертикальною шийкою, трохи опуклими плічками і конічнозавуженими до дна стінками.

Горщики з навкісно похилими до середини вінцями і широкими майже ребристими плічками, розташованими посередині висоти посудини. Горщики з трохи відхиленими зовні вінцями.

Часом зустрічаються всі варіанти посудин (невеликого і середнього розмірів) на чотирьох ніжках. Є горщики з вушками на шийці і плічках.

Усі названі типи кухонної кераміки досить одноманітно орнаментовані. По краю вінець нанесені нігтіві защипи, насічки, в основі шийки — ряд штампових наколів, відтисків «гусенички», а на плічках незамкнені трикутники, фестони — прокреслені або виконані «гусеничним» орнаментом.

Поширеним орнаментальним прийомом є наліпи: невеликі округлі, дуже стилізовані, парні, вертикальні з імітацією ріжок, розміщені на вінцях або лише самі ріжки в основі плічок. Миски з конічними стінками в основному не орнаментовані.

Група розписної кераміки виготовлена з добре відмученої тонко-структурної глини з домішкою дрібного піску. Черепок червонуватого, жовтого чи оранжевого кольору, випал добрий. Зовнішні поверхні посудин, а в мисках і внутрішні, вкриті рідким розчином фарби (червонуватої, коричнюватої або жовтувато-білої), зверху підлощенні і розписані. Неорнаментовані кераміки небагато.

Характерними формами є грушовидні посудини з циліндричною або невираженою шийкою зі зрізами краєм, високими округлими пліч-

ками, що іноді різко і сильно сплющені; шоломовидні покришки з відігнутими краями і сплющеним чи випуклим верхом. Посудини з низькими округлими плічками, високою конічно завуженою шийкою, вузьким горлом і великими комірцево відігнутими вінцями; двоконусні посудини з невисокими відхиленими вінцями і ручками вище плічків (рис. 1, 1, 7); тонкостінні кубки з м'яким або гострим профілем плічок

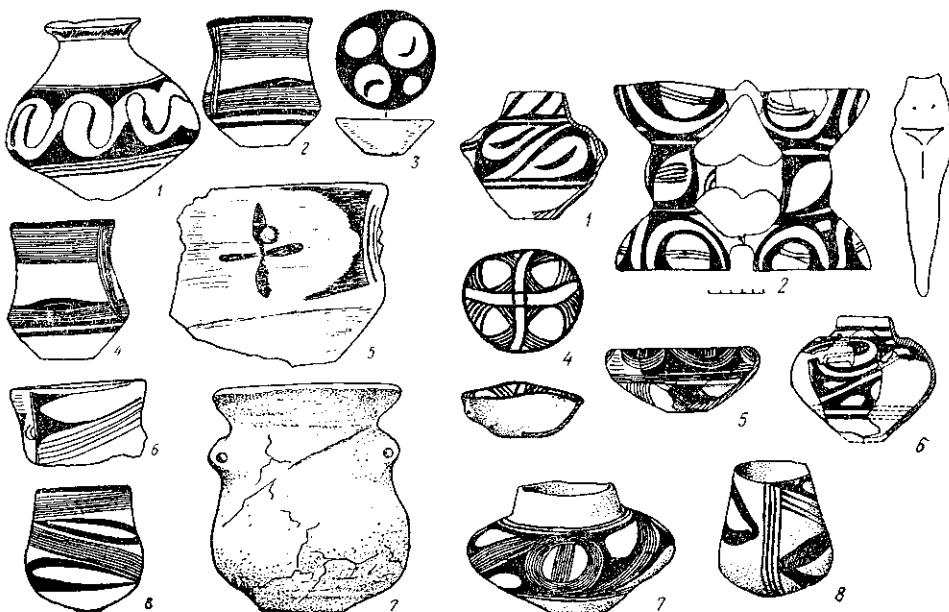

Рис. 1. Матеріали поселень першої та другої фази розвитку:
1, 3, 5 — Невисісько; 4 — Бодаки; 6 — Кадіївці-Бураківка; 7—8 — Бучач.

Рис. 2. Матеріали поселень першої фази і пам'яток етапу ВІ—ВІІ:
1—3 — Раковець; 4—6 Яблонна 13; 7—8 — Заліщики.

(рис. 1, 2, 5, 8); кратеровидні посудини з високими сильно відігнутими вінцями; конічні миски з півкруглим краєм та інколи з наліпними голівками тварин, іноді з горизонтально відігнутими краями; невеликі горщики з прямою шийкою і розширеними трохи ребристими плічками, розміщеними посередині висоти; чаши з ребристим профілем стінок, зрідка округлим; посудини біноклевидні (рис. 2, 2) таких же форм мініатюрного розміру.

Орнамент вкриває верхню частину посудин. На грушовидних і двоконусних посудинах він розміщується в двох горизонтальних поясах, спускаючись нижче плічок (рис. 1, 1; 2, 1).

Виділяється кілька стилістичних підгруп орнаменту залежно від часу пам'ятки, кольору візерунка, фону і форми посудини. Перша підгрупа кераміки з розписом чорною або коричневою фарбою переважає. Друга — з розписом чорною фарбою у поєднанні з червоною. Третя підгрупа (невелика кількість) розписана по білому фону вертикальними смугами обличкування, вкритими зверху фарбою вищневого кольору. Четверту, особливу підгрупу складають поодинокі екземпляри кераміки з червонуватим чи коричнюватим фоном, на який нанесено візерунок, частіше коричневою фарбою, обведений по контуру білими крапками чи лініями (рис. 3, 1—6).

Основні схеми орнаментів такі: на посудинах грушовидної форми в широкому поясі розміщені подвійні псевдоспіралі з кіл, з'єднаних діагоналями, вісімкові спіралі, між стрічками яких зафарбовані стилізовані трикутники (рис. 4, 6). Всередині спіралей нерідко зображені символи сонця — кола, розділені перехрещеними вузькими лініями (рис. 5, 5). Якщо пояс орнаменту був подвійним, то у верхньому роз-

міщені в ряд один за другим, або парами стилізовані тварини (одна тварина всередині псевдоспіралі). В нижньому поясі непарна спіраль заповнена знаком сонця (рис. 5, 7; рис 6, 1, 3).

Близькі або аналогічні сюжети характерні і для двоконусних посудин. На деяких з них тварини зображені в геральдичній позі. На частині двоконусних посудин з вушками-ручками та горщиків панує сюжет

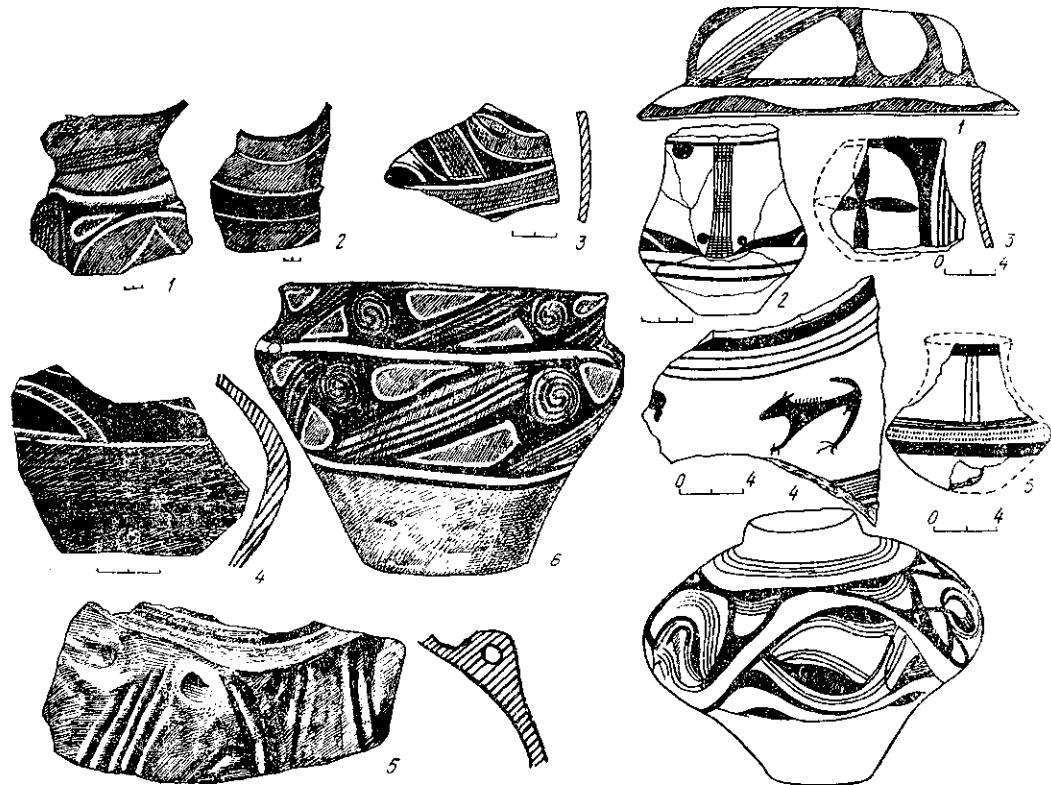

Рис. 3. Матеріали Трипілля етапу VI—VII та Кукутені А—В:
1—2 — Кукутені; 3 — Старі Каракушани I; 4—5 — Велика Слобідка, уроч. Хрешчате (нижній горизонт); 6 — Гелаєшти.

Рис. 4. Матеріали третьої фази:
1—2 — Велика Слобідка, уроч. Хрешчате; 3—6 — Старі Каракушани I.

«лицьової урні», спіраль у вигляді вісімки, злита на кінцях (рис. 5, 1). Орнамент, розташований у двох поясах, складніший. У верхньому поясі — вертикальні стрічки, що розділяють його на зони. Під вінцями фестони із звисаючими стрічками. На плічках — зображення тварин. В нижньому поясі, підкресленому зубцями, зрізані овали з зафарбованими всередині колами, з'єднані діагональними стрічками, та інші елементи (рис. 7, 2; 8, 7).

Кратеровидні посудини розписані горизонтально розміщеними подвійними спіраллями (вісімка), завитки яких часом перетяті відрізками стрічок з колами.

Шоломовидні покришки прикрашені з зовнішньої сторони: по краю вінець — смуга, фестони, на опуклій поверхні одна-дві пари овалів, півовалів з широких стрічок, заповнених вузькими лініями (рис. 4, 1).

Різноманітністю орнаментальних сюжетів відрізняються кубки. На багатьох із них, великих, є знак сонця у вигляді хреста з чотирма прямокутними або листовидними кінцями; вертикальні відрізки стрічок, що ділять поверхню на зони з піввалами з обох сторін в основі широкого поясу малюнка, зрідка одна фігурка тварини, рослинні орнаменти, драбинка, заповнена сіткою (рис. 1, 2, 4—5; 4, 2—3).

Чаші з прямими або трохи ребристими стінками. Всередині роз-

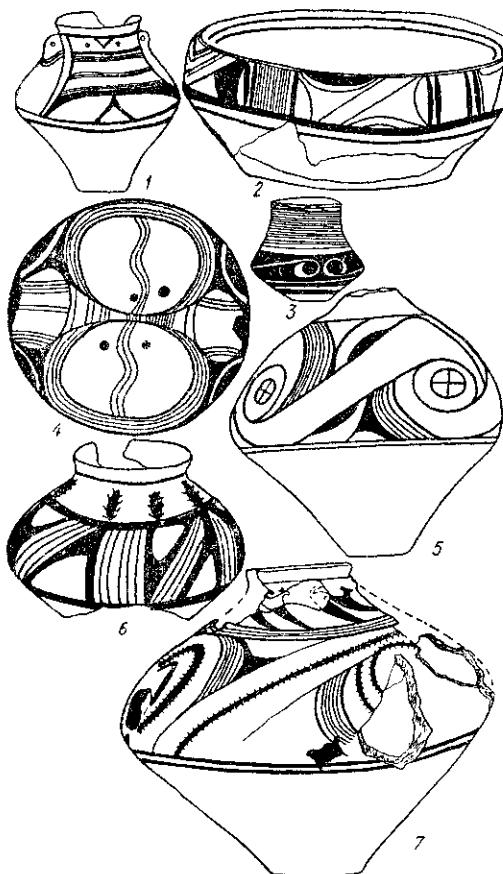

Рис. 5. Матеріали четвертої фази: 1—7 — Петрени.

кераміки. Розподіляється по пам'ятках нерівномірно. В одніх її багато (Шипенці, Сороки-Озеро), в інших по кілька екземплярів (Велика Слобідка, уроч. Хрештате, Петрени, Стіна, уроч. Стінка-Посічи Варварівка VIII та ін). Вона схематизована (за винятком однієї голівки з реалістичними рисами з Старих Каракушан I), різnotипна. Переважають жіночі фігури типу стоячих на одній конічній ніжці. Вони стрункі, тоненькі, з трохи відхиленим тулубом. Голівка плоска, з парою отворів на місці очей. Ніс щипковий. Руки — конічні виступи, розставлені в сторони, іноді з отвором. Груди — наліпні горбки. Талія вузька, переходить в стегнові виступи, під якими продряпано трикутник, що позначає жіночу стать. Півкулеподібні ягоди та потовщена на місці ікр ніжка, що закінчується маленькою ступнею (рис. 2, 3; 6, 2), у деяких фігурок — заглибленими лініями чи крапками навколо шні зображені рядки намиста, а на грудях виріз, або навіть полі верхньої частини одягу, як на одній статуетці з Сорок-Озера. Є сидячі фігурки з зігнутою в коліні і спущеною донизу ніжкою та півсидячі з відхиленим тулубом і одією простягненою ніжкою.

Характерним, хоч і мало поширеним, є тип масивних жіночих фігурок на стовпчатій ніжці. Деякі з них вкриті розписом. Найкращий примірник з наліпною зачіскою походить з поселення Кукутені В¹⁹. Кілька оригінальних фігурок знайдено на поселенні Раковець, серед них К. К. Черниш називає із зачіскою у вигляді пучка волосся, зібраниого на потилиці. Деякі різnotипові фігурки мають збільшений живіт.

Чоловічі схематизовані зображення тих же типів, що і жіночі, але часто з одним оком, перев'язом через праве плече та широким поясом

писані сюжетом двох пар кілець, що інколи стикаються між собою, або парою кілець, через які проходить від одного краю до іншого хвиляста стрічка. Простір між кільцями, зафарбований трикутниками, заповнений фестонами. Зовнішня поверхня прикрашена лише у верхній частині, розділеній на зони (рис. 5, 4).

Конічні миски орнаментовані всередині, головний сюжет — пара вигнутих стрічок з зафарбованими кружками на кінцях, що зближаються на дні.

Біноклевидні посудини прикрашені на корпусі і широких роз трубах навкіс розміщеними стрічками з двох смуг, вигнутих півовалів і кілець, що стикаються між собою (рис. 2, 2).

Невелику групу становить кераміка, поверхня якої вкрита розчином фарби, але не орнаментована. Це поодинокі грушовидні і біноклевидні посудини, ступкоподібні покришки, посудини на ніжках.

Значні збірки керамічних виробів належать пластиці — антропоморфні і зооморфні. Антропоморфна пластика виготовлена з маси розписної

Значні збірки керамічних виробів належать пластиці — антропоморфні і зооморфні. Антропоморфна пластика виготовлена з маси розписної

Рис. 6. Матеріали п'ятої фази: 1—4 — Варварівка VIII.

(прокресленими чи позначеними наколами). Дві фігурки з Раковця з невеликими наліпами, розміщеними від грудей до рук.

Унікальною є голівка жіночої фігурки з молдавського поселення Стари Каракушани I. Деталі обличчя — ніс, рот, закриті очі (віки) ретельно пророблені.

Зооморфна пластика зустрічається в меншій кількості (на деяких пам'ятках фігурок тварин більше). Частіше це зображення биків, зрідка барана, вівці.

Розглянуті комплекси речей, особливо керамічних виробів — посуду та антропоморфної пластики, в їх зіставленні дають можливість, з одного боку, простежити хронологічні відмінності, розвиток пам'яток в часі, з другого — родові традиції, притаманні конкретним групам петренського населення.

Зупинимося на деяких місцевих рисах. Так, зооморфні сюжети найпоширеніші у общин Середнього Дністра і Прута. Намічаються спільні джерела в образотворчій манері, притаманній деяким пам'яткам Північної Молдавії і пам'яткам України, хоч і останні різняться стилістично. Так, за манерою виконання зображення тварин з Шипенець, Крутобородинець II різняться між собою і одночасово від Петрен, де тварини передані в динаміці і в статичній манері. Але разом з тим малюнки тварин з Крутобородинець II близькі до Варварівки VIII. Це пояснюється родинними зв'язками і, крім того, близьким часом існування обох поселень.

У пам'ятках румунської Молдови зооморфний стиль в орнаментації кераміки не мав такого широкого розвитку. Присутність його в окремих поселеннях, можливо, є результатом впливу з басейну Середнього Дністра, на що звертали увагу і румунські дослідники²⁰. Для кераміки ранніх пам'яток, розташованих на периферії південно-західної і північної зони (Невисько, Велика Слобідка, Кукутені), характерні елементи оконтурення узору крапками або лініями, нанесеними білою фарбою.

Періодизація пам'яток петренської регіональної групи ускладнена відсутністю публікацій матеріалів з статистичними даними з посе-

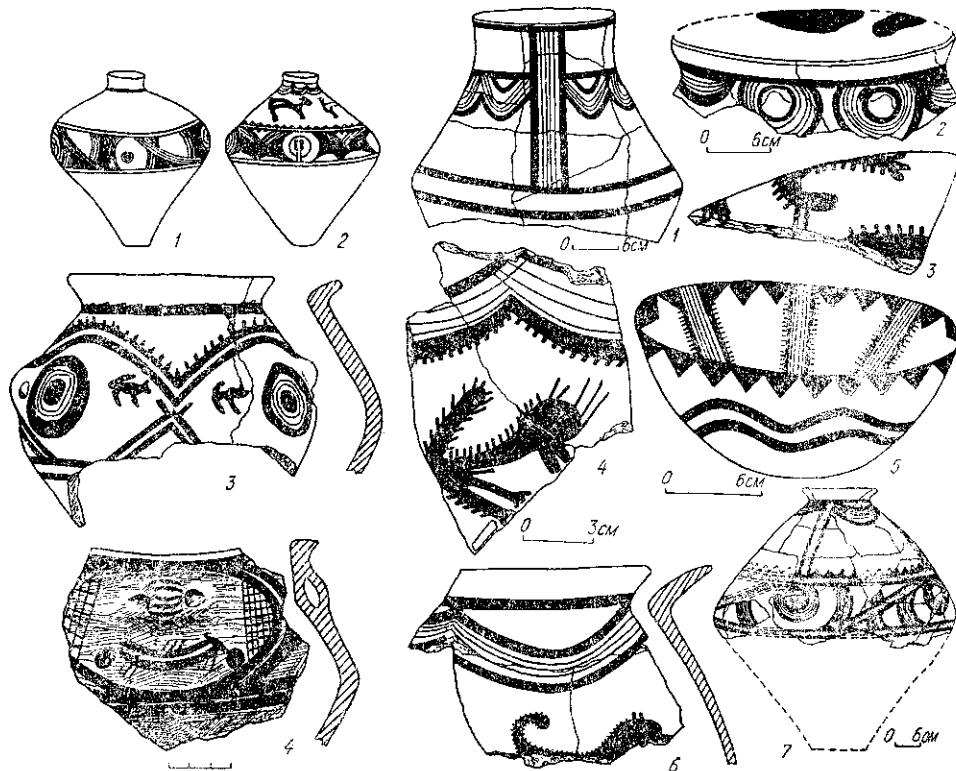

Рис. 7. Матеріали шостої фази:
1, 2 — Крутобородинці II; 3, 4 — Стіна, уроч. Стінка-Посічи.

Рис. 8. Матеріали сьомої фази: 1—7 — Рашків XI.

лень, досліджених в останнє десятиліття. Видані окремі найкращі зразки кераміки з Раковця, Сорок-Озера, Варварівки VIII, Старих Каракушан та ін. (пам'ятки Поділля і Буковини знаходяться ще в стадії дослідження) відбувають час лише в загальних рисах. Важливе значення для розробки відносної хронології належить насамперед рідким стратиграфічним поселенням в Невисько, Сороках-Озерах і Кукутені-Бейчені. Вивчення їх матеріалів по будівельним горизонтам (в Невисько — двом верхнім, в Кукутені-Бейчені двом, в Сороках-Озерах — трьом) послужить надійною базою для розробки дрібної хронології. Зараз відносна хронологія може бути побудована на типологічних зіставленнях, виходячи із загальноприйнятої періодизації Т. С. Пассек. Загалом пам'ятки петренської регіональної групи займають весь етап ВП, а найбільш пізні серед них перехідний час від етапу ВП до үI та початок етапу үI.

Питання про місце деяких петренських пам'яток і їх румунських аналогів в хронологічній колонці Трипілля-Кукутені в свій час носило дискусійний характер на сторінках робіт Т. С. Пассек, В. Думітреску,

М. Петреску-Димбовица, Н. В. Виноградової, в якійсь мірі автора статті²¹.

М. Петреску-Димбовица після розкопок в Кукутені-Бейчені розділив поселення часу Кукутені В на дві фази — В₁ і В₂. До Кукутені В₁ він відніс Тиргу-Окна-Подей, Алдені і Пригорені Мічі. До фази В₂ — Валя-Лупулуй, Глевенешті-Векі і Трушешті. В. Думітреску намітив ще одну, третю фазу — В₃ і ввіс уточнення в питання відносної хронології в кожній з цих трьох фаз. Фаза Кукутені В₁, на його погляд, представлена нижнім горизонтом поселення Кукутені-Бейчені, фаза В₂ — верхнім горизонтом тієї ж пам'ятки та поселеннями Дрегушені, Петрені і Шипенці, фази В₃ — Валя-Лупулуй.

Матеріали доступних нам пам'яток з Середнього Подністров'я досить різночасові. Вивченням їх можна намітити сім фаз розвитку, які доцільно, на наш погляд, розглядати по трьом названим зонам цього обширного регіону.

До першої, найбільш ранньої фази в північній зоні (Верхнє Подністров'я) відносяться нижній горизонт верхнього шару в с. Незвісько і верхній горизонт в с. Кудринці та, певно, Городниця II, Бучач. В південній зоні (Середнє Подністров'я) — поселення Раковець, як К. К. Черниш віднесла до сороцько-петренської локальної групи, Голосково на Смотричі. В південно-західній зоні, на території Румунії, їм відповідають трохи пізніші за Незвісько поселення Кукутені-Бейчені (нижній горизонт) та Гелеешті.

Для них характерні такі форми посуду: кубки з бомбовидним тулубом, нерідко середнього розміру; посудини з низькими округлими плічками, конічно звуженою, високою верхньою частиною тулуба і сильно відгнутими комірцевими вінцями; посудини, близькі до кратерів; миски конічні та з ребристим профілем; шоломовидні покришки; грушовидні посудини з високими, сильно опуклими плічками і високою шийкою. Розпис чорною, а іноді в поєданні з червоною фарбою наносився на червонуватий підлощений фон і вкривав 3/4 поверхні посудини. На кубках зустрічаються горизонтально розміщені листки або чотирипелюсткові мотиви, нерідко розділені перехресно. Грушовидні посудини прикрашені волютами, овальними листками; посудини з відгнутими комірцевими вінцями та типу, близького до кратерів, — негативними спіралями, а миски — овалами, колами не з'єднаними між собою (рис. 1; 2, 1—2).

Особливе місце займає невелика група посудин, візерунок яких виконаний на білому фоні або червонуватому обличкуванні червоною чи коричнюватою фарбою, в свою чергу, підкреслений вузькою лінією, крапками, нанесеними фарбою білого кольору. Кераміка, розписана в цьому стилі, є в Незвісько, Кукутені-Бейчені (нижній горизонт), Великій Слобідці, в уроч. Хрештате, Старих Каракушанах I. Така техніка орнаментації, як і вказані форми посудин, зближують ранню фазу петренської регіональної групи з пам'ятками, що їм передують, типу Солончен II і Заліщиків (етап VI — VII) трипільської культури і фази Кукутені А—В (рис. 2, 4—8; 3).

Поселення другої фази розвитку найменше вивчені. В північній зоні до неї, певно, відноситься верхній горизонт в Незвіську, представлений наземними житлами, та Бодаки. Характерні ті ж керамічні групи і типи посудин, але форми їх трохи змінюються. В групі розписаного посуду кубки менш опуклі, орнамент на них розміщується у вертикальних зонах; грушовидні посудини ще мають високі шийки; у посудин з конічно завуженою верхньою частиною зменшуються комірцеві вінця. В орнаментальних сюжетах з'являються перші зооморфні зображення, але вони ще не дуже стилізовані на відміну від переважної частини зображень наступних фаз розвитку.

Кухонні посудини — горщики з смугастим згладжуванням поверхні, орнаментовані фестонами, виконаними заглибленими лініями на плічках. Зустрічається і орнамент з відтисків «гусенички».

Третя фаза пам'яток виділяється на основі матеріалів з Старих Каракушан I, Великої Слобідки, уроч. Хрестате (верхній горизонт) і Бринзен IV. Кераміка їх поєднує в собі риси попередньої фази і нові, які отримують розвиток в поселеннях наступного часу. Так, у Великій Слобідці, уроч. Хрестате є ще опуклі кубки. В орнаментації, як і в Старих Каракушанах I, зустрічається біла фарба (рис. 3, 3—5). Разом з тим зароджується мотив «лицьової урні», зображення птаха (Велика Слобідка, Старі Каракушани I).

Пам'ятки четвертої фази представлені багатьма поселеннями. В південній зоні найбільш відомими є Петрені, в південно-західній — поселення, включенні В. Думітреску до фази Кукутені В₂. В формах і мотивах орнаментації кераміки є елементи переходу до п'ятої фази розвитку. З'являються двоконусні посудини з вушками на місці вище максимального діаметра плічок або вінцями. Грушовидні посудини наділені не циліндричною, а конічною шийкою. Крім шоломовидних покришок з опуклим верхом, є покришки нового типу — ступкоподібні. Кубки набувають більш видовжених пропорцій з вираженими гострими плічками. Але все ще продовжують існувати чаши з ребристим профілем стінок, типові для поселень ранніх фаз та пам'яток заліщицької групи етапу ВІ — ВІІ.

Розпис виконано чорною фарбою, нерідко в поєднанні з червоною (поліхромія групи 6 вже не зустрічається), нанесеною зверху природного фону посудин або вкритому рідкою червонуватою фарбою обличкування. Разом з тим поверхні посудин, на відміну від кераміки попередніх фаз, вже не завжди підошвені. В орнаментальних сюжетах — волюти, біжуча спіраль з кругами всередині, с-видні спіралі, фестони. Орнаментальна стрічка, що заходить одна за одну, широка, заповнена багатьма вузькими лініями. Поширення набуває зооморфний стиль, зароджується рослинний орнамент (рис. 5).

Після Петрен в хронологічній колонці йдуть поселення Валя-Лупулуй в Румунії з архайчними сфероконічними чашами і мотивом біжучої спіралі на округлобоких посудинах та Варварівка VIII. Вони відносяться до п'ятої фази за рядом ознак, а саме в посуді відчути зміни орнаментального стилю порівняно з керамікою попередньої фази. Відбувається подальший процес розпадіння спіралі. Особливо це помітно в орнаментації грушовидних посудин з відігнутими вінцями, широкими, округлими плічками та в двоконусних. В перших зображення розміщені в двох поясах. У верхньому — тварини, птахи (часом утворюють композиційні сцени, пов'язані єдиним змістом), знаки сонця та ін. У нижньому — овали зі зрізаними вершинами, пересічені стрічками, або з вписаними колами, з'єднані між собою діагоналями (рис. 6, 1, 4). В інших — двоконусних посудинах з двома конічними наліпами під вінцями, на вільній площі між відрізками стрічок з трьох-четирьох ліній, зафарбовані стилізовані трикутники, типові для найпізніших пам'яток цієї групи (рис. 6, 1) та генетично зв'язаної з нею томашівської. В кухонному посуді є вертикальні наліпи. Поряд з цими новими рисами для посуду Варварівки VIII притаманна ще округлість форм, широкі стрічки з шести-семи вузьких ліній, сюжети із з'єднаних (двох-трьох) півовалів в середині конічних мисок.

Валя-Лупулуй, виходячи з виданих матеріалів, передує Варварівці VIII, зберігаючи більше рис, властивих поселенням четвертої фази.

Кілька поселень, зосереджених у південній зоні, — Крутобородинці II і Стіна, уроч. Стінка-Посічи — становить шосту фазу. В них уже немає півсферичних чаш з зональним орнаментом. Типові — спіраль що розпалася, кола, крупні тичинки, зубцевидні трикутники і зображення тварин (рис. 7).

Заключна, сьома фаза може бути охарактеризована матеріалами молдавського поселення Рашків XI, керамічний комплекс якого загалом, зберігаючи в орнаментації та формах посудин деякі риси часів розквіту петренської групи, далекий від своїх прототипів. Заштрихо-

вані трикутники, крупні тичинки набувають самостійного значення (рис. 8). Дуже спростовується розпис кубків, часто прикрашених одним-двоюма рядами широких смуг. Його кераміка яскраво відбиває хронологічні зміни, які знайдуть подальший розвиток у посуді спадкоємців петренських племен, що переселилися по лівим притокам Середньої частини Південного Бугу. Поширюються чащі півсферичної форми, плічки кубків стають більш гострими, частіше зустрічаються двоконусні посудини з парними конічними наліпами, типовими для поселень томашівської групи. Зміни торкнулися і орнаментальних мотивів. Стрічка заповнена лише трьома-четирма лініями, вживаються півовали, фестони та доповнюючі їх мотиви — зафарбовані трикутники. Зміни торкнулися і кухонного посуду. Зменшується його кількість. В мотивах орнаменту зникають фестони, незамкнені трикутники, частішають вертикалні наліпи з роговидними відростками на шийці. Поширюються жіночі масивні фігурки на стовпчатих ніжках.

В такій хронологічній послідовності відбувалася зміна пам'яток в петренській регіональній групі — основній в західному ореалі на Середньому (ВП) і початку пізнього (γІ) етапів Трипілля. Абсолютна її хронологія визначається поки що кількома радіовуглецевими датами. На жаль, для поселень ранніх фаз вони відсутні. Вихідними даними для нижньої межі пам'яток петренської групи може бути прийнята дата молдавського поселення етапу ВІ Путинешти III (уроч. Подул Добрий) — 3100 років до н. е. Вона підкріплюється датою південнобузького поселення етапу ВІ—ВІІ в с. Кліщів — 3150 ± 50 .

Для власне петренських пам'яток одержано три радіовуглецеві дати. Одна для Валя-Лупулуй — 3000 ± 60 та дві для Сорок-Озера 2990 ± 106 і 2842 ± 116 . Визначення верхньої межі знаходить підкріплення в радіовуглецевій даті Чапаєвки — поселення на Дніпрі — 2920 ± 100 років до н. е., де знайдено двоконусні розписні посудини з округлим профілем плічок і спіральним мотивом розпису, за формуєю та сюжетом орнаменту близькі до посудин з Петрен та Володимирівки. Виходячи з наявності пізніших за Валя-Лупулуй поселень, можна припустити, що петренські пам'ятки існували приблизно 200—250 років, що відповідало зміні 6—7 поколінь населення.

В період максимального розвитку петренські племена Середнього Подністров'я розселяються головним чином на схід. Розселення, певно, відбувалося по другій моделі, запропонованій М. Я. Мерпертом²².

Історія петренських племен та їх території в Бugo-Дністровському межиріччі ще мало вивчена. Відомі лише поодинокі пункти — Немирів, Кринички. В результаті дальнішого розселення трипільських племен на лівобережних притоках Південного Бугу виникли поселення, об'єднані нами в томашівську локальну групу. Найбільш ранніми, хронологічно з'єднуючими з петренськими є Володимирівка та Сушківка, генетична єдність їх зберігається в домобудівництві, (застосуванні будівельних матеріалів, розмірах жител, у влаштуванні інтер'єру), в формах посудин, орнаментальних сюжетах, а також в антропоморфній і зооморфній пластичі.

Населення, що жило у Верхньому Подністров'ї, дійшло до р. Горині (Бодаки). На думку Т. О. Попової та К. К. Черниш, розселення в цьому напрямку було викликане пошуками високоякісного кременю, розташованого у відкладеннях верхньокрейдяної системи Волині і Підділля.

Можна висловити припущення, що частина петренських племен північної зони поширення (Верхнього Подністров'я) прийняла участь у формуванні пам'яток Кошиловецької групи, в матеріальній і духовній культурі якої є їх генетичні риси.

І томашівські, і кошиловецькі племена завершують своє існування на корінній трипільській території на етапі γІ. Міграції не були масовими. Петренське населення, що залишилося в Подністров'ї і в Попруті з сородичами, які переселилися на нові землі, підтримувало

тісні зв'язки, про що свідчать імпорти і предмети, виготовлені за їх зразками. Цікавим є уламок посудини з гострореберними плічками і вушком-ручкою, знайдений на поселенні Стіна в уроч. Стінка-Посічи (рис. 7, 4). Елементи орнаменту — сітка та пара сильно стилізованих биків, зображених в «стрічковій манері», — дозволяють синхронізувати Стіну — Стінку-Посічи з Старою Будою. Так окреслюється історія розвитку петренських племен.

Велике етнокультурне явище — петренська регіональна група — склалася на основі пам'яток попереднього етапу Трипілля VI—VII, а в Румунії — Кукутені фази А—В. Єдиного центру формування, звідки могло відбутися розселення, не було. Цей висновок витікає з зіставлення керамічних матеріалів пам'яток заліщицького та солонченського типів з найбільш давніми комплексами петренської регіональної групи.

Вперше на зв'язок пам'яток Кукутені В, яким відповідають петренські поселення в Попрутті та в Подністров'ї, з пам'ятками Кукутені А—В звернув увагу ще Г. Шмідт. Схожість окремих посудин та стилістичних груп орнаменту відмічали й інші дослідники. Так, К. К. Черниш співставила грушевидну посудину з Незвісько з Заліщиками²³. Н. М. Виноградова відмітила спільність форм кубків з бомбовидним тулубом, посудин з воронковидними вінцями і розпису між подністровськими пам'ятками етапу VI—VII і керамікою (орнаментованою в стилі δ¹, δ^{1a}, δ²) з Петрен і Шипинець²⁴.

Спадкоємні традиції простежуються в керамічній масі, в співвідношенні груп посуду, деяких його типах, сюжетах орнаменту, в типах антропоморфної пластики. Генетичні риси найяскравіше виражені в кубках, грушевидних посудинах з випуклими низькими плічками і високою конічною шийкою, в шоломовидних покришках, чашах з ребристими стінками, в посудинах з комірцевими вінцями та деяких головних орнаментальних сюжетах. Так, стилістично близькі з ранніми петренськими кубками Поливанового Яру II і Солончен II, грушевидні посудини і чаши з ребристими стінками з Яблонної 13, Заліщиків (рис. 2, 4—8). Спільними є окремі мотиви орнаменту і розміщення його горизонтальними зонами. Це S-видні фігури на кубках; подвійні або псевдоподвійні спіралі, кола, з'єднані діагоналями на грушевидних посудинах; поділ орнаментального поясу кубків та зовнішніх стін ребристих чащ на зони. Зберігається також стилістична група орнаменту, в якій рисунок виконано коричневою або червоною фарбою, обведеною, в свою чергу, білими вузькими лініями або крапками по фону посуду. З одного боку, вона є в пам'ятках етапу VI—VII (Заліщиках) фази Кукутені А—В (Гелеешті), з другого — в Незвісько (третій горизонт), Кукутені-Бейчені (В.), Великій Слобідці, уроч. Хрешчате (нижній горизонт), Старих Каракушанах I (рис. 3).

Генетичні спадкоємні риси зберігаються і в схематизованій антропоморфній пластиці, особливо з однією конічною ніжкою з веретеноподібним кінцем або ледве наміченою ступнею (рис. 2, 3; 6, 2).

Поселення петренської регіональної групи на ранньому етапі розвитку знаходяться на тій же території, що і пам'ятки заліщицького та солонченського типів та їх аналогії в Румунії (Гелаешті, Дрегушені та ін.).

Так проходила динаміка формування і розвитку петренської етнокультурної групи від басейну Прута до Середнього і Верхнього Дністра та Горині.

Таким чином, строкаті, на перший погляд, і різночасові пам'ятки, раніше виділені в різні типи, вдалося об'єднати в одну велику регіональну групу. Це дає можливість встановити історію петренських племен фаз середнього Трипілля етапу VI—VII до етапу γI.

Подальший їх розвиток в основному проходив на новій території — Буго-Дніпровського межиріччя — (в пам'ятках томашівської локальної групи).

- ¹ Штерн Э. Р. Доисторическая культура на юге России. — В кн.: Тр. XIII Археол. съезда в Екатеринославе в 1905 г. М., 1906, с. 37—118.
- ² Мовша Т. Г. О расселении племен культур Триполья — Кукутени в среднем и в начале позднего периодов. — АИУ 1978—1979 гг., Днепропетровск, 1980, с. 40, 41.
- ³ Черныш Е. К. Трипольское поселение Сороки-Озеро. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 123, с. 77—83.
- ⁴ Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец. — Там же, 1973, вып. 134, с. 51.
- ⁵ Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в среднем Приднестровье. — МИА, 1962, вып. 102, с. 5—78.
- ⁶ Маркевич В. И. Итоги полевых работ, проведенных Молдавской неолитической экспедицией. — АИМ 1968—1969 гг., Кишинев, 1972, с. 56—62; Черныш Е. К. Трипольское поселение Раковец, с. 50, 51.
- ⁷ Черныш Е. К. Трипольское поселение Сороки-Озеро, с. 80.
- ⁸ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре. — КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, с. 24.
- ⁹ Мовша Т. Г. Работы в зоне затопления Могилев-Подольской ГЭС. — АО 1979 г., М., 1980, с. 307.
- ¹⁰ Маркевич В. И. Указ. соч. с. 60.
- ¹¹ Черныш Е. К. Вновь открытое трипольское погребение у Незвиско на Днестре. — МИА юго-запада СССР и Румынской народной республики, Кишинев, 1960, с. 77—80; Дебец Г. Ф. Антропологическая характеристика черепа из Незвиско. — Там же, с. 91—94; Герасимов М. М. Внешний облик человека из Незвиско. — Там же, с. 83—90.
- ¹² Попова Т. А., Черныш Е. К. Трипольское поселение у с. Бодаки. — ЗОАО, 1967, т. 2, с. 173—179.
- ¹³ Schmidt H. Cucuteni in der oberen Moldau. — Berlin; Leipzig, 1932, Tabl. 30, 1; Matasa C. Frumusica. — Bucuresti, 1946, tab. LXIII, 464.
- ¹⁴ Sulimirski T. Copper Geoard from Horodnica on the Dniester. — Mieteilm gen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 1961, N 91, p. 91—97.
- ¹⁵ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М., 1971, с. 125—134.
- ¹⁶ Новицкая М. А. Узорные ткани трипольской культуры (по материалам раскопок у с. Стена). — КСИА АН УССР, 1960, вып. 10, с. 33—35.
- ¹⁷ Пасек Т. С. Спостереження мотивів орнаментації посуду с. Петрен Одеського історико-археологічного музею. — ВОАК, 1925, № 2/3, с. 47.
- ¹⁸ Passek T. La céramique tripolienne. — Изв. ГАИМК, 1935, вып. 122.
- ¹⁹ Schmidt H. Op. cit.
- ²⁰ Marin D. Suntierul archologic Valla Lupului. — In: Materiale și cercetări archeologice. Bucuresti, 1957, vol. 3, p. 176.
- ²¹ Passek T. Relation entre l'Europe occidentale et l'Europe oriental à l'époque néolithique. — In: VI Cong. intern. sci. prehist. et protohist. M., 1962, p. 15; Dumitrescu H. Originea și evolutia culturi Cucuteni-Tripolie. — SCIV, 1963 N 4, 2, p. 285—305; Petrescu-Dimbovita M. Evolution de la civilisation de Cucuteni à la lumière des nouvelles fouilles archéologiques de Cucuteni-Băiceni. — Rev. sci. preist. 1965, 1, N 20, p. 172. Виноградова Н. М. Памятники переходного периода этапа Триполья VI—VII в Поднестровье. — СА, 1972, вып. 1, с. 39, 40, 54, 55; Мовша Т. Г. Периодизация и хронология середнього та пізнього Трипілля. — Археологія, 1972, № 5, с. 3—24.
- ²² Мернерт Н. Я. Миграция в эпоху неолита и энеолита. — СА, 1978, вып. 3, с. 9—28.
- ²³ Черныш Е. К. К истории населения..., с. 5—78.
- ²⁴ Виноградова Н. М. Указ. соч., с. 39.

Т. Г. МОВША

Петренская региональная группа трипольской культуры

Резюме

В статье систематизируются материалы трипольских поселений этапа ВП, у I западного ареала распространения культуры. В итоге выделена петренская региональная группа памятников — крупного этнокультурного образования. Намечено семь фаз развития поселений по трем зонам распространения — северной, южной и юго-западной.

Сменяемость наиболее главных памятников по этим фазам следующая: Незвиско (нижний третий горизонт), Раковец, Большая Слободка, уроч. Хрещате, Старые Карапушаны I, Петрены, Валя-Лупулуй, Варваровка VIII, Стена, уроч. Стинка-Посичи, Крутобородинцы II, Рацков XI.

Истоки петренской региональной группы связаны с локальными группами — солонченской (Солонченцы 2) на Днестре, а также с памятниками фазы Кукутень A—B в Румынии.

Намечены пути расселения и судьбы отдельных племен Среднего Поднестровья в их новом образовании в Буго-Днепровском междуречье и группе Верхнего Поднестровья, видимо, в Кошиловецкой.

Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я

Повідомлення Діодора про сарматське завоювання Північного Причорномор'я, буквально інтерпретоване в свій час В. М. Татіщевим та М. М. Карамзіним¹, одержало дальший розвиток в працях всіх дослідників цього періоду. Залучення інших джерел («Токсаріс» Лукіана Самосатського, легенда про Амагу в переказі Поліена), порівняння подій, згаданих в ольвійському декреті на честь Протогена, з цими джерелами сприяли створенню стійкої історичної концепції. З того часу всі отримані при археологічних дослідженнях об'єкти трактуються так: Скіфія, що досягла в IV ст. до н. е. найвищого піднесення, після розгрому війська Атея та його загибелі в 339 р., послаблена в результаті численних воєн і зростання внутрішніх суперечностей, швидко прийшла до занепаду. Це дало можливість сарматам захопити скіфську територію між Доном і Дніпром, а потім і землі до Дунаю. Така концепція майже без змін існує в наш час і є загальновизнаною. Деякі розбіжності стосувалися лише оцінки ролі Атея в скіфській історії та датування часу завоювання Скіфії, яке відносили до II ст. до н. е.².

В останній час в зв'язку з уточненням датування курганних пам'яток Скіфії, виявленням ранньосарматських поховань в межиріччі Дніпра та Дону, залученням інших античних писемних джерел виникла тенденція до зниження дати завоювання Скіфії. Так, К. Ф. Смирнов вважає можливим датувати проникнення сарматів на правий берег Дніпра III ст. до н. е.³ Д. О. Мачинський прийшов до аналогічних висновків — до 310 р. сармати захопили землі до Дніпра, де з цього часу існує Сарматія, в кінці III—II ст. сарматські племена фісаматів, саваратів та саїв кочують поблизу Ольвії⁴.

В останній час із спробою всебічного обґрунтування гіпотези К. Ф. Смирнова виступив В. І. Костенко⁵. Проте аналіз скіфських та сарматських пам'яток IV—III ст. до н. е., їх хронологічне та археологічне (за категоріями інвентаря, в першу чергу озброєння) зіставлення виявляє ряд суперечностей, які не можна пояснити на підставі існуючих історичних побудов. Вивчення всіх видів озброєння скіфських та сарматських племен свідчить, що скіфські племена на заключному етапі своєї історії володіли воєнним потенціалом, який значно переважав сарматський. Наявність досконаліх форм наступальної зброї та захисного спорядження вершника і коня, які були поширені в Скіфії з давніх часів, а в сарматському середовищі запровадилися значно пізніше, робили скіфів грізною силою для останніх⁶. Ще більш проблематичним сарматське завоювання виглядає при хронологічному зіставленні археологічних джерел. Величезний за кількістю масив скіфських пам'яток IV—початку III ст. до н. е. цілком поглинає одиничні сарматські поховання III ст. до н. е.

Широке залучення як даних з історії археології скіфських та сарматських племен, так і результатів природничих наук дають можливість по-новому підійти до розуміння процесу історичного розвитку населення регіону.

Переважна більшість скіфських курганних пам'яток Нижнього Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я, Північного Приазов'я та Криму належать до IV — початку III ст. до н. е. В цей час в стелу споруджуються кургани знаті: Куль-Оба, Патініоті, Мелітопольський, Бердянський, Огуз, Александрополь, Солоха, Товста, Гайманова, Цимбалова і Чмирева могили. Велика кількість курганів Нижнього Подоння та Прикубання відноситься до IV ст. до н. е., в основному до другої половини. Початком III ст. до н. е. датуються найпізніше впускне поховання Александрополя, Чортомлик і Діїв курган⁷. Безсумнівно, їх повинні супроводжувати рядові кургани, проте вони досі не виділені із

загальної маси рядових поховань IV—III ст. до н. е., через що створюється враження масовості курганних пам'яток III ст., насправді ж майже невідомих.

З кінця V ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я почалося осідання кочовиків на землю, яке досягло апогею в IV ст. до н. е. В Прикубанні, Нижньому Подонні, на Азовському узбережжі, в Нижньому Подніпров'ї та Побужжі, в Східному та Передгірському Криму, по берегам Дністровського лиману виникає сітка землеробських поселень. У західних сусідів скіфів — гетів у цей час також різко зростає кількість землеробських поселень. В Скіфії виникають великі укріплені центри: Єлізаветівське, Кам'янське та Білозерське городища⁸. В цей же час в Нижньому Подонні, Північному Приазов'ї, в Нижньому Подніпров'ї та Подністров'ї, в Східному Криму виникають грунтові могильники. Їх поява, ймовірно, звязана з виникненням осілого укладу в житті скіфів.

Слід підкреслити, що характер нижньодніпровських поселень, яких тепер нараховується близько сотні, нез'ясований, жодне з них всебічно не досліджувалось. Знахідки серій і зернотерок на Кам'янському та Білозерському городищах, відбитків зерен ячменю свідчать про наявність землеробства у мешканців цих поселень. Головним заняттям, очевидно, було приселище скотарство, судячи з остеологічних залишків Кам'янського городища. Говорити про значення мисливства та рибальства в IV—III ст. до н. е. важко. Побіжні дані дають можливість вважати мисливство престижним заняттям скіфської верхівки, яке не відігравало будь-якої ролі в господарстві основної маси населення в цей час. Майже повна відсутність кісток диких тварин в ремісничій частині Кам'янського городища⁹, в похованнях рядових скіфів, в тризни Товстої могили¹⁰ підкреслюють аристократичний характер цього заняття. Рибальство було поширене на Єлізаветівському городищі, де риба була одним з головних видів їжі.

Отже відносно безлюдні в VI—V ст. до н. е. степи в IV — на початку III ст. до н. е. заселяються досить густо. До цього періоду відносяться найбагатші та найбільші кургани скіфської знаті. Поширення набуває осілій уклад серед племен, відомих раніше як кочові. Судячи з даних остеологічних досліджень, в скіфському стаді IV ст. до н. е. головне місце належало великій рогатій худобі, а не вівцям та коням. Велика рогата худоба не витримує далеких перегонів і її поява свідчить про перехід до півосілості. Склад стада, наявність поселень, великі могильники рядових скіфів, що нерідко містять в одному кургані 3—6 поховань представників усіх вікових груп, дають можливість вважати півосілими скіфів IV—початку III ст. до н. е. При такому способі життя більша частина населення залишалась в місцях зимівлі.

В науковій літературі велике місце надається царю Атею. Його військова поразка та загибель в 339 р. відіграли виключну роль в долі Скіфії. Проте існує думка, що незважаючи на смерть Атея, скіфи в цілому війну не програли¹¹. Розгром Атея припадає на період максимального розквіту Скіфії і не вплинув на її становище, що залишалося без змін на протязі щонайменше півстоліття. Поразка в Подунав'ї була окремим епізодом в скіфській історії, значення якого з різних причин одержало перебільшену оцінку в працях сучасних істориків та археологів. У визначенні ролі Атея, мабуть, найбільш близький до істини Д. П. Каллістов, який дуже скромно оцінював масштаби та наслідки його діяльності¹². Велика Скіфія приходить в занепад у першій половині III ст. до н. е. з зовсім інших причин.

В III ст. до н. е. очевидно, в середині, в степовому Причорномор'ї відбуваються корінні зміни. Як вказувалось вище, лише три скіфських поховання можуть бути датовані початком — першою четвертю III ст. до н. е. (Александropоль — поховання № 9, Діїв курган та Чортомлик). Скіфські курганні захоронення середини III ст. до н. е. невідомі. Нечисленну групу становлять також поховання кінця III — початку

ІІ ст. до н. е. — це окремі поховання в могильниках поблизу сіл Петухівка, Марцино, в курганах тираспольської групи та Криму¹³. Курган ІІ ст. до н. е. дослідив Б. М. Граков неподалік Знам'янського городища¹⁴. Проте це вже кургани, залишенні осілим пізньоскіфським населенням.

Відсутність курганів в степах Північного Причорномор'я є свідченням обезлюднення. Протягом ІІІ ст. до н. е. різко скорочується кількість поселень. Припиняється життя багатьох поселень Прикубання¹⁵, пустіють поселення Нижнього Подоння та Північного Приазов'я¹⁶. В другій чверті ІІІ ст. до н. е. завмирає життя на Єлизаветівському городищі¹⁷, на Нижньому Дніпрі в цей час існують лише близько поселень, припиняє існування ремісницька частина Кам'янського городища, зникає осіле населення Нижнього Побужжя та Подністров'я¹⁸. Аналогічна доля гетських поселень Дністро-Карпатських земель¹⁹. Населення залишає густо заселені степи Східного Криму і зосереджується в нечисленних приморських поселеннях та античних містах.

Кочовики степового Криму з початку ІІІ ст. до н. е. осідають на землю, щедро обводнену гірськими річками. Тут відомо близько 50 поселень цього часу²⁰. Неаполь, який виник в минулому столітті, значно розширюється²¹. В ІІІ — ІІ ст. до н. е. з'являється осідле скіфське населення в долинах Південно-Західного Криму. Курганий обряд в Нижньому Подніпров'ї і Криму поступово змінюється безкурганним, властивим для осілого населення²².

Зміна географії розселення скіфського населення привела до значних змін у господарстві. Всі дослідники пізньоскіфських городищ відзначили їх землеробський характер при високому розвитку скотарства. Проте ця характеристика дуже узагальнена²³. Слід підкреслити невисокий рівень розвитку землеробства у населення пізньоскіфських городищ в ІІІ — ІІ ст. до н. е., зокрема його низьку продуктивність та нетоварний характер. Усі прямокутні жорна елліністичного типу з нижньодніпровських городищ, віднесені до ІV—ІІІ ст. до н. е.²⁴, насправді, за умовами виявлення, належать до часу не раніше І ст. до н. е. До ще пізнішого часу відносяться круглі жорна. На Кримських городищах знахідки жорен елліністичного типу і круглих раніше рубежу н. е. не відомі²⁵.

Знаряддя для переробки зерна на низьодніпровських городищах в шарах ІІІ—ІІ ст. до н. е. представлені виключно терниками²⁶. Повністю відсутні знахідки знарядь для збирання врожаю; серпи Кам'янського і Білозерського городищ належить до попереднього періоду²⁷. На пізньоскіфських городищах Нижнього Подніпров'я та Криму відсутні зернові ями, а зернові ями Золотобалківського поселення і Неаполю датуються першими століттями нашої ери²⁸. Мабуть, в ІІІ—І ст. до н. е. через низьку врожайність в них не було потреби. Зернові запаси, призначенні для повсякденного вживання, зберігались у приміщеннях типу амбарів. Про розвиток інших галузей господарства, зв'язаних з обробкою землі садівництва, городництва, виноградарства, є дані лише з І ст. н. е.²⁹

Низька продуктивність скіфського зернового землеробства цього часу підтверджується повідомленням Полібія про характер імпорту ІІ ст. до н. е. з pontійських країн (IV, 38, 5—6). Говорячи про вивіз худоби, рабів, воску, меду, соленої риби, він вказує: «Хлібом вони обмінюються з нами то доставляючи його в випадку потреби, то одержуючи». Інформація Полібія відноситься до античних центрів, техніка обробки землі в яких стояла на вищому рівні. Якщо вони в цей час зазнавали певних труднощів з хлібом, то населення пізньоскіфських городищ — в значно більшій мірі.

В ІІІ—І ст. до н. е. в складі стада пізньоскіфських городищ зростає поголів'я овець при загальному співвідношенні видів, характерному для осілого укладу — переважанні великої рогатої худоби та свиней.

Мисливство та рибальство міцно входять в життя пізньоскіфського населення³⁰.

Ми не маємо можливості судити про переважання землеробства чи скотарства в господарстві скіфських племен на даному етапі. Традиція, що склалася в історико-археологічній літературі, давно схилилася в бік першого. Проте в сільському господарстві античних міст Північного Причорномор'я в цей час при занепаді зернового землеробства переважаючий розвиток одержало скотарство³¹. Є підстави вважати, що те саме відбувалось і у скіфів.

У III ст. до н. е. радикально змінюється характер греко-скіфських зв'язків. В основному мирні відносини попереднього часу змінюються тривалим періодом воєн. Скіфи переходят в наступ на міста Боспору. Сільські поселення Боспору в кінці III ст. до н. е. укріплюються, припинення життя багатьох поселень херсонеської хори в III ст. до н. е. дослідники пов'язують з скіфською експансією, а у II ст. до н. е. вся херсонеська хора в Південно-Західному Криму припиняє існування³². В середині III ст. до н. е. в полум'ї пожеж гине частина поселень ольвійської хори³³. З нашої точки зору, є всі підстави пов'язувати їх загибель не з скірами та галатами, а з скіфами. Тиск скіфів на Ольвію в середині III ст. до н. е., засвідчений декретом на честь Протогена, закінчився розгромом міста в кінці II ст. до н. е. і включенням його в склад пізньоскіфської держави.

Розглянемо сарматські пам'ятки. В VI—IV ст. до н. е. степи Нижнього Поволжя та Південного Приуралля заселяли савроматські племена. В цей час територія їх проживання зберігала досить стійкі межі. Зафіковані поодинокі проникнення савроматських груп у Східне Передкавказзя та Нижнє Подоння, які не мали характеру переселення³⁴.

На сьогодні встановлена присутність тут скіфського населення в V ст. до н. е., яке пізніше відкочувало на захід або асимілювалось у сарматському середовищі³⁵. В савроматах і сірматах, відзначених античними авторами на правому березі Танаїса, ми вбачаємо не головний масив савроматських племен, що кочували навколо Меотіди та вже переселилися в Європу, а окремі дрібні групи, які спорадично проникали на захід від Дону.

В кінці IV ст. до н. е. завершується становлення ранньосарматської прохорівської культури³⁶. В цей час сарматські племена населяють Нижнє Поволжя та Південне Приуралля. В III—II ст. до н. е. відбувається переселення головної маси прохоровців з Південного Приуралля в Нижнє Поволжя. До цього ж часу дослідники сарматської культури відносять завоювання більш західних територій. Проте при більш ретельному дослідженні такого завоювання не виявляється.

На Північно-Східному Кавказі, за зведенням В. Б. Виноградова, нараховується 20 сарматських поховань III—I ст. до н. е., більшість з яких датується I ст. до н. е.³⁷ В III—II ст. до н. е., за К. Ф. Смирновим, сармати масами переселяються в Прикубання³⁸. Однак лише у II ст. до н. е. тут відмічено осідання сарматів у місцевому середовищі і в I ст. до н. е. зафіковане переселення частини сарматських племен, яке мало мирний характер³⁹. З другої половини IV ст. до н. е. поховання з варварськими рисами з'являються в некрополях грецьких міст Таманського півострова. Ю. М. Десятников вважає їх сарматськими, що дуже сумнівно, явно сарматські комплекси з'являються тут з кінця II ст. до н. е. Проникнення сарматів мало мирний характер і їх поява не викликала ніяких змін в житті античних міст⁴⁰.

В Нижньому Подонні лише одне сарматське поховання відноситься до III ст. до н. е. Кілька поховань датується II—початком I ст. до н. е. Переважна більшість належить до часу I ст. до н. е.—I ст. н. е. та більш пізнього періоду⁴¹.

За останніми даними, в Дніпро-Донському межиріччі нараховується 37 сарматських комплексів III — початку I ст. до н. е. В часі воєн розподіляються так: III ст. — 7, III—II — 13, II — початок I ст. —

17. Кількість поховань I ст. до н. е. становить 210⁴². Отже, простежується різке зростання поховань в I ст. до н. е. Якщо раніше малу кількість сарматських комплексів III — початку I ст. до н. е. на території Дніпро-Донського межиріччя можна було пояснювати її недостатньо вивченістю, то тепер можна з достатньою певністю стверджувати, що цифри, які є в нашому розпорядженні, об'єктивно відображують ситуацію останніх трьох століть до н. е. і свідчать про дуже рідкі відвідини цієї території сарматами аж до кінця II ст. до н. е.

Першою жертвою сарматів в їх просуванні на захід в III ст. до н. е. повинні були стати нижньодонські поселення. Д. Б. Шелов, який допускав можливість загибелі цих поселень в результаті сарматської навали, відзначав відсутність його слідів⁴³. В результаті досліджень Єлизаветівського городища встановлено, що населення спокійно залишило його в другій чверті III ст. до н. е.⁴⁴ На початку III ст. до н. е. в донській дельті засновується Танаїс. Захисні стіни місто буде в II ст. до н. е.

Очевидно, нижньодніпровські поселення в III ст. до н. е. залишалися неукріпленими. Біля Любимівського городища, час побудови укріплення якого визначений III—I ст. до н. е., в цей час існувало неукріплене поселення⁴⁵. Укріплення знам'янського городища будуються в II ст., правобережного Гаврилівського ще пізніше — на рубежі II—I ст. до н. е.⁴⁶

Про відсутність військової загрози в III ст. до н. е. свідчить так званий Геродотів торговий шлях на схід, який продовжував функціонувати і в цей час⁴⁷.

В III—II ст. до н. е. не можна говорити про сарматське завоювання. Візити сарматів в Північне Причорномор'я тоді були дуже рідкими і не створювали загрози для місцевого населення. Лише з кінця II ст. до н. е., за даними джерел (роксолані Тасія), а за археологічними даними — з I ст. до н. е., можна говорити про присутність сарматів на цій території. Можливо, масова поява сарматів привела до припинення життя на Знам'янському та Каїрському городищах близько рубежу ери⁴⁸ і розорення Золотобалківського поселення⁴⁹. Ймовірно, що одна з таких подій знайшла відображення в легенді про Амагу, а факт занепаду могутніх в минулому скіфських племен і поява на їх території сарматів були інтерпретовані Діодором як завоювання. Пояснення зміни населення завоюванням для античних авторів був звичайним літературним прийомом (досить згадати оповідання Геродота про завоювання скіфами Північного Причорномор'я у кімерійців).

Відзначене для Північного Причорномор'я зникання степових курганних могильників, припинення життя багатьох поселень, різке скорочення кількості населення та його зосередження в районах, де були найбільш сприятливі умови для проживання, перехід до нових форм господарської діяльності для скіфів, з одного боку, і порівняно пізнє заселення вільних степових територій сарматами — з другого, були викликані значними змінами кліматичних умов, які мали місце близько середини III ст. до н. е.

Природничо-наукові дослідження змальовують нам таку картину. За історичний час корінних кліматичних змін для степової території не відзначено, тобто, не відбулось формування нового типу клімату⁵⁰. Проте деякі кліматичні коливання періодично простежувалися⁵¹. Для середини I тис. до н. е. характерними були похолодання і збільшення зволоження⁵². В цей час листяні ліси по долинах Південного Бугу та Дніпра поширяються аж до Чорного моря⁵³. Допускається навіть зсув кордону лісостепу на південь до 47° північної широти (широта Кам'янського городища). Далеко на південь, до моря, заходять типові представники лісової фауни⁵⁴. Сприятливий період закінчився близько середини III ст. до н. е. Дослідження мулових відкладень солоного Сакського озера в Криму показали, що з цього часу почався посушливий період, який тривав близько 150—175 років⁵⁵. Дослідження доних

відкладень озер в Македонії, Каспійського моря, озер Поволжя, Середньої Азії, Казахстану, Південного Сибіру, Забайкалля свідчать про те ж саме⁵⁶. Кліматичні зміни охопили весь європейський пояс степів. Серед остеологічних залишків в культурних шарах античних міст і пізньоскіфських городищ римського часу трапляють кістки верблюда та осла, інформація про розведення яких в попередній період у античних авторів відсутня⁵⁷. Про посушливий період в степах і відповідних змінах в характері рослинності свідчать дані споро-пильцевого аналізу культурних нашарувань останньої чверті I тис. до н. е. пізньоскіфського городища Чайка в Криму⁵⁸. Близько рубежу ери відзначено підвищення зволоження, клімат, за основними показниками, наближається до сучасного⁵⁹.

Деякою мірою кліматичні коливання, що мали місце в I тисячолітті до н. е., підтверджуються античними джерелами.

Геродот повідомляє про сувору 8-місячну зиму, при якій замерзає Босфор Кімерійський, та про холодне дощове літо. Коні в цій країні переносять зиму легко, осли та мули не переносять її зовсім. Автор підкреслює щедру зрошеність скіфської рівнини, багатство трав (IV, 28, 47).

Відомості псевдо-Гіпократа близькі до інформації Геродота. Він акцентує увагу на високій зволоженості і постійних туманах, що окутають скіфську землю (Про повітря, води та місцевості, 26). Арістотель повідомляє про відсутність в Скіфії осілів, що не виносять холоду, нагадує про суворість скіфського клімату, про люті морози взимку і нестерпну спеку влітку (Метеорологія, с. 1, 10, 6).

Страбон переповідає цікаві дані з джерел старих авторів: виноград біля Борисфена не плодоносить. В місцевостях більш південних і приморських, а також в країнах по Боспору виноград дає плоди, але дрібні і на зиму тут необхідно його прикривати. Те, що нам відомо про виноробство в Північному Причорномор'ї, добре узгоджується з відомостями Страбона. В IV ст. до н. е. виноград культивувався лише на крайньому півдні, в Херсонесі. Дані про розведення його на Боспорі, в Ольвії та Тірі відносяться до часу не раніше III—II ст. до н. е.

Зміна клімату, що мала місце близько рубежу ери, знайшла відображення в повідомленні Клавдія Еліана: бджоли, що живуть в Скіфії, не тримають від холоду. Спеціально оговорюється відмінність цих відомостей від геродотових (II, 53).

Повідомлення про хлібну торгівлю грецьких міст Північного Причорномор'я, які ми маємо в своєму розпорядженні, відбиваючи динаміку розвитку торгівлі, в той же час зафіксували спад та підйоми в розвитку зернового виробництва, а відповідно й коливання клімату. Найдавніші відомості про вивіз хліба з Понту в Егіну та Пелопонес є у Геродота (VII, 147). Існує думка, що в VI—V ст. до н. е. експорт хліба був незначний. Ще близько рубежу V—IV ст. до н. е. в боспорських портах правом першочергового завантаження користувались афінські кораблі. Всі інші при відсутності хліба відправлялися порожніми. До середини IV ст. до н. е. становище змінюється. В промові Демосфена проти Лептіна є відомості про щорічний вивіз з Боспору в Афіни 400 тис. медімнів зерна. Вважається, що після переобладнання порту Феодосії вивіз збільшився вдвічі⁶⁰. Страбон повідомляє про відправку в Афіни близько середини IV ст. до н. е. 210 тис. медімнів зерна (VII, 4, 6). Для цього ж часу декретом на честь Левкона та його синів засвідчений вивіз хліба з Мітілену. Споживачем боспорського хліба у Греції була Аркадія⁶¹, Гераклея та Сінопа^{62—63}. Афінський декрет на честь Спартока III від 288 р. повідомляє про дар афінянам з боку боспорського правителя 15 тис. медімнів зерна. Зовсім про інше становище з хлібом у другій половині III ст. до н. е. свідчить ольвійський декрет на честь Протогена (IPE, 1², № 32): неодноразові випадки голоду, неврожаїв. В тому ж тоні звучить повідомлення Полібія II ст. до н. е.: вивіз хліба з pontійських країн був незначним, часто зміню-

вався ввозом (IV, ІІІ, 5—6). Про поновлення стабільного вивозу пшениці в І ст. н. е. повідомляє Пліній⁶⁴.

Кліматичні коливання другої половини I тисячоліття до н. е. впливиали і на розвиток сільського господарства античних міст Північного Причорномор'я, в першу чергу на його основу — зернове виробництво. Саме кліматичний оптимум середини I тисячоліття до н. е. створив можливість для активного освоєння близької ідалекої хори міст грецькими поселенцями.

IV—початок III ст. до н. е. були часом максимального територіального поширення сільських поселень Боспору. На Керченському півострові для цього часу відомо 233 поселення⁶⁵. Не менш численними вони були і на азіатському боці Боспору. Навколо однієї лише Горгії виявлено 80 сільських садиб цього періоду⁶⁶. Заключним кроком Боспору в сільськогосподарській колонізації було заснування Танаїсу на початку III ст. до н. е. В Херсонесі з рубежу V — на початку III ст. до н. е. освоюється територія Гераклейського півострова, а потім і землі Північно-Західного Криму⁶⁷. З початку IV ст. до н. е. виникає значна кількість поселень по берегах Буго-Дніпровського лиману⁶⁸. Навколо Тіри та Ніконія в цей час бурхливо освоюються береги Дністровського лиману⁶⁹.

Кліматичні зміни близько середини III ст. до н. е. негативно відбилися на долі сільських поселень. Вони приходять в занепад і припиняють існування. На європейському Боспорі з 233 поселень до рубежу ери доживають лише 43⁷⁰. Більшість поселень херсонеської хори припиняє існування в цей же час, частина доживає до рубежу III—II ст. до н. е. Така ж доля поселень Буго-Дніпровського, Березансько-Сосіцького та Дністровського лиманів⁷¹.

Припинення функціонування більшої частини хори, глибокий занепад хлібного виробництва мали серйозні наслідки для античних міст. З'являються кризові явища як в економічній, так і в політичній сферах. Боспор майже припинив вивіз хліба, що привело до значного скорочення надходжень дорогоцінних металів. В результаті цього почалась тривала грошова криза⁷². Занепадає боспорська торевтика⁷³. Одночасно такі процеси відбувалися і в Ольвії⁷⁴. Криза в грошовій справі була початком тривалої загальної кризи, що охопила всі сторони життя Ольвійської держави в III—II ст. до н. е. Вступає в смугу кризи Тіра, занепадає економіка Ніконія⁷⁵. III ст. до н. е. було переломним і в історії міст Західного Причорномор'я, які розвивалися в єдиному ритмі з Ольвією та Тірою⁷⁶. Загальний занепад відбився і на торгівлі з місцевим населенням: різко скоротився асортимент та кількість імпортних виробів⁷⁷.

Відбуваються радикальні зміни в господарстві. Першорядне значення набувають скотарство та рибальство. Виноградарство та виноробство, які в IV ст. до н. е. мали розвиток лише в Херсонесі, набувають повсюдного поширення⁷⁸. Значно змінюється географія розселення — на Боспорі безлюдніють степові простори Східного Криму, населення переселяється на морський берег та в міста. Розташування населених пунктів біля моря давало можливість поєднувати традиційні галузі господарства з рибальством. В дислокації поселень в Північно-Західному Криму змін не відзначається. Первісне розташування їх поблизу моря давало можливість і в нових умовах без переміщень, що мали місце на Боспорі, займатись рибальством.

Спад продуктивності зернового землеробства в Північному Причорномор'ї особливо яскраво демонструється археологічними об'єктами Танаїса. Господарство Танаїса часів його заснування, мабуть, мало загальнобоспорський напрям — зернове землеробство. Про це свідчать величезні ями-сховища, що датуються III ст. до н. е. В II ст. до н. е. ці ями виявляються закинутими. Знахідки зерна в Танаїсі III—I ст. до н. е. досить рідкісні. Нові зернові ями і знахідки великої кількості зерна належать тут до часу не раніше рубежу ери⁷⁹.

Зміна ролі зернового землеробства і виноградарства в античному господарстві знайшла відображення в релігійних культурах VI — III ст. до н. е., а особливо в IV—III ст., широкого поширення набули культури, пов'язані саме з плодючістю злаків, з III ст. до н. е. переважають культури діонісійського кола⁸⁰.

Процес історичного розвитку населення Північного Причорномор'я, як варварського, так і грецького, проходив в єдиному ритмі, який співпадав з природними циклами. Кліматичні оптимуми IV — початку III ст., I ст. до н. е., спад середини III — початку I ст. до н. е. однаково сприятливо чи згубно впливали на ці суспільства. Дуже великою була їх залежність в самозабезпеченні життєвими ресурсами від навколошнього середовища.

Кліматичні зміни викликали до життя напрями господарської діяльності, максимально відповідні новим природним умовам⁸¹. У кочовиків кліматичний оптимум IV — початку III ст. викликав перехід до осідлих та півосідлих форм господарства, появлу землеробства. В погрішених умовах III—I ст. стався перехід до загальної осілості в найбільш сприятливих районах: нижньодніпровських плавнях та долинах рік в передгірському Криму. У греків реакцією на поліпшення природних умов в IV—III ст. був небувалий розквіт зернового землеробства. Погрішенні умов сприяло переважаючому розвитку скотарства, рибальства та виноградарства. Поліпшення клімату в I ст. до н. е. відродило зернове землеробство.

Сармати, які час від часу з'являлися в Дніпро-Донському межиріччі в III — II ст. до н. е., великою масою переселяються сюди в кінці II—I ст. до н. е., що ми пов'язуємо з поліпшенням кліматичних умов, які зробили придатними для проживання причорноморські степи. Сармати не змінили та не витіснили з території Північного Причорномор'я скіфське населення, а зайняли вільні степові простори. З точки зору сарматського завоювання важко пояснити зникнення скіфського населення степів Дніпровського Правобережжя близько середини III ст. до н. е. Дослідження останніх років на цих територіях підтвердили появу тут сарматів лише з I ст. до н. е.⁸². Неважаючи на спроби удревнити дату проникнення сарматів за Дніпро, опустити її раніше I ст. до н. е.—I ст. н. е., поки що не вдається.

⁸⁰ Татищев В. Н. История Российской. М.; Л., 1962, т. 1, с. 137, 233; Карамзин Н. Н. История Государства Российского. М., 1903, т. 1, с. 25.

⁸¹ Нариси стародавньої історії УРСР. — К., 1957; Абрамова М. П. Сарматские погребения Дона и Украины II в. до н. е. — I в. н. е. — СА, 1961, № 1, с. 91—111; Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971; Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфлікт в истории античного мира. — МІА, 1971, № 177, с. 54—63.

⁸² Смирнов К. Ф. О начале проникновения сарматов в Скифию. — МІА, 1971, с. 191—196.

⁸³ Мачинский Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников. — АСГЭ, 1971, № 13, с. 47—53.

⁸⁴ Костенко В. И. Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III в. до н. э. — середини III в. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Київ, 1981.

⁸⁵ Смирнов К. Ф. Вооружение сарматов. — МІА, 1961, № 101, с. 60; Мелюкова А. М. Вооружение скифов. — САІ, М., 1964, Д 1-4; Черненко Е. В. Скифский доспех. — Київ, 1968.

⁸⁶ Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов. — В кн.: Тез. докл. канд. по пробл. скифо-сармат. археологии. М., 1967; Онайко Н. А. Античный импорт в Поднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — САІ, М., 1970, Д 1-27; Бідзіля В. І. Дослідження Гайманової могили. — Археологія, 1971, № 1, с. 44—56; Мозолевский Б. Н., Попін В. С., Рябова В. А. Работы Орджоникидзевской экспедиции. — АО, 1975. М., 1976; Чередниченко Н. Н., Попін С. В., Мурзин В. Ю. и др. Раскопки большого скифского кургана в Приазовье. — АО 1978, М., 1979.

⁸⁷ Анфимов Н. Древние поселения Прикубанья. — Краснодар, 1953; Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре. — МІА, 1954, № 36; Дащевская О. Д. Скифские городища Крыма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1954; Вязьмитина М. И. Культура населения Нижнего Днепра после распада единой Скифии. — СА, 1969, № 4; Шелов Д. Б. Такаис и Нижний Дон в III—I вв. до н. э. — М., 1970; Яковенко Е. В. Скифи Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., 1974; Кругликова И. Т. Сельское хо-

- зяйство Боспора. — М., 1976; *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. М., 1975; *Никулицэ И. Т.* Геты IV—III вв. до н. э. в Днестро-Карпатских землях. Кишинев, 1977.
- ⁹ *Граков Б. Н.* Каменское городище..., с. 140—144.
- ¹⁰ *Мозолевський Б. М.* Товста могила. — К., 1975, с. 18 та ін.
- ¹¹ *Мачинский Д. А.* Вказ. праця, с. 51.
- ¹² *Каллистов Д. П.* Свидетельство Страбона о скифском царе Атее. — ВДИ, 1969 № 1, с. 124—130.
- ¹³ *Мелюкова А. И.* Вооружение скифов..., с. 30.
- ¹⁴ *Граков Б. Н.* Каменское городище..., с. 201.
- ¹⁵ *Анфимов Н.* Древние поселения Прикубанья..., с. 20.
- ¹⁶ *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон..., с. 48.
- ¹⁷ *Брашинский И. Б., Марченко К. К.* Елизаветское поселение на Дону — поселение городского типа. — СА, 1980, № 1, с. 215.
- ¹⁸ *Граков Б. Н.* Каменское городище..., с. 57; *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник..., с. 197.
- ¹⁹ *Никулицэ И. Т.* Геты IV—III вв. ..., с. 25.
- ²⁰ *Дашевская О. Д.* Скифские городища Крыма..., с. 10.
- ²¹ *Высотская Т. Н.* Неаполь — столица поздних скифов. — Киев, 1979, с. 190.
- ²² *Высотская Т. Н.* Поздние скифы в юго-западном Крыму. — Киев, 1972, с. 6.
- ²³ *Троицкая Т. Н.* Скифские погребения в курганах Крыма: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — Симферополь, 1953, с. 21.
- ²⁴ *Граков Б. Н.* Каменское городище..., с. 140—143.
- ²⁵ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы..., с. 165—168.
- ²⁶ *Погребова Н. Н.* Позднескифские городища..., с. 153—155.
- ²⁷ *Граков Б. Н.* Каменское городище..., с. 140—143; *Погребова Н. Н.* Позднескифские городища..., с. 153.
- ²⁸ *Вязьмитіна М. І.* Золота Балка..., с. 104.
- ²⁹ *Высотская Т. Н.* Неаполь..., с. 94, 96, 99.
- ³⁰ *Цалкин В. И.* История скотоводства в Северном Причерноморье. — МИА, 1960, № 53, с. 7—110.
- ³¹ *Блаватский В. Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953.
- ³² *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора..., с. 98, 251.
- ³³ *Крижицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др.* К истории ольвийской сельской округи. — В кн.: Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.
- ³⁴ *Смирнов К. Ф.* Савроматы..., с. 288; *Смирнов К. Ф.* О начале проникновения... с. 191; *Крупнов Е. И.* Первые итоги изучения Восточного Предкавказья. — СА, 1957, № 2, с. 168.
- ³⁵ *Мурзін В. Ю.* Скифи на Північному Кавказі. — Археологія, 1978, № 27, с. 22—35.
- ³⁶ *Мошкова М. Г.* Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры. — М., 1974, с. 47.
- ³⁷ *Виноградов В. Б.* Сарматы Северо-Восточного Кавказа. — Грозный, 1963, с. 46—55.
- ³⁸ *Смирнов К. Ф.* Итоги и очередные задачи изучения сарматских племен и их культуры. — СА, 1953, № 17, с. 141, сл.
- ³⁹ *Анфимов Н. В.* Основные этапы развития меото-сарматских племен Прикубанья: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1954, с. 9.
- ⁴⁰ *Десятчиков Ю. М.* Сарматы на Таманском полуострове. — СА, 1973, № 4, с. 79.
- ⁴¹ *Абрамова М. П.* Сарматские погребения Дона и Украины II в. до н. э.—I в. н. э. — СА, 1961, № 1, с. 95; *Мошкова М. Г., Максименко В. Е.* Сарматские погребения Ясыревских курганов Нижнего Дона. — КСИА АН СССР, 1973, № 133, с. 74.
- ⁴² *Костенко В. И.* Сарматские памятники междуречья Днепра и Дона..., с. 18.
- ⁴³ *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон..., с. 63, 64.
- ⁴⁴ *Брашинский И. Б., Марченко К. К.* Елизаветовское поселение..., с. 215.
- ⁴⁵ *Дмітров Л. Д., Зуц В. Л., Колілов Ф. Б.* Любимівське городище..., с. 100.
- ⁴⁶ *Погребова Н. Н.* Позднескифские городища..., с. 114, 181.
- ⁴⁷ *Островерхов А. С.* Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией. — Арх. ИА АН УССР, № 578, с. 181.
- ⁴⁸ Археология УРСР. К., 1971, т. 2, с. 216.
- ⁴⁹ *Вязьмитіна М. І.* Золота Балка..., с. 114.
- ⁵⁰ *Борисов А. А.* О колебаниях климата Крыма за историческое время. — ИВГО, 1956, вып. 4, с. 533.
- ⁵¹ *Бучинский И. Е.* Колебания климата на Украине и поиски причин этих колебаний. — Тр. Укр. НИГМИ, 1964, вып. 45, с. 3.
- ⁵² *Шнитников А. В.* Изменчивость общей увлажненности материков Северного полушария. — Зап. ГО СССР, 1957, т. 16, с. 262, 264.
- ⁵³ *Нейштадт М. И.* История лесов и палеогеография СССР в голоцене. — М., 1957, с. 366, 367.
- ⁵⁴ *Бибикова В. И.* Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. — В кн.: Природная обстановка и фауна прошлого. Киев, 1963, вып. I, с. 131.
- ⁵⁵ *Шостакович В. Б.* Иловые отложения озер и периодические колебания в явл.

- ниях природы. — ЗГГИ, 1934, т. 13; *Дзенс-Литовский А. А.* Геологический возраст солевых отложений минеральных озер. — Природа, 1986, № 12.
- ⁵⁶ *Дзенс-Литовский А. А.* Геологический возраст..., с. 31; *Дзенс-Литовский А. А.* Палеогеографическая стратификация донных отложений озер. — Тр. лаб. озероведения, 1957, т. 5; *Дзенс-Литовский А. А.* О геологическом возрасте донных отложений озер. — ПФГ, 1957, т. 17; *Бруевич С. В.* О колебаниях климата в бассейне Каспийского моря по данным химического исследования грунтов. — В кн.: Сверхдолгосрочные прогнозы уровня Каспийского моря. М., 1957.
- ⁵⁷ *Цалкин В. И.* История скотоводства..., с. 7—110.
- ⁵⁸ *Левковская Г. М.* Реконструкция палеогеографических условий городища Чайка по данным споро-пыльцевого анализа. — КСИА АН СССР, 1970, № 124, с. 108.
- ⁵⁹ *Ширников А. В.* Изменчивость общей увлажненности..., с. 262.
- ⁶⁰ *Гайдукевич В. Ф.* Некоторые вопросы экономической истории Боспора. — ВДИ, 1966, № 1, с. 47—52.
- ⁶¹ *Карышковский П. О.* Из истории денежного обращения в Северном Причерноморье в III в. до н. э. — ЗОАО, 1960, т. 1, с. 105.
- ^{62—63} *Гайдукевич В. Ф.* Некоторые вопросы..., с. 48, прим. 2.
- ⁶⁴ *Скрянская М. В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — Киев, 1977, с. 35.
- ⁶⁵ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора..., с. 95.
- ⁶⁶ *Алексеева Е. М.* Исследование Горгиопии и ее хоры. — В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Киев, 1975, ч. 2.
- ⁶⁷ *Щеглов А. Н.* Северо-западный Крым..., с. 41; *Стржелецкий С. Ф.* Клеры Херсонеса Таврического. — ХС, 1961, вып. 6, с. 41.
- ⁶⁸ *Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. та ін.* К истории ольвийской сельской округи..., с. 12.
- ⁶⁹ *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник..., с. 194; *Агбунов М. В.* Основные этапы исторического развития городов и поселений Нижнего Подniestровья в VI—I вв. до н. э. — В кн.: Тез. докл. на XVII конф. ИА АН УССР. Ужгород, 1978, с. 79—80.
- ⁷⁰ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора..., с. 20, 95, 98.
- ⁷¹ *Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. та ін.* К истории ольвийской сельской округи..., с. 15; *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник..., с. 40; *Агбунов М. В.* Основные этапы исторического развития..., с. 79—80.
- ⁷² *Карышковский П. О.* Из истории денежного обращения в Северном Причерноморье..., с. 112—123; *Шелов Д. Б.* Чеканка монеты и денежное обращение на Боспоре в III в. до н. э. — МИА, 1954, № 33, с. 58—71.
- ⁷³ *Онаико Н. А.* Античный импорт..., с. 75—76.
- ⁷⁴ *Карышковский П. О.* Из истории денежного обращения..., с. 112—123.
- ⁷⁵ *Агбунов М. В.* Основные этапы исторического развития..., с. 79—80.
- ⁷⁶ *Шелов Д. Б.* Северное и Западное Причерноморье в античную эпоху. — В кн.: Тез. докл. I симпоз. по археологии и этнографии Юго-запада СССР. — Кишинев, 1964, с. 21—23.
- ⁷⁷ *Онаико Н. А.* Античный импорт..., с. 75.
- ⁷⁸ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора...; *Блаватский В. Д.* Земледелие..., с. 19; *Гайдукевич В. Ф.* Виноделие на Боспоре. — МИА, 1958, № 85, с. 352—457.
- ⁷⁹ *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон..., с. 181, 182.
- ⁸⁰ *Блаватский В. Д.* Земледелие..., с. 15—18.
- ⁸¹ *Хотинский Н. А.* Ретроспективные и прогнозные аспекты проблемы: природа и человек в голоцене. — В кн.: Международная география 1976. М., 1976, с. 379, 380.
- ⁸² *Дэйговский А. Н.* Изучение сарматских памятников Северо-Западного Причерноморья. — АИУ 1978—1979 гг., Днепропетровск, 1980; *Ковпаненко Г. Т.* Сарматское погребение в Соколовой могиле. — В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980.

С. В. ПОЛИН

О сарматском завоевании Северного Причерноморья

Р е з ю м е

Традиционная точка зрения на сарматское завоевание Северного Причерноморья обосновывалась античными письменными источниками и в незначительной мере данными археологии. Всесторонний анализ археологических памятников — скифских, сарматских и античных IV—I вв. до н. э. — дает более сложную картину, не поддающуюся объяснению на основе такого исторического построения.

В свете данных естественно-научных исследований процесс исторического развития населения Северного Причерноморья представляется следующим образом. Скифия, переживавшая в IV в. до н. э. значительный подъем, в III в. до н. э., вероятно, около его середины, в результате ухудшения климатических условий приходит в упадок. Резко сокращается численность населения, остатки которого концентрируются в наиболее благоприятных районах — Нижнеднепровской долине и долинах рек предгорного Крыма. Происходят радикальные изменения в хозяйстве. Получившие развитие в IV в. до н. э. полуоседлые и оседлые формы ведения хозяйства сменяются исключи-

тельно оседлыми, комплексно сочетающими скотоводство, земледелие, рыболовство и охоту.

Сарматские племена, спорадически проникавшие в Днепро-Донское междуречье в III—II вв. до н. э., переселяются сюда лишь в конце II—I вв. до н. э., когда началось новое улучшение климатических условий, сделавшее пригодными для обитания причерноморские степи. Они не сменили и не вытеснили скифское население, а заполнили пустовавшие степные пространства.

Изменение климата оказало соответствующее влияние на развитие экономики античных городов Северного Причерноморья.

Климатические колебания III—II вв. до н. э. охватили весь пояс евразийских степей и привели к значительным изменениям этнокультурной карты, что вплоть до настоящего времени объясняется завоевательными передвижениями различных племен.

С. П. ЮРЕНКО

Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII — X ст.

Житло є одним з елементів матеріальної культури, що відбиває не лише виробничу діяльність і побут людини, а й рівень соціально-економічного розвитку суспільства. Саме тому проблема житла привертає увагу широкого кола спеціалістів, в тому числі археологів.

Проблема історії житла, зокрема давньоруського часу, цікавила дослідників ще з середини XIX ст. Проте праці вчених того часу за браком фактичного матеріалу опиралися насамперед на дані етнографії та образотворчого мистецтва. Тому поставлені проблеми залишались практично не розв'язаними¹.

У післявоєнний період в результаті нагромадження археологічного матеріалу досягнуто значних успіхів в дослідженні цієї проблеми².

Фундаментальною є праця П. О. Раппопорта, що являє собою найбільш повне зведення даних з історії східнослов'янського житла від VI—VII до середини XIII ст. на всій території, що входила до складу давньоруської держави.

Окремі питання, пов'язані з житлом VIII—X ст. на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя, ставилися в працях І. І. Лялушкіна, Б. А. Шрамка та в окремих розділах робіт Д. Т. Березовця, О. В. Сухобокова, Е. О. Горюнова та ін.³, однак узагальнюючої праці немає.

В даній статті ми спробуємо з'ясувати характер житла населення названого регіону протягом другої половини I тисячоліття н. е. Факторичною основою стали матеріали волинцівських пам'яток і ранньороменських поселень Опішні і Новотроїцького. З них найбільш повно дослідженні Волинцеве, де зафіксовано залишки 51 житла та господарських споруд⁴, Опішня, де виявлено 26 будівель⁵, Новотроїцьке з 50 житлами⁶. Дані про житлобудівництво інших пам'яток залучаються тоді, коли їх належність до волинцівських чи давньороменських незаочевана. Це окремі житла з багатошарових поселень Целиків Горб, Стрелиця, Роїще, Вовки, Хитці, Ходосівка та ін.⁷

Щодо планування поселень існує думка Д. Т. Березовця про забудову Волинцева рівними рядами вздовж східного і західного схилів відстань між якими становила 10 м, а в центрі містилися виробничі і ритуальні споруди⁸. Під час розкопок площа поселення була зайнічена колгоспним садом і роботи велися в міжряддях дерев⁹, що і привело дослідника до помилкових припущення. Дослідження 1980—1981 рр. методом розкопок широкою площею, що стало можливим після викорчування саду, не підтвердили думку Д. Т. Березовця¹⁰. Тепер коли площа поселення майже повністю розкопано, є підстави говорити про рівномірну забудову всіх його ділянок без виділення окремих житло-господарських комплексів (рис. 1).

Аналогічна ситуація притаманна Опішнянському поселенню та нижньому горизонті Новотроїцького, де 11 жител з волинцівською керамікою і яскравими слідами пожежі розташовані вздовж мису. Новотроїць-

ке городище відоме як пам'ятка роменської культури, що, на думку І. І. Ляпушкіна, існувала короткий час і загинула від пожежі¹¹. Уважне вивчення графічної польової документації разом з аналізом керамічного матеріалу, що зберігається в Державному Ермітажі, та застосування методу планіграфії дали можливість виділити два горизонти забудови, які відповідають різним культурно-хронологічним етапам¹². Ранній з них і є власне волинцівський, критеріями виділення якого стали наявність в житлах підлощеної кераміки з вертикальними вінцями — типової для цих пам'яток (IV тип, за І. І. Ляпушкіним) та корелювання цього типу з першим (груба ліпна кераміка, форми якої є провідними в Волинцівському поселенні).

Саме житла № 3, 9, 11, 15, 17, 24, 28, 30, 35, 43, 44 існували і загинули одночасно за винятком № 28. Саме відсутність притаманних цим житлам форм посуду в інших спорудах ставить під сумнів факт одночасового існування та загибелі всіх споруд Новотроїцького поселення, як вважав І. І. Ляпушкін¹³ (рис. 2, 1, 2).

З наведеного І. І. Ляпушкіним загального плану поселення і графічної реконструкції видно, що житла і господарські споруди розміщуються чотирма окремими групами¹⁴. Всі житла поділяються на дві групи — орієнтовані кутами або стінками за сторонами світу. Цей поділ також свідчить про два періоди заселення мису, зайнятого поселенням, причому житла, орієнтовані за сторонами світу, відбивають пізніший етап існування поселення (рис. 2, 3). Тому на таких поселеннях немає планової забудови та стабільної орієнтації жителів.

Погана збереженість стародавніх житлових споруд дає можливість говорити лише про їхню заглиблену частину та про деякі конструктивні деталі стін, інколи перекриття тощо. Наявні матеріали вказують на два типи ранньослов'янських жителів, які, залежно від заглиблення підлоги від рівня сучасної поверхні, поділяються на споруди напівземлянкові (до

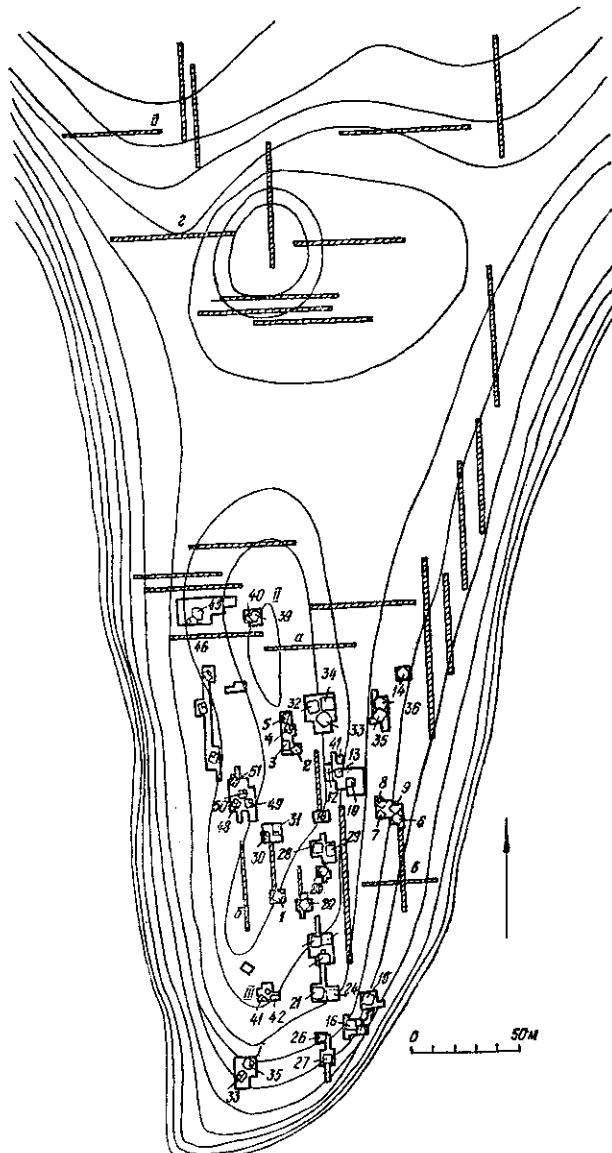

Рис. 1. План поселення поблизу с. Волинцеве (римськими буквами позначено траншеї; арабськими — житла).

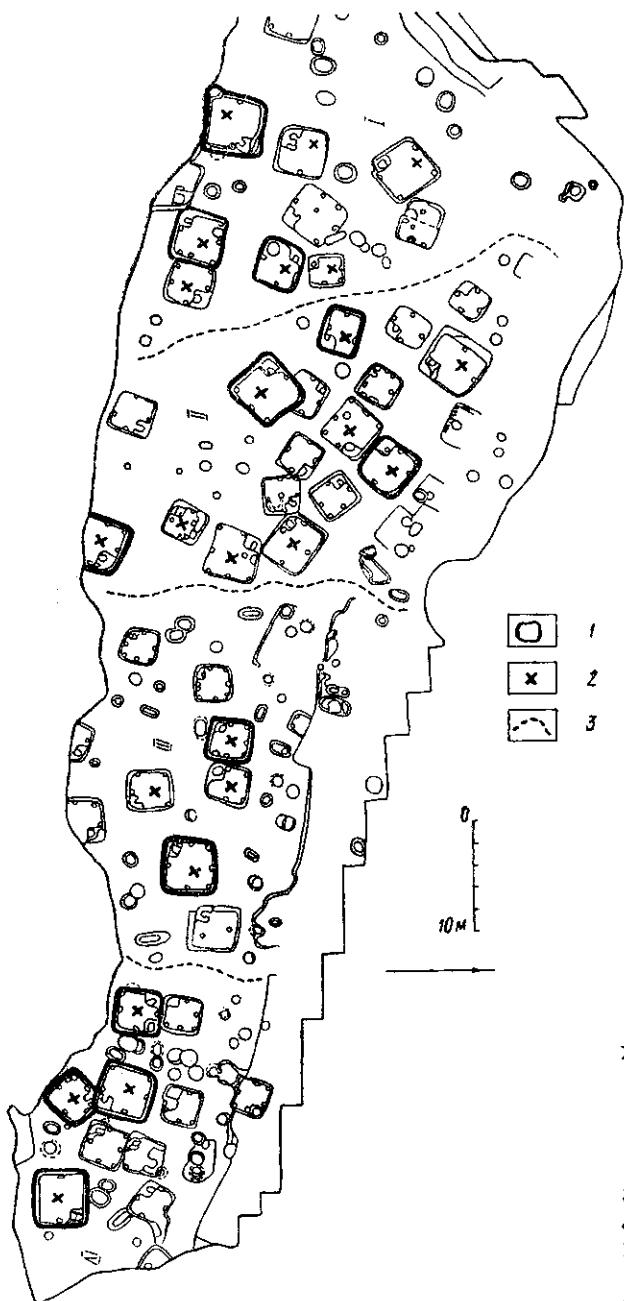

Рис. 2. План Новотроїцького городища. 1 — житла волиніцького етапу; 2 — горілі житла; 3 — межі груп жителів.

по схилу стіни залежав від крутизни кута природного нахилу плош поселення.

Подібно до жителів попереднього періоду житла VII—VIII ст. являють собою однокамерні, прямокутні або квадратні за формою в плані будівлі. Довжина стінок земляних котлованів становить 3,5—4,5 м а на Волиніцькому поселенні багато жителів з довжиною стін від 6,5 м, тобто з площею 25—42 м².

Серед напівземлянкових і землянкових жителів за конструктивними особливостями можна виділити два типи: зрубні і стовпові. В свої

1,2 м) та землянкові (понад 1,2—1,4 м).

Звичайно, що поділ цей, як і наступні, умовний, оскільки до цього часу не розробили сталої термінології і критеріїв при дослідженні проблеми домобудівництва.

Землянка є спорудою, висота стін якої дозволяє використати горизонтальне перекриття, що спирається безпосередньо на землю за межами котловану. А напівземлянка це будівля, в якій горизонтальне перекриття можливе лише при добудові наземної стіни¹⁵. Практично вже з глибини 1,2—1,5 м житло може і не мати наземних стін, як видно з підрахунків. Наведені в табл. 1, 2 дані свідчать про значне переважання напівземлянок на поселеннях Дніпровського Лівобережжя в останній третині I тисячоліття н. е. Це відповідає традиціям житлобудівництва на цій території і в більш ранній час. Так, для пам'яток другої і третьої чверті I тисячоліття н. е. переважаючим типом були теж напівземлянки, хоча менш заглиблені в землю¹⁶.

Напівземлянковий тип жител характерний і для синхронних слов'янських пам'яток Дніпровського Правобережжя¹⁷ та Поділля¹⁸.

В усіх напівземлянках заглиблені частини стін були вертикальними (Волинцеве, Сосниця, Ходосівка) або дещо похилими (Новотроїцьке). Глибина житла від землі біля стіни, протилежної входу, часто коливається від 1 до 1,4—1,8 м.

Рівень підлоги біля нижньої

чергу, житла стовпової конструкції можна поділити на такі види: з горизонтальним облицюванням стін деревом; з облицюванням стін плетеною лозою; з ґрунтовими стінами¹⁹ (рис. 3).

Матеріали розкопок археологічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя вказують на переважання стовпової конструкції жител²⁰. Очевидно, таке явище пояснюється природно-географічними умовами, зокрема наявністю чи відсутністю певних видів будівельних матеріалів. Природно, що в лісовій смузі основним типом жител є зрубні конструкції, в той час як в лісостеповій зоні на півдні переважають стовпові, кам'яні та саманні через відсутність будівельного лісу²¹. Межа між районами поширення двох основних конструкцій будівель, виявлена за археологічними матеріалами, зберігається від раннього залізного віку до епохи пізнього середньовіччя²².

З 15 волинцівських поселень, де велися стаціонарні дослідження, лише на одному, у Волинцеві, трапились залишки зрубних жител, досліджених Д. Т. Березовцем у 50-х роках. Тоді ж він висловив думку про переважання жител зрубної конструкції над стовповою на даному поселенні²³. Проте дані польової документації самого Д. Т. Березовця і польові дослідження 1980—1981 рр. переконливо доводять, що прівідною була стовпова конструкція²⁴. Характерною її ознакою є наявність стовпових ямок по кутках або посередині стін в підлозі котловану жител. Особливо чітко вони простежуються в житлах № 1, 5, 7, 18 та ін. Прикладом житла плетівово-стовпової конструкції є напівземлянка № 39, досліджена автором на Волинцівському поселенні у 1980 р. Це квадратна в плані будівля ($4,8 \times 4,8$), заглиблена на 0,9 м від сучасної поверхні. По периметру котлована житла чітко простежуються круглі ямки діаметром до 0,35 м від опорних стовпів, заглиблих у материк на 1,35 м від сучасного горизонту на відстані 0,1—0,15 м від стіни. В південній стінці розчищена овальна в плані яма-підбій діаметром 0,95—0,6 м, заглиблена на 1,58 м від рівня сучасного горизонту. Її внутрішній край утворював приступок шириною 0,2 м в підлозі житла. В заповненні житла, вздовж стінок, виявлено залишки глиняної обмазки з відбитками плетеної лози (рис. 4).

Прикладом конструкції другого типу жител — зрубного, є споруда № 13, досліджена Д. Т. Березовцем у 1953 р. (рис. 5). В плані це квадрат довжиною стін 4 м, заглиблений на 1,4 м від рівня сучасного горизонту, орієнтований за сторонами світу. Стіни складені з колод товщиною 0,25—0,3 м (збереглось від 3 до 5 вінець), обтесаних з внутрішнього боку і скріплених по кутах «в обло». В північній стінці простежено вхід шириною 1 м, який сполучався з коридором, що похило виходив на поверхню горизонту і мав дві сходинки висотою 0,3 м при ширині 0,75 м, які вели безпосередньо в житло. Вся площа напівземлянки була перекрита завалом перепалених колод товщиною 18—20 см, що дало можливість реконструювати покрівлю споруди. Довга жердина, кінці якої виходять за межі котловану житла, утворювала гребінь покрівлі, опираючись на два стовпи, вкопаних за межами торцевих стін. Інші жердини розташувались перпендикулярно довгій, опирались одним кінцем на неї, іншим — на землю. Таким чином, гребінь покрівлі піднімався над стінами зрубу на 1,2 м, утворюючи кут в 30°. По верху дерев'яного перекриття насипали шар землі, змішаної з глиною²⁵ (рис. 6).

Суттєвою деталлю ранньослов'янського житла є вхід, який трапляється переважно в східній (Волинцеве — 65%) або північній (Опішня — 35%) частинах житла. Він являв собою земляні сходинки, облицьовані деревом, довжиною 1,2—1,4 м, завширшки 0,6—0,65 при висоті — 0,2—0,3 м від рівня підлоги житла.

Інколи такі східці вели із житла в прибудову господарського призначення, підлога якої в деяких випадках знаходилася трохи нижче рівня підлоги житлової споруди (Волинцеве, житла № 2, 3). В житлах №№ 13, 14 цього ж поселення були порубані в зрубах входи шири-

Пам'ятка	Кількість жител	Площа жител			
		6—12	12—18	18—30	понад 30
Волинцеве	46	6	12	23	5
Опішня	23	10	9	4	—
Новотроїцьке	48	24	13	9	—
Битиця	3	2	1	—	—
Сосниця	3	—	2	1	—
Вовки	7	2	1	4	—
Ройще	5	2	2	1	—
Хітці	3	—	—	3	—
Ходосівка	5	2	2	1	—
Целиків Горб	2	1	1	—	—
Всього	145	39	43	46	5

ною 1—1,2 м в нижніх вінцях. В житлі № 14 з поверхні землі до входу вів коридор, який поступово знижувався і закінчувався на 0,75 м нижче рівня підлоги самого житла. Від входу, прорубаного в зрубі, в коридор вели дві сходинки по 30 см заввишки, вища з яких врізалася в площину житла, заходячи на всю ширину входу.

Підлогу жител утворював добре збитий знівелеваний материк. Якщо ж материком був пісок або супіщаний ґрунт, підлогу накладали з глини шаром 5—10 см. На Волинцевському поселенні, де орний шар підстилався тонким шаром (0,3 м) глини, материком був алювіальний пісок; підлога намащувалася сумішшю вапняку з піском (житла № 10—12). Коли ж нижня частина житла вирізувалася в материковому лесі або передматериковому суглинку, підлогою служила добре утрамбованна глина (Новотроїцьке, Опішня), що інколи підсипалася річковим піском (Ходосівка).

Важливою деталлю внутрішнього влаштування житла була піч, яка взагалі є одним з найсталиших елементів матеріальної культури осілого населення²⁶ Дніпровського Лівобережжя. Богниця в житлах VII—IX ст. дуже рідкі і трапляються лише в окремих житлах Волинцева, Новотроїцького, Опішні, де вони співіснують зі звичайними печами, вирізаними з глини. Це вказує на їхне особливве, мабуть, допоміжне, призначення. Виключенням є вогнища в житлі № 3 в Битиці, яке знаходилось у центрі і було основною отоплюючою спорудою. Але, як відомо, Битицьке городище є винятковим явищем серед ранньослов'янських пам'яток розглядуваної території: не виключено, що в даному випадку ми маємо справу з якимись чужерідними елементами²⁷.

Для характеристики печей пам'яток останньої чверті I тисячоліття н. е. нами використані дані по 145 об'єктах з різних поселень.

Місцезнаходження печей добре простежується в процесі розкопок. Переважає розташування їх в кутках північної частини житла, рідко— поблизу стін напівземлянок, що є характерним для печей, вирізаних в під보ях. Останні зустрічаються рідко (Новотроїцьке, житла № 3 і 7; Опішня — № 11, 13; Волинцеве — № 12, 14, 17, 32, 40). Їх існування в одних і тих же житлах поряд зі звичайними печами вказує на допоміжне призначення цих споруд.

Як правило, піч знаходилася в задньому від входу кутку житла, челюстями до входу. Спостереження, зроблені під час розкопок, дають досить даних для реконструкції печей та виділення окремих типів у межах ранньослов'янської ойкумені.

На поселеннях Дніпровського Лівобережжя поширювались глиняні печі, в той час як на території Дністро-Дніпровського межиріччя слов'янським житлам притаманні печі-кам'янки²⁸. На північ від регіону, який вивчаемо, житла з глиняними печами поширювались лише до нижньої течії Десни (Целиків Горб), а на сході, у басейні Дону, характерними

Таблиця 1

Орієнтація		Конструкція жител		Заглиблення		Підлога		Вхід
кутом	стінам	стовпова	зрубна	до 1,2	1,2—2	утрамбована	підсипана	
18	28	42	4	32	14	26	20	11
13	10	23	—	23	—	18	3	5
23	25	48	—	44	2	48	—	3
3	—	2	—	2	—	3	—	—
—	3	3	—	—	3	—	3	1
6	1	7	—	7	—	4	3	—
—	4	5	—	5	—	5	—	—
3	—	3	—	3	—	3	—	—
2	3	2	—	5	—	3	—	—
2	—	—	2	2	—	—	—	—
70	74	135	6	123	19	110	29	20

є печі-кам'янки на глинняному розчині²⁹. Це відрізняє пам'ятки названих територій від пам'яток волинцівського типу і роменської культури. Таким чином, на території Лівобережної України основним типом були печі, вирізані в материковому останці або в спеціально збитих з присеної глини масивах, якщо материком був пісок або супішаний ґрунт.

Здебільшого печі вирізувалися повністю в материкових останцях, але верхня частина їх швидко руйнувалася під дією вогню, що вимагало її ремонту. Тому склепіння печі викладалося з особливих глинняних виробів, так званих конусів. Назва ця умовна, бо часто ці вироби мали не лише конічну форму, а й форму низького циліндра, хлібців, яйцевидну тощо. Скупчення такого матеріалу трапляється майже в кожному житлі. Так, на Волинцівському поселенні їх не виявлено лише в одному випадку з 50 жител. Можна стверджувати, що печі в глинняних масивах типологічно не відрізняються від печей, вирізаних в материкових останцях, і, отже, відносяться до одного типу. Це стосується як пам'яток волинцівського типу, так і жител роменської культури.

На поселенні поблизу с. Волинцеве вдалося простежити і деякі особливості в спорудженні печей. Так, в житлі № 17 піч знаходилася в північно-західному кутку, в спеціально зробленій загородці, в плані

Таблиця 2

Пам'ятка	Кількість жител	Місце знаходження		Конструкція печі		Печі в підлобі	Вогнища	Жаровні
		північна частина	південна частина	матерост	глино-битна			
Волинцеве	46	35	11	18	28	5	4	12
Олішня	23	15	8	23	—	2	5	1
Новотроїцьке	48	19	24	46	2	2	6	—
Битиця	3	—	—	—	1	1	—	1
Сосниця	3	—	—	—	3	—	—	—
Вовки	7	—	—	6	—	—	—	2
Роїще	5	—	—	—	5	—	—	—
Хитці	3	—	—	3	—	—	—	—
Ходосівка	5	—	—	5	—	—	—	1
Целиків Горб	2	—	—	—	2	—	—	—
Всього	145	—	—	101	42	10	16	15

трапецієвидної форми з сторонами 1,1—1,2—1,45—1,25 м, висотою 0,5—0,6 м. Дві зовнішні сторони цієї загородки були виготовлені з обтесаних плах, закріплених вбитими в ґрунт стовпчиками; іншими сторонами служили власне стіни житла. В загородці був збитий масив спонділової глини сіро-зеленкуватого кольору, в якому було вирізано нижню частину печі. На горизонтальних площацках стін викладалося склепіння з

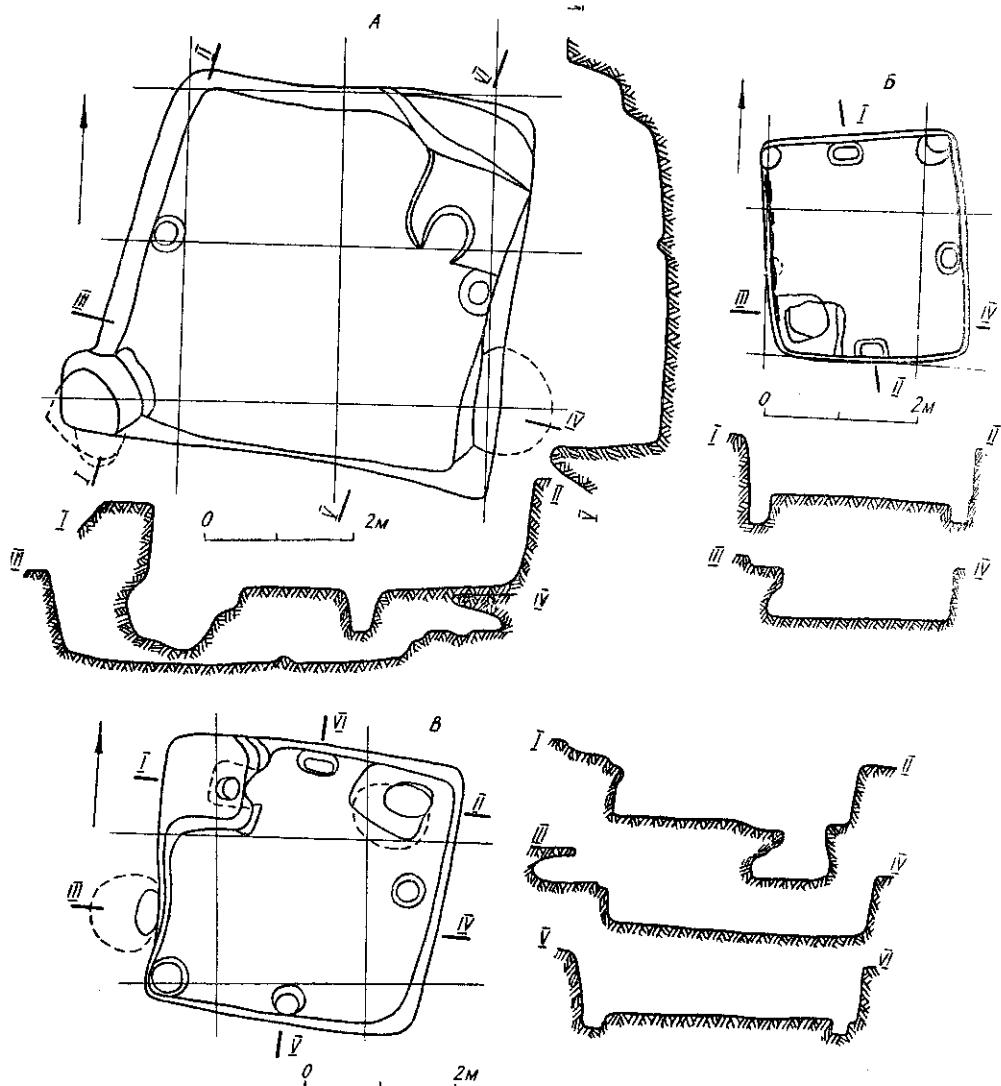

Рис. 3. Городище Новотроїцьке (волинський етап). Житла різної конструкції:
А — ґрунтова; Б — каркасна; В — зрубна.

заздалегідь обпалених конусів. Черінь печі викладався з камінців та уламків посуду, а потім обмашувався звичайною глиною. Аналогічну картину простежено також у житлах № 12, 14, 18, 32, 38, 40.

За зовнішньою формою печі мали прямокутну або підквадратну форму, причому перші переважали (65%). Стіни печей, що збереглися, 0,7—0,8 м заввишки при довжині в плані від 0,9—1,4 м до 1,8—2 м (Волинцеве, житла № 7, 17).

Черінь печі знаходився на рівні підлоги, але у випадках частого ремонту його товщина збільшувалася і рівень підвищувався на 0,2—0,4 м від підлоги житла. Разом з тим черінь хилився від неодноразової підмазки. Так, в житлі № 18 Волинцівського поселення черінь підмашувався 5—7 разів, завдяки чому його тильна сторона виявилася на 0,3 м вище челюстів. Є також випадки, коли черінь печі знаходився нижче рівня підлоги, проте тут ідеться про печі, вирізані в стінках житла, як, наприклад, в споруді № 12 того ж Волинцівського поселення. Сама піч була споруджена нижче підлоги, тому і черінь виявився на 0,5 м нижче. Взагалі таких печей небагато: з усіх поселень їх відомо не більше 10, до того ж вони існують на окремих поселеннях (Волинцеве — 5,

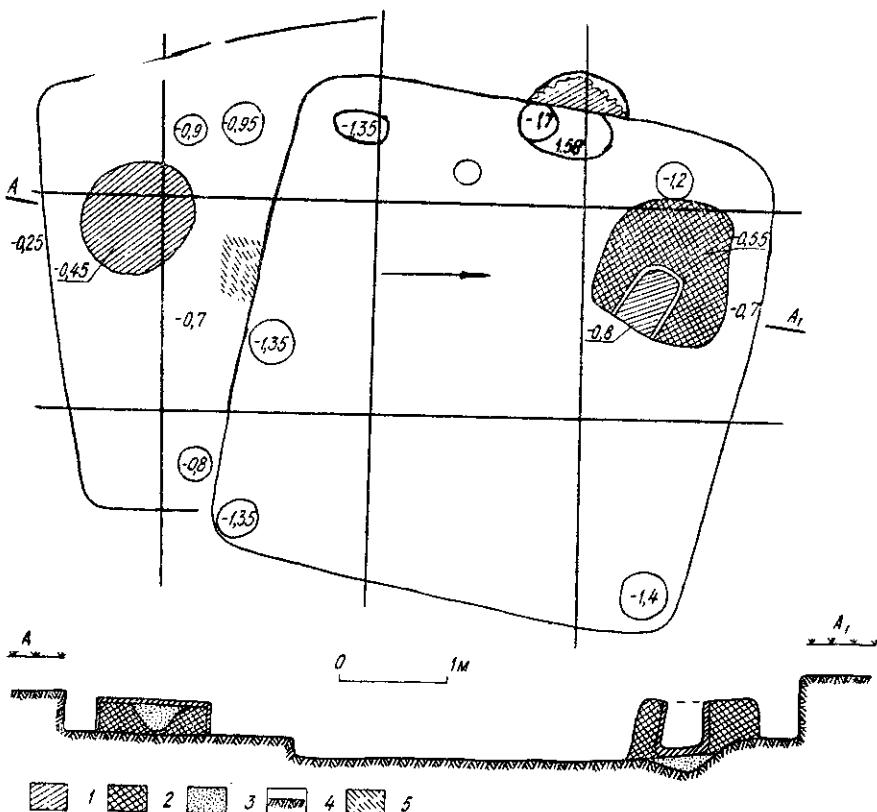

Рис. 4. Волинцеве. План і профіль житла № 39:

1 — обпалена глина; 2 — глинобитна частина печі; 3 — пісок; 4 — материк;
5 — залишки вогнища.

Новотроїцьке — 2, Опішня — 2, Битиця — 1). Часто для вимостки че-ренгв застосовували уламки посуду, переважно кружального. Відомі випадки, коли черінь намашувався на викладку з фрагментів посуду більш раннього часу (доби бронзи, або раннього заліза), що простежено в житлах № 44, 45, 37 та ін.

Характерною деталлю конструкції печей в житлах поселень волин-цівського типу є так звані жаровні, або блюда, які в більшості випадків монтувалися безпосередньо на склепіннях печей. Лише в житлах Волин-цівського поселення виявлено сім цілих екземплярів та близько п'яти, знайдених в уламках. Такі вироби відомі на Ходосівському, Сосниць-кому, Книшівському поселеннях, а також біля хут. Вовки, розкопки на якому проводив Е. О. Горюнов. В деяких житлах таких виробів виявлено по кілька екземплярів (три в житлі № 17 Волинцівського поселення). Проте згадані «жаровні» притаманні не лише власне волинцівським поселенням на Дніпровському Лівобережжі: відомі вони і в Київ-ському Правобережжі³⁰, у східних районах Лівобережної України, хоч в останніх вони і датуються більш пізнім часом³¹.

Але ці вироби могли існувати і окремо від печей. В згадуваному вище житлі № 17 (Волинцеве) їх було виявлено три, причому одна знаходилася в ніші поруч з пічкою. Всього з Волинцівського поселення походять 12 таких «жаровень» (житла № 3, 4, 6, 17, 20, 23, 30, 44). Знахідки цих виробів відомі також на інших поселеннях (Обухів II, Вовки, Сосниця). Судити про їхнє призначення важко: висловлювалися думки, що вони служили для обігріву житла, для сушіння зерна, рослин³² тощо. Дешо інше припущення можна допустити на основі зна-хідок та спостережень останніх років. Так, в житлі № 44 Волинцівського поселення під час розкопок 1981 р. знайдено цілий екземпляр так

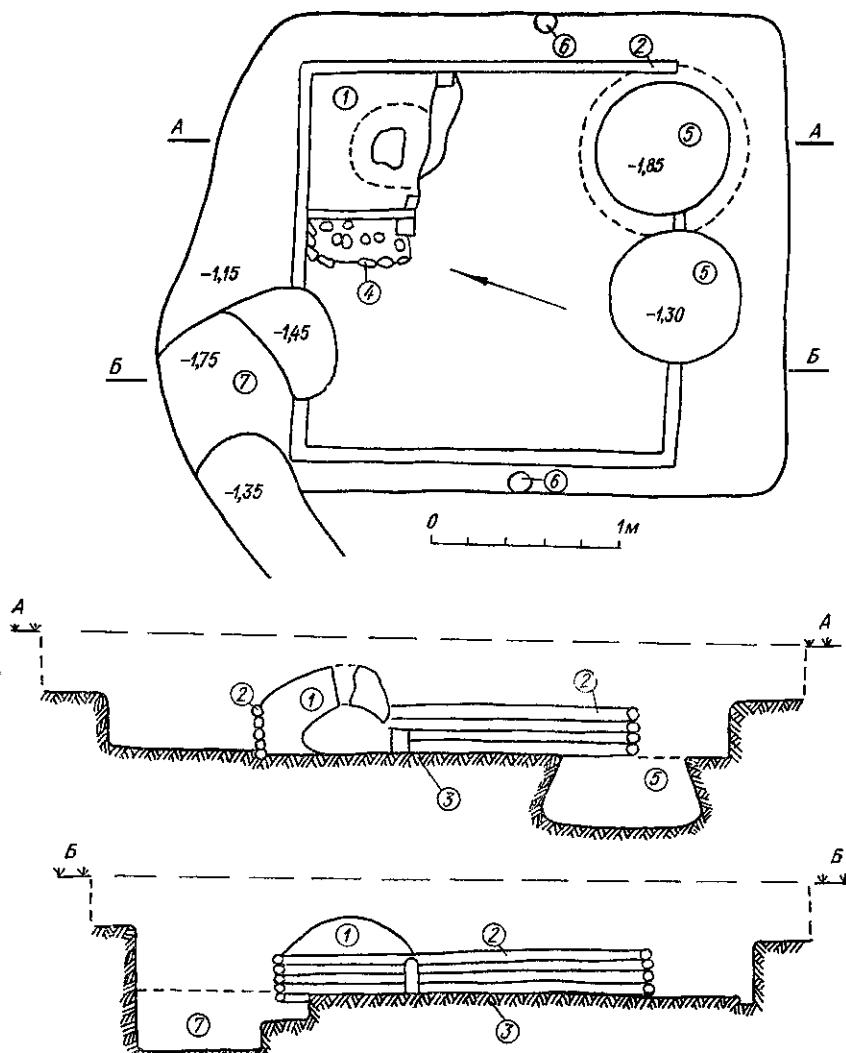

Рис. 5. С. Волинцеве. План і профіль житла № 13:

1 — піч; 2 — вінця зруба; 3 — материк; 4 — конуси; 5 — господарські ями; 6 — стовпові ями; 7 — вход в житло.

званої жаровні у фрагментованому стані, що дало можливість встановити її розміри. Це виріб прямокутної форми з заокругленими кутами 0,9 м довжини, 0,50—0,58 м завширшки, висота бортиків 0,1—0,13 м, товщина яких дорівнювала 3—5 см при товщині дна 2,5 см. Незважаючи на досить великі розміри та об'ємність вибір дуже легкий. На неробочій поверхні дна помітні відбитки соломи, яка, можливо, входила до складу глинняного тіста. Органічні домішки під дією вогню згоріли і це надало виробу надзвичайну легкість та, що суттєво для нашого припущення, велику теплоємність. Внутрішня поверхня ретельно загладжена і покрита світло-сірим ангобом, що утворився внаслідок застосування технології обварювання в борошняному розчині¹³ (рис. 7).

Це може вказувати на якесь спеціальне призначення цього виробу. Можливо, тут ми маємо справу з пристроям для випікання хлібних продуктів. На користь цього припущення говорить і те, що ця «жаровня» була змонтована безпосередньо на верхній частині печі, яка маючи невеликий отвір топки (до 0,3 м діаметром), природно, не могла використовуватись для приготування іжі. Наявність у цьому житлі вог-

нища, дно якого викладене з уламків кераміки, робить висловлене припущення більш вірогідним.

Говорячи про печі жителі волинцівського типу, не можна обійтися увагою цікаву знахідку, що була виявлена під час розкопок 1980 р. в напівземлянці № 39. Це фрагментований глиняний виріб у вигляді одностороннього випнутого диска діаметром 0,35 — 0,40 м з центральним отвором (0,12—0,15) та товщиною 0,07—0,12 м. Ця знахідка не має аналогій на волинцівських поселеннях, не відома вона на ранніх пам'ятках і на пізніших городищах роменської культури.

Проте ще в довоєнних розкопках Старої Рязані при розчистці житла у розвалі печі знайдено, судячи по опису та малюнку, такий самий виріб з внутрішнім діаметром 10 см. Автор не зумів з'ясувати його призначення, але висловив припущення про його якусь належність до печі³⁴. В нашому випадку таке припущення знаходитьться поза сумнівами: обставини знахідки у верхній частині печі роблять його вірогідним, це підтверджується і тим, що челюсті печі в цьому житлі мають дуже невеликі розміри, які виключають можливість ставити в піч горщики середньої величини. Таким чином, вищеописаний диск використовувався для перекриття верхнього отвору печі, з тим щоб сюди можна було встановити горщик для приготування їжі (рис. 8).

З інших елементів внутрішнього влаштування жителі слід вказувати на материкові виступи,

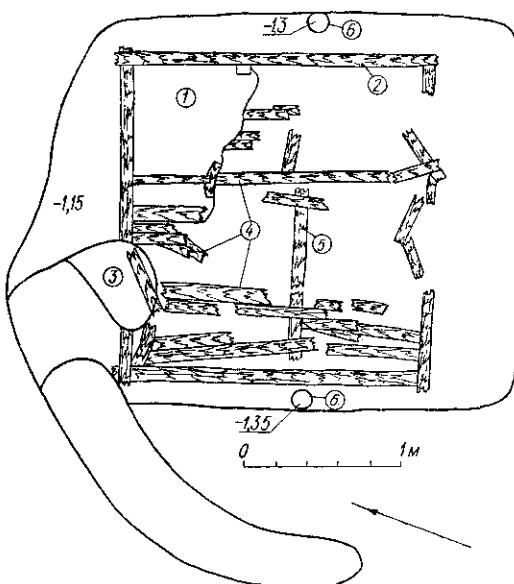

Рис. 6. С. Волинцеве. Житло № 13. Горизонт горілого дерева:

1 — піч; 2 — вінця зруба; 3 — вхід в житло; 4 — плахи горілого дерева; 5 — князева перекладина; 6 — стовпові ями.

з вищеписаним використовувався для перекриття верхнього отвору печі, з тим щоб сюди можна було встановити горщик для приготування їжі (рис. 8).

З інших елементів внутрішнього влаштування жителі слід вказувати, що вирізувалися в останцях при викопуванні напівземлянки і, можливо, обшивалися деревом. Здебільшого вони знаходилися вздовж стін, примикаючи безпосередньо до печі. Ці материкові останці мають прямокутну форму довжиною 1,2—1,8 м при висоті 0,2—0,6 м та ширину 0,6 м (Новотроїцьке, житло № 3)³⁵. Відомі такі виступи і в житлах Опішнянського поселення (житла № 4, 5.), але відсутні на поселеннях у Волинцеві, Сосниці тощо, де структура материка цього не дозволяє. Отже, їхня наявність чи відсутність цілком залежали від місцевих умов розташування поселення.

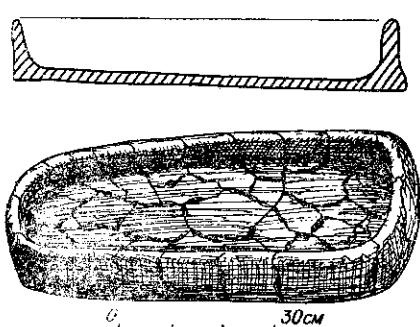

Рис. 7. С. Волинцеве. Блюдо «жаровня» з житла № 44.

Відносно призначення цих виступів існує дві точки зору. Згідно І. І. Ляпушкіна, вони служили як своєрідні верстати, що підкріплюється посиленням на те, що вони виявлені в поодиноких випадках і до того ж у житлах з залишками виробничої діяльності³⁶. Д. Т. Березовець вважав ці виступи своєрідними меблями³⁷. Проте наведені припущення

не виключають одне одного, але при їх тлумаченні слід підходити, враховуючи всю суму матеріалів і спостережень, при ретельному вивченні польової документації.

Нарешті, слід зупинитися на господарських ямах, які на волинцівських поселеннях трапилися у житлах. Ці ями (одна — три) розташовувалися поблизу стіни навпроти печі або в кутку житла, виходячи підбоем за його межі (Волинцеве, Сосниця, Опішня).

В плані вони мали круглу або овальну форму (60%) і були заглиблі на 0,6—1,2 м від рівня підлоги. Іноді в стінках таких ям вирізалися ніші (житло № 17 у Волинцеві); самі стінки обмазувалися шаром глини, якщо були зроблені у піщаному ґрунті, та в деяких випадках обпалювалися. Верхній діаметр господарських ям здебільшого становить 1,0—1,2 м, але є ями зовсім невеликого діаметра (0,4—0,6 м).

Заповнення їх складалося з кісток тварин, риб'ячої луски, уламків посуду, вугілля, попелу тощо. Отвір господарських ям закривався дерев'яними кришками, одна з яких виявлена у житлі № 13 Волинцевського поселення.

В окремих випадках покинуті господарські ями використовували для поховання померлих, як це було простежено Д. Т. Березовцем в житлі № 27 на поселенні в Волинцеві³⁸.

Крім господарських ям, у волинцівських житлах іноді траплялись прилінні ями, розташовані біля челюстів печі або біля її стіни. Вони звичайно мали з округлену в плані форму з діаметром

Рис. 8. Волинцеве. I — глинняна деталь верхньої частини печі житла № 39; II — реконструкція печі житла № 39:

1 — топка печі; 2 — черінь печі; 3 — «конус» печі; 4 — спонділовая глина; 5 — глинняна деталь; 6 — горщик.

верхнього отвору до 0,8 м при незначній глибині (0,25—0,4 м).

Підводячи підсумки, можемо констатувати, що в останній третині I тисячоліття н. е. слов'янське житло мало довгу історію існування, а населення волинцівських поселень досягло певних успіхів у розвитку домобудівництва. В цей час на пам'ятках Дніпровського Лівобережжя житла розміщаються вільно, без будь-яких слідів цілеспрямованого планування, але при врахуванні особливостей рельєфу місцевості. Не простежується в цей час і слідів розташування жителів окремими групами, які виразно виділяються на поселеннях більш пізнього періоду. Разом з тим лівобережні слов'яни виробляють певну структуру житла, його внутрішнього влаштування, а також основні прийоми каркасностовпової конструкції, які в лісостепових районах доживають до нашого часу. Найбільш поширеними були напівземлянкові споруди, заглиблені яких у материк не перевищувало 1,2 м. Землянки поодинокі, і, отже, не можуть прийматися до уваги при загальній характеристиці житлобудування. Застосування зрубної конструкції стін волинцівських жителів тежко простежено в окремих випадках, що характерно й для наступних пам'яток роменської культури. Вживання зрубної конструкції вказує на якийсь прогрес у домобудівництві: це, мабуть, слід пов'язувати з природними умовами. Таким чином, для населення, що залишило пам'ятки волинцівського типу, провідним типом житла була напівземлянка каркасно-стовпової конструкції з двосхилом солом'янім або землянім дахом. Факт існування землянок може говорити про наявність деяких пережитків або про їх спеціальне призначення. До архаїчних елементів внутрішнього влаштування жителів слід відносити також наявність

гнищ та печей, вирізаних в підбоях, які дуже рідко трапляються на поселеннях волинцівського типу, поодинокі на поселеннях роменської культури і зовсім невідомі для пам'яток пізнішого часу.

¹ Историография цього питання викладена в праці: *Rappoport P. O. Древнерусское жилище* — САИ, Л., 1975, вып. ЕI-32, с. 5—13.

² Воронин Н. Н. Жилище. — В кн.: История культуры Древней Руси. М., 1951, т. 1; *Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева*. — Киев, 1951; *Монгайт А. Л. Древнерусские жилища XI—XIII вв. (по раскопкам в Старой Рязани)*. — СЭ, 1948, № 4, с. 54—69.

³ *Ляпушкин И. И. О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII—X вв.* — КСИИМК, 1957, вып. 68, с. 3—13; *Шрамко Б. А. Новые детали устройства раннеславянских жилищ*. — СА, 1960, № 3, с. 319—321; *Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян*. — Археология, 1953, т. 8, с. 28—44; *Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья*. — Київ, 1975; *Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. — Л., 1981.

⁴ *Березовець Д. Т. Дослідження на території Путівльського р-ну Сумської обл.* — АП, К., 1952, вип. 3, с. 242—250; *Березовець Д. Т. Нові розкопки в с. Волинцево*. — АІУ 1965—1966, К., 1967, вип. 1, с. 166—169; *Юренко С. П. Исследования раннеславянского поселения у с. Волынцево*. — АО 1980 г., М., 1981, с. 327—328.

⁵ *Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа*. — МИА, 1961, вып. 104, с. 268—304; *Сухобоков О. В., Иченская О. В., Юренко С. П. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опоши*. — АО 1975 г., М., 1976, с. 395—396.

⁶ *Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое*. — МИА, 1958, вып. 74.

⁷ *Горюнов Е. А. О памятниках волынцевского типа*. — КСИА АН ССР 1975, вып. 144; *Горюнов Е. А. Ранние этапы...*, с. 64—78; *Максимов Е. В.; Терпиловский Р. В. Поселения киевского типа близ Чернигова*. — В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 96—98; *Орлов Р. С. Розідання ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва*. — Археология, 1972, вип. 5, с. 98—100; *Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу*. — Там же, 1977, вип. 21, с. 54—62.

⁸ *Березовець Д. Т. Северяне (перед образованием Киевской Руси)*: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1969, с. 8.

⁹ *Березовець Д. Т. Отчет об археологических работах на Путівльщине в 1953 г.* — НА ІА АН УССР 1953/56, с. 19—20.

¹⁰ *Юренко С. П. Новые исследования поселения у с. Волынцево*. — В кн.: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых, Киев, 1981, с. 103.

¹¹ *Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое*, с. 188.

¹² Там же, табл. 1—62; *Ляпушкин И. И. Отчет о работе Днепровского Левобережного отряда славянской археологической экспедиции ЛО ИИМК АН ССР в 1952 г.* — НА ІА АН УССР, 1952/25 — 32 с.; *Ляпушкин И. И. Отчет о работе Днепровского отряда славянской археологической экспедиции ЛО ИИМК АН ССР в 1954 г.* — НА ІА АН УССР, 1954/22 — 79 с.

¹³ *Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое*, с. 191.

¹⁴ Там же, рис. 116.

¹⁵ *Березовець Д. Т. Основні пам'ятки волинцевського типу*. — В кн.: Археологія Української РСР. К., 1975, т. 3, с. 138; *Приходнюк О. М. Ранньослов'янське житло на Поділлі*. — Археологія, 1971, вип. 3, с. 35.

¹⁶ *Терпиловський Р. В. Население нижнего и среднего Подесенья III—V вв.* — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Київ, 1980, с. 7; *Горюнов Е. А. Ранние этапы...*, с. 23—29.

¹⁷ *Петрашенко В. О. Житла VIII—X ст. наПравобережному Подніпров'ї*. — Археологія, 1982, вип. 37, с. 48—59.

¹⁸ *Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.)*. К., 1975, с. 16.

¹⁹ *Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое*, с. 193—194.

²⁰ Там же, с. 199; *Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье*, с. 225—226; *Сухобоков О. В. Славяне...*, с. 50, 60.

²¹ *Rappoport P. A. Древнерусское жилище...*, с. 120—121.

²² *Приходько Н. П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине*. — В кн.: Древнее жилище народов Восточной Европы. М., 1975, с. 251; *Рабинович М. Г. Русское жилище в XIII—XVIII вв.* — Там же, с. 164—165.

²³ *Березовець Д. Т. Северяне...*, с. 7.

²⁴ *Березовець Д. Т. Отчет о работе Сейминско-славянской экспедиции в 1949 г.* — НА ІА АН УССР, 1949/9 — 47 с.; *Юренко С. П. Исследование раннеславянского поселения...*, с. 327—328.

²⁵ *Березовець Д. Т. Лівобережжя Дніпра (пам'ятки волинцевського та роменського типу)*. — В кн.: Археологія Української РСР. К., 1975, т. 3, с. 139—140.

²⁶ *Rappoport P. A. Указ. соч.*, с. 141.

²⁷ *Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвіння*: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — М., 1966, с. 26.

²⁸ *Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю*. — К., 1972, с. 24 та ін.; *Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі*. — К., 1975, с. 17 та ін.

²⁹ Горюнов Б. А. Селище Целиков Бугор на Средней Десне. — КСИА АН СССР, 1972, вып. 129, с. 42—46; Москаленко А. Н. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965, с. 44—49.

³⁰ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980, с. 25; Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирськ VIII—XIII ст. на середньому Дніпрі. — Археологія, 1980, вип. 33, с. 9.

³¹ Шрамко Б. А. Новые детали устройства раннеславянских жилищ. — СА, 1960, № 4, с. 320 и сл.

³² Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962, с. 305.

³³ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978, с. 216—217.

³⁴ Мансуров А. Древнерусские жилища (по материалам раскопок в Старой Рязани). — ИЗ, 1941, № 12, с. 74.

³⁵ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое, с. 55; Ляпушкин И. М. Днепровское лесостепное Левобережье..., с. 276 и сл.

³⁶ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое, с. 118—121.

³⁷ Березовець Д. Т. Сіверяни перед утворенням Київської Русі. — НА ІА АН УРСР, ф. 12, № 379, с. 76.

³⁸ Березовець Д. Т. Новые раскопки в с. Волынцево. — АИУ, К., 1967, с. 166.

С. П. ЮРЕНКО

Домостроительство населения Днепровского Левобережья в VIII—Х вв.

Резюме

На территории Днепровского Левобережья исследовано 145 жилищ VII—VIII вв., происходящих с памятником волынцевского типа и раннего этапа роменской культуры. Это прямоугольные или квадратные в плане сооружения площадью 6—30 м², опущенные в материковый грунт на 0,6—1,4 м, ориентированные углами или сторонами по сторонам света, которые свободно размещались на площадках мысов, занятых поселениями. Для них характерны печи, вырезанные в материковых останцах или в специально сбитых массивах заготовленной глины, печи в подбоях, открытые очаги, хозяйствственные внутрижилищные ямы-погреба, материковые выступы, служившие в качестве верстаков или своеобразной мебели. Все жилища могут быть разделены на полуземлянки и землянки, при превалировании первых. Определенная эволюция прослеживается в конструктивном усовершенствовании печей.

Наиболее архаичным типом жилища была землянка, случаи выявления которой на памятниках волынцевского типа и роменской культуры единичны. Археологическое изучение волынцевских жилищ позволяет говорить об определенном прогрессе раннеславянского домостроительства на Днепровском Левобережье в последней трети I тысячелетия н. э.

О. Н. КРОТОВА

Пізньопалеолітична стоянка поблизу с. Куйбишеве в Приазов'ї

Перші знахідки палеолітичного часу у Північно-Східному Приазов'ї виявили ще в 30-і роки В. І. Громов та В. А. Хохловкіна у відслойнях Азовського узбережжя¹. В басейні р. Кринки поблизу м. Амвросіївка В. М. Євсеєв, а згодом І. Г. Підоплічко, провели у довоєнні роки перші, невеликі за обсягом, розкопки Амвросіївської стоянки та костища бізонів². Ці роботи, перервані Великою Вітчизняною війною, продовжили П. Й. Борисковський та І. Г. Підоплічко в кінці 40—на початку 50-х років³. П. Й. Борисковський відкрив на цій території кілька палеолітичних місцезнаходжень та кремнеобробних майстерень.⁴ Більш інтенсивними стають дослідження палеоліту в Північно-Східному Приазов'ї з кінця 50-х років, коли І. С. Каменецький, Г. І. Горецький, М. Д. Праслов та М. Д. Гвоздовер тут відкрили та дослідили цілий ряд ранньопалеолітичних⁵ і пізньопалеолітичних пам'яток, таких, як Чулек I, Югіно II, Кам'яні балки I, II⁶, Муралівка⁷, Золотівка⁸, сконцентровані в східній частині регіону. Більш західна його частина, а саме ділянка між ріками Міус та Берда досі залишалася майже не дослідженою, якщо не рахувати кілька невеликих пізньопалеолітичних колекцій, представлених зборами на поверхні, таких, як Калка⁹, Гнотово, Піщевик¹⁰ та Єланчик*.

У 1972 р. під час розвідки на чолі з автором у цьому районі відкрили кілька нових пізньопалеолітичних місцезнаходжень. Одне з них поблизу с. Федорівка (уроч. Скеля) на р. Карагаш (притока р. Берди), інші — в районі с. Куйбишеве (колишнє Янісоль) на р. Кальчик (притока р. Калки) у Володарському р-ні Донецької обл.¹¹⁻¹² У 1977 р. проводили розвідкове шурфування пунктів Куйбишеве-3 і 4 (стоянка Янісоль) та відкрили пункт Куйбишеве-5. Продовжили дослідження стоянки Янісоль у 1978 р. (заклали розкоп та ряд шурфів), у 1979 р. завершили розкопки стоянки та відкрили місцезнаходження Куйбишеве-6 та 7¹³.

Територія, де розміщені місцезнаходження, які тут буде охарактеризовано, в геоморфологічному відношенні є східною частиною Приазовської височини, що співпадає з приазовською частиною Українського кристалічного щита. Для неї характерний розчленований рельєф, осанці кристалічних порід, вузькі річки з асиметричними берегами та лесові четвертинні поклади¹⁴.

Стоянка Янісоль (Куйбишеве-4) — основне з п'яти місцезнаходжень на р. Кальчик, розташоване на східній околиці села на правому високому березі р. Кальчик, на пологому схилі мису, утвореного річкою та глибокою древньою балкою (рис. 1, 2). В цій балці є джерело питної води, що, очевидно, діяло і в час існування стоянки. Мис, де розташована стоянка, знаходиться на висоті 20 м по відношенню до жовтневого рівня води в річці. Поверхня його задернована, але подекуди порізана неглибокими сучасними рівчаками, промитими сточними водами, де гумус змітий майже повністю і на поверхню виступають плями жовтувато-бурого суглинку. Саме на таких плямах на поверхні

* Колекція зберігається у шкільному музеї СШ № 1 м. Новоазовська Донецької області.

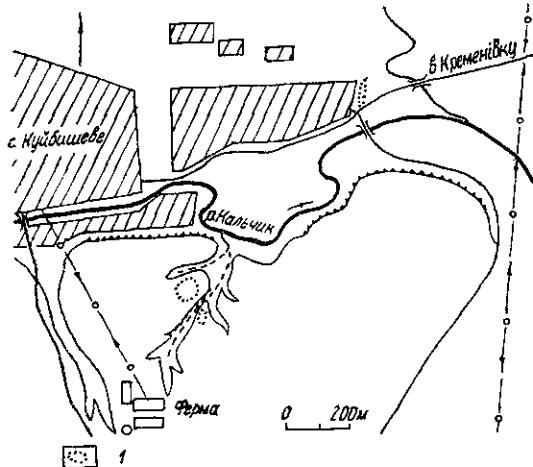

Рис. 1. План розташування пізньопалеолітичних місцезнаходжень поблизу с. Куйбишеве:
1 — місцезнаходження

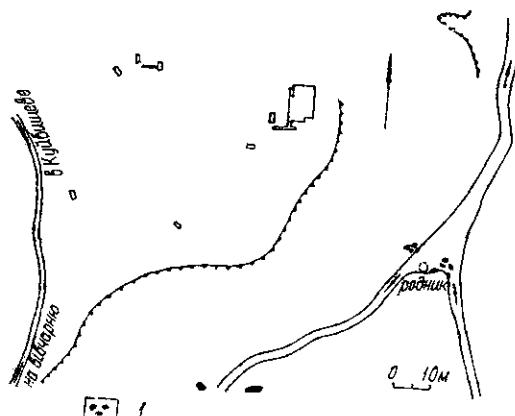

Рис. 2. Стоянка Янісоль. План розташування розкопу, траншеї та шурфів:
1 — вихід скальників порід.

збереглася в стані *in situ* (непатиновані кремені, що залягали в нижній частині того ж самого прошарку). Западина — древня вимоїна, що поширила деяку частину культурного шару. Це свідчить про те, що на стані культурного шару значною мірою відбилися результати деляваль-

Стратиграфія по східній стінці розкопу по лінії L—N (рис. 3):

Гумус сучасний	0—0,25 м
Суглинок бурувато-пальтовий грудкуватої структури з рідкою білоглазкою	0,25—0,75 м
Суглинок пальтовий неоднорідної структури з гранітним щебнем та шматками граніту	0,75—1,48 м
Суглинок попелясто-сірий пилуватий з розводами темно-сірого кольору; тягнеться нерівною уривчастою смugoю (похований ґрунт?)	1,48—1,62 м
Суглинок пальтовий з домішкою піску та гранітної щебінки; трапляються шматки граніту	1,62—2,50 м

них процесів. Вироби з кременю, знайдені у верхній частині суглинку і частково в гумусі, не відрізняються від тих, що знайшли вище, ні по якості кременю, ні по техніці розколювання, ні по типології знарядь. Тобто у нас немає підстав вважати комплекс знахідок неодно-

трапляється знахідки кремневих виробів. Розкрита площа становить 80/60 м² — розкоп, 20 м² траншеї та шурфи (рис. 2).

У межах квадратів 5 і 6 як в розрізі (рис. 3), так і частково в плані (рис. 4) простежено западину до 51 м глибини з нерівними бортами, що звужувались донизу від 1,3 до 0,35 м. Вона поширила пальтовий суглинок, заповнена була бурувато-пальтовим суглинком, на дні — прошарок відсортированої гранітної щебінки в 1—2 см товщиною.

Культурні залишки представлені виробами з кременю та невеликою кількістю дрібних фрагментів трубчастих кісток, залягали по всій товщині (40—50 см) бурувато-пальтового суглинку, зокрема і в западині, подекуди — в ґумусі. Верхні знахідки покриті патиною блакитного відтінку, нижні — без неї.

Основне місце концентрації культурних решток являло собою неправильної форми овал (8×5 м), витягнутий з південного заходу на північний схід. Очевидно, частина культурних залишків, що залягала у верхній частині бурувато-пальтового суглинку, знаходилася у пошкодженному стані, частина

рідним. Стратиграфічні спостереження дають можливість зробити висновок, що період мешкання стоянки, очевидно, співпадає з періодом початку формування бурувато-пальтового суглинку, тобто, мабуть, відповідає заключній порі плейстоцену.

Дві траншеї та кілька шурфів (№ 4, 5, 8, 9), закладених на південь та південний захід від розкопу, вище по схилу мису (рис. 2), дали незначну кількість знахідок. Стратиграфія шурфів ідентична стратиграфії розкопу, тільки вище по схилу товщина прошарку гумусу зростає (в шурфі 5 — до 0,5 м). Знахідки трапились у двох шурфах: у шурфі № 4 — шість виробів з кременю в гумусі та бурувато-пальтовому суглинку, в шурфі № 5 — один відщеп у гумусі.

Таким чином, результати шурфування ділянки мису, розташованої вище від основного розкопу, дають підставу гадати, що знахідки з основного розкопу не було зміто зверху, а вони в основному залишилися на місці мешкання.

Три шурфи та одну траншею (5 м × 0,5 м) заклали в 42 м на захід від південно-західного краю розкопу, в тому місці, де на поверхні та в неглибоких вимоїнах траплялись оброблені кремені (рис. 2). Стратиграфія шурфів також ідентична стратиграфії розкопу. Знахідки дали шурф № 3 (4 кремені) та траншея III (23 вироби з кременю), які по техніко-типовідомним даним не відрізняються від тих що трапились у розкопі. Очевидно, це периферійна дільниця стоянки. Зважаючи на невелику кількість знахідок, вирішено було недоцільним закладати тут розкоп.

Загальна кількість виробів з кременю стоянки становить 2235 екз. За сировину правив крейдяний кремінь високої якості світло- та темносірого (аж до чорного) відтінків. Невисокий відсоток нуклеусів (разом з фрагментами — 3,6%), їх спрацьованість, незначна доля первинних сколів та досить численна категорія виробів із вторинною обробкою (9,6%) характерні для стоянок, віддалених від покладів сировини, що відповідає дійсності — у цій частині Приазов'я крейдяних відслонень та покладів кременю немає.

Зважаючи на співвідношення категорій кремневих виробів (табл. 1) та їх загальний вигляд, техніку розколювання стоянки можна характеризувати як призматичну з явною тенденцією до мікролітизації.

Нуклеуси невеликі за розмірами (до 5 см довжиною), за формою близькі до призматичних та конічних, одно- та двоплощинні зі скосеними площинами сколювання (рис. 5, 4—9). Два нуклеуси двоплощинні з перпендикулярним напрямком сколювання (рис. 5, 6, 9). Три досить спрацьовані (рис. 5, 4, 5, 8), один має сліди утилізації — скребкову ретуш (рис. 5, 8). В колекції представлені також сколи підправки площин нуклеусів (рис. 5, 1, 2, 3) та нуклевидні уламки.

В групі заготовок (61,1% від загальної кількості кременю) пластини переважають над відщепами. Серед відщепів переважають вироби середніх розмірів (від 1,5 до 3 см) та дрібні (від 1 до 1,5 см), серед пластин більшість вузьких пластинок (від 0,8 до 1,5 см шириною). Майже 1/5 частину їх становлять мікропластинки (до 0,8 см шириною).

До відходів виробництва, що становлять 25,7%, віднесено лусочки (288 екз.), уламки (251 екз.) та різцеві «крайові» сколи (32 екз.).

Вироби із слідами вторинної обробки (216 екз.) виготовлені переважно на пластинках (57,8%). Досить високу пропорцію становлять

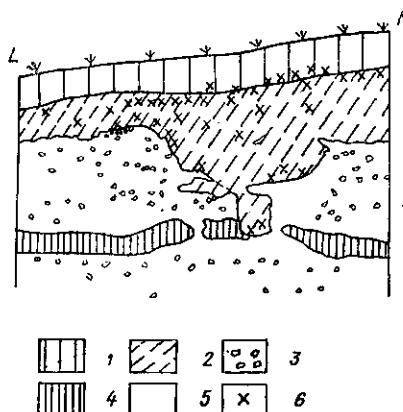

Рис. 3. Стоянка Янісоль. Стратиграфічний розріз:

1—5 — геологічні нашарування;

6 — вироби з кременю.

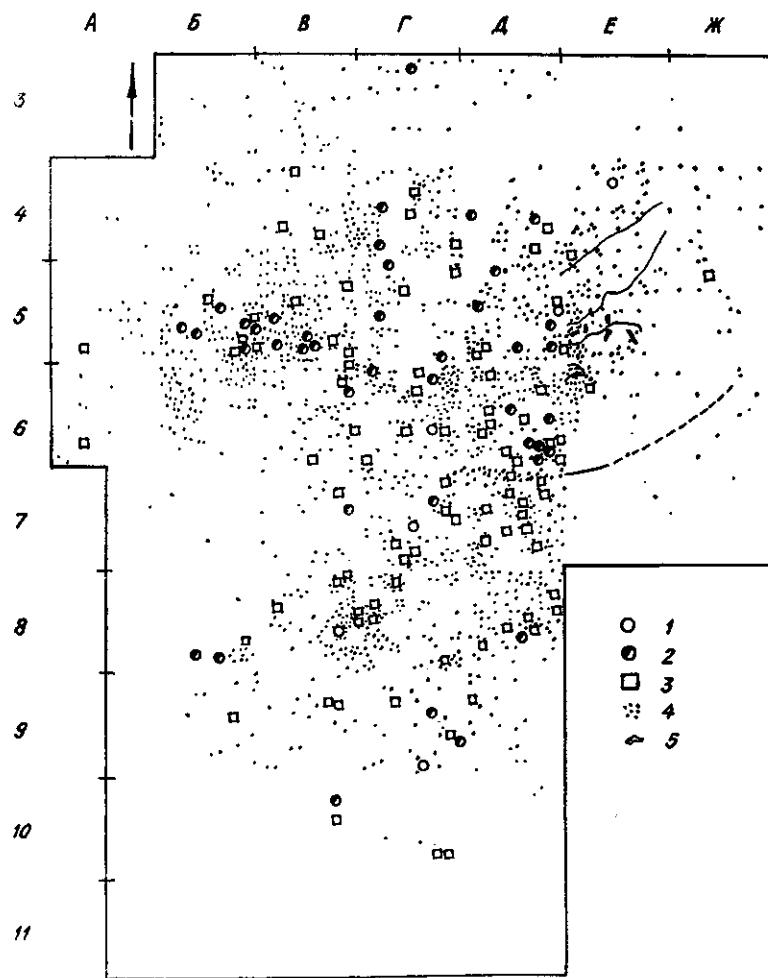

Рис. 4. Стоянка Янісоль. План розташування культурних решток у розкопі:

1 — нуклеус; 2 — фрагмент нуклеусу; 3 — виріб із вторинною обробкою;
4 — відщепи, пластини, уламки, лусочки; 5 — фрагменти кісток.

вироби на мікропластинках (24%), решта виготовлена на відщепах та уламках (20,3%).

Із прийомів вторинної обробки найбільш характерна для цього комплексу ретуш, менше — різцевий скол. Ретуш здебільшого наносилася на край виробу зі спинки, іноді — з черевця, підправляючи головним чином базальну частину (рис. 10). Ретуш трапляється крута, напівкрута та загострююча¹⁵.

Охарактеризуємо вироби із вторинною обробкою (табл. 2). Скребки становлять незначну їх частину — 4 екз. Усі вони кінцеві, два — на масивних пластинках (рис. 6, 7; 7, 11), один — на ребристому сколі (рис. 6, 9), один — на сколі підправки базальної частини конічного нуклеусу (рис. 6, 8). Три вироби мають досить високий профіль (рис. 6, 8, 9; 7, 11). Два є комбінованими знаряддями — скребки-різці (рис. 6, 9, 7, 11).

Значну долю серед виробів із вторинною обробкою становлять різці (26 екз.). Вони представлені різними типами, серед яких переважають кутові на ребристих сколах (рис. 7, 12, 14) та нуклевидних уламках (рис. 7, 17, 19), різці на куті зламаної пластинки (рис. 7, 1, 2, 6), серединні (рис. 7, 4, 5, 8, 9) та серединно-кутові на відщепах і масивних сколах (рис. 7, 3, 7, 10). Три різці — бокові на масивних пластинках (рис. 7, 13, 15), два — атипові на масивних сколах (рис. 7, 16, 18).

Показники техніки розколювання кременю стоянки Янісоль

Назва виробу	Кількість	%
Нуклеуси та їх фрагменти	83	3,6
нуклеуси	6	
нуклевидні уламки	4	
сколи підправки площин нуклеусів	61	
сколи базальної частини нуклеусів	3	
ребристі сколи	9	
Заготовки	1365	61,1
відщепи	655	
пластини	557	
мікропластинки	153	
Вироби із слідами вторинної обробки	216	9,6
на відщепах	39	
на пластинах	120	
на мікропластинках	52	
на ребристих сколах та уламках	5	
Відходи виробництва	571	25,7
лусочки	288	
різцеві сколи	32	
уламки	251	
Всього	2235	100

В окрему групу виділили ножі з ретушованим обушком — 4 вироби: два на пластинах (рис. 6, 6, 13) та два на відщепах (рис. 6, 10, 11). Один з них має протилежну ретуш на кінці (рис. 6, 11).

Вістря на пластинах та мікропластинках становлять найчисленнішу групу (35 екз.). Вони представлені цілими екземплярами, фрагментами ретушованих пластинок, які за певними ознаками можна вважати фрагментами того чи іншого типу вістер. Привертає увагу група виробів з гостроскошеним кінцем та специфічною підправкою ретушшю, в способі нанесення якої можна простежити певну систему. Це вістря на вузьких пластинах (0,8—1,5 см) та мікропластинках, що мають асиметрично розташовану крайову підправку крутою ретушшю (рис. 8, 19, 26, 28, 30, 32). Ретуш нанесено таким чином, що коли права сторона ретушована в центральній частині пластиинки, скошуючи кінець її під гострим кутом, то ліва — в дорсальній, або навпаки. Ретуш у центральній частині, як правило, наносилась зі спинки, іноді — частково зрізуючи край пластиинки, у дорсальній — як зі спинки, так і з черевця. Ці вістря у загальних рисах нагадують вістря типу «граветт», але серед них немає жодного, яке б повністю відповідало основним ознакам цього типу¹⁶, усі вони атипові. Оскільки вістер такої форми немає в колекціях жодної з відомих пам'яток півдня Європейської частини ССР, ми будемо називати їх вістрями янісольського типу.

До описаного вище типу виробів можна віднести також фрагменти вістер, що мають ті чи інші ознаки, характерні для янісольського типу. Це асиметрично ретушовані фрагменти пластиинок, в яких не зберігся самий кінчик вістря (рис. 8, 18, 20, 24, 25, 27), фрагменти з однією частково ретушованою стороною, що має скіс під гострим кутом (рис. 8, 18, 23), фрагменти кінчиків вістер зі скошеною ретушшю однією стороною (рис. 8, 1, 2, 5, 6, 7, 8, 10, 11). Можливо, що якась частина фрагментів пластиинок та мікропластиинок з ретушованою базою (як зі спинки — 8 екз., так і з черевця — 16 екз., рис. 10) також є фрагментами вістер янісольського типу. Але для цього недостатньо підстав, тому їх виділили в окрему категорію виробів із вторинною обробкою — фрагменти пластиинок з ретушованою базою (табл. 2).

Двома екземплярами представлений ще один тип вістер — із ту поскошеним кінцем (рис. 8, 14, 15). По характеру оформлення ретушшю

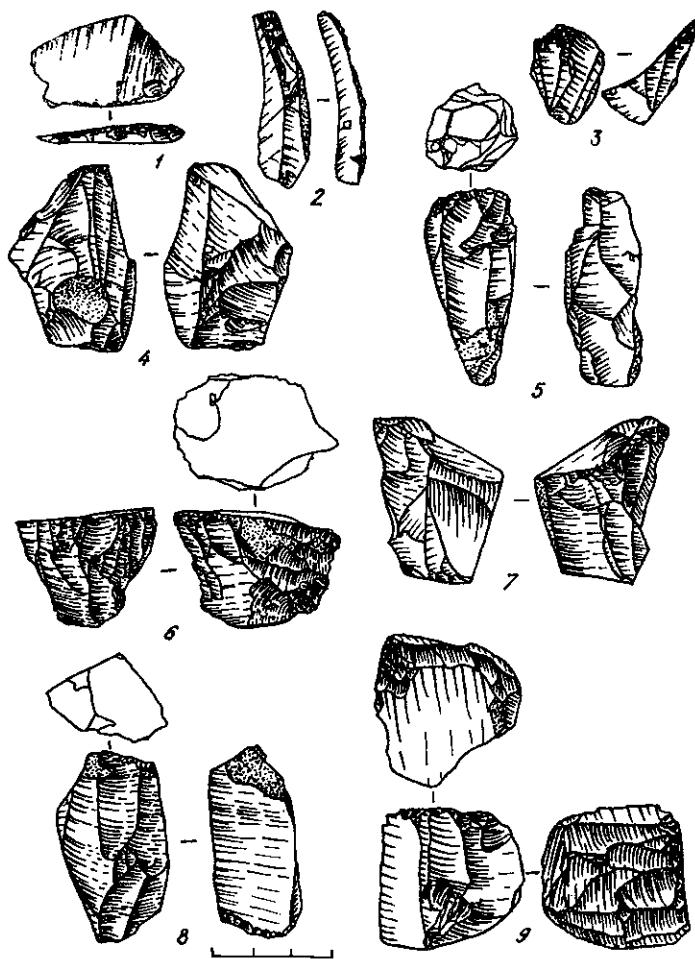

Рис. 5. Стоянка Янісоль. Вироби з кременю. Нуклеуси та їх фрагменти.

вони олизькі до вістер янісольського типу (асиметрично розташована ретуш). Але якщо у тих вістер ретуш у вентральній частині лише частково «підправляє» обриси пластинки, поступово скочуючи один край, то у цьому випадку вона косо «утинає» пластинку. Чотири вироби віднесли до типу вістер з двобічно ретушованим кінцем (рис. 8, 12, 13, 17). Можливо, що вони були проколками. Одним екземпляром представлена також вістря з мікрорізцевим сколом (рис. 8, 21).

Значною серією (29 екз.) представлені в колекції мікропластинки з затупленою спинкою (всі у фрагментах). Серед них можна виділити кілька груп: фрагменти мікровістер (кінцеві частини) з підправкою крутую ретушшю однієї (рис. 9, 2, 5, 7, 14, 27) або двох сторін (рис. 9, 3); фрагменти базальних частин мікропластинок з однією призупленою стороною (рис. 9, 28, 30, 32—34), у однієї з них протилежна сторона має підправку загострюючу ретушшю з черевця (рис. 9, 28); перетини мікропластинок з затупленим краєм (рис. 9, 6, 8, 9, 12, 15, 16, 18—21, 23—26), одна з них також має підправку протилежної сторони загострюючу ретушшю з черевця (рис. 9, 21).

Групу виймчастих виробів становлять пластинки (рис. 9, 35, 42, 43) і мікропластинки (рис. 9, 17, 29) з ретушованими виймками. Двома екземплярами представлені пластинки з пряморетушованим кінцем. Одна з них, крім того, має частково підправлені крутую ретушшю сторони (рис. 6, 1).

Таблиця 2

Типологічний список виробів із вторинною обробкою стоянки Янісоль

Тип виробу	Кількість	%
Скребки кінцеві	4	1,9
Різці	26	12
серединні	4	
серединно-кутові	3	
кутові на відщепах та ребристих сколах	8	
на куті зламаної пластинки	6	
бокові	3	
атипові	2	
Ножі з обушком	4	1,9
Вістря на пластинках і мікропластинках та їх фрагменти	35	16,2
з гострошкішеним кінцем (янісольського типу)	28	
з туношкішеним	2	
з двобічноретушованим	4	
з мікрорізцевим сколом	1	
Пластиники з ретушованою базою (фрагменти)	25	11,6
Мікропластинки з затупленим краєм та їх фрагменти	29	13,4
Вироби з віймками	7	3,2
Пластиники ретушовані	59	27,3
Відщепи та уламки ретушовані	27	12,5
Всього	216	100

Решта виробів із вторинною обробкою — це пластини, відщепи та уламки з нерегулярною ретушшю (всього 84 екз.). Серед ретушованих пластин виділяється кілька виробів з крайовою загострюючою ретушшю (рис. 9, 39, 45), з кругоретушованими краями (рис. 6, 3). Одна пластинка з кругоретушованим кінцем, можливо, виконувала функцію про-колки (рис. 8, 22), вона має характерну заłożеність на кінці; один фрагмент пластинки має кругу ретуш на кінці (фрагмент скребка?, рис. 6, 5). Серед ретушованих відщепів є екземпляри з крайовою загострюючою та притуплюючою ретушшю, один з них має протилежну ретуш.

Більшість виробів з нерегулярною ретушшю, очевидно, має ретуш, яка є результатом утилізації (рис. 6, 2, 4, 12, 14). Датувати стоянку, зважаючи на її стратиграфічне положення та мікролітичний характер інвентаря, очевидно, можна пізньоплейстоценовим, тобто фінальнопалеолітичним часом. Інші пізньопалеолітичні місцезнаходження виявлені в районі с. Куйбишеве, сконцентровані навколо стоянки Янісоль (три — на правому березі Кальчика, одне — на лівому).

Куйбишеве — 3 (пасіка) розташоване в 800 м на південний захід від стоянки, на правому березі річки, на мису, утвореному двома балками, що, зливаючись, впадають у р. Кальчик. Вироби з кременю зібрали на задернованій поверхні мису та в осипах бортів двох сучасних рівчаків, що перетнули мис. У невеликій зачистці, зробленій у 1977 р. в правому борті одного з рівчаків, виявили лише одну кремневу лусочку на глибині 1 м від поверхні у бурувато-пальтовому суглинку (стратиграфія ідентична із стоянкою Янісоль). Всього на місцезнаходженні зібрали 33 кремневих вироби: 16 відщепів, 5 пластинок та їх фрагментів, 1 лусочка та 11 уламків кременю. За сировину правив високоякісний крейдяний кремінь темно-сірого кольору, покритий патиною блакитного відтінку.

Куйбишеве — 5 (птахоферма) виявлено на північно-східній околиці села, на лівому березі р. Кальчик на великому рівному мису, справа від місця впадіння в річку безіменної притоки (рис. 1). В осипах порушеного південно-східного краю мису, де брали ґрунт для спорудження містка, трапилось 14 кремневих виробів, покритих блакитною патиною. Серед них п'ять відщепів, одна пластинка, дві мікропластинки, ребристий скол підправки площини нуклеусу, один уламок,

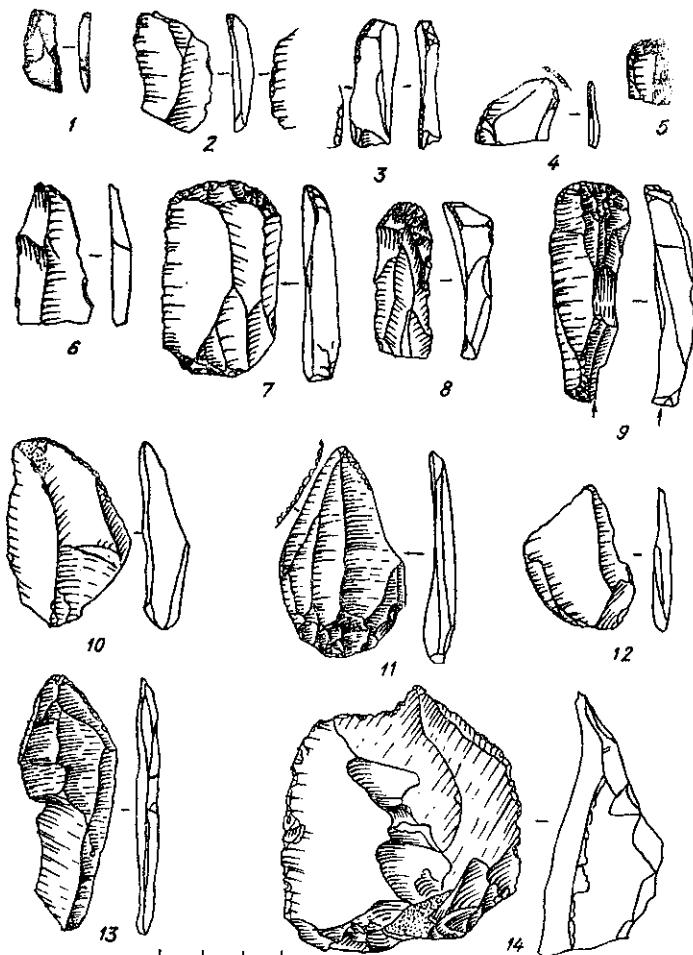

Рис. 6. Стоянка Янісоль. Вироби з кременю. Скребки (7—9), ножі (6, 10, 11, 13, 14), ретушовані пластини та відщепи.

одна лусочка. Три вироби мають вторинну обробку, серед них боковий увігнуторетушний різець, пластина з косоретушованим кінцем (рис. 11, 3, 4) та ретушований відщеп. Зачистка відслонення, зроблена у 1977 р., та дослідження відслонень в 1979 р. західок не виявили.

Ку́йбишеве — 6 виявлено Н. В. Юрковою у 1979 р. Розташоване на правому березі р. Кальчик, в 400 м на південний схід від стоянки Янісоль, пов'язане з неглибокою древньою балкою, в тальвезі якої утворився глибокий сучасний рівчак. На дні його трапилося кілька кремневих виробів, а в стінці — кістка тварини та кремнева пластина. Вище по балці, на задернованих її схилах виявлено ще кілька оброблених кременів. У місці знаходження кістки та кремневої пластини зробили зачистку $1,5 \times 1$ м. Стратиграфія:

Сучасний гумус	0—0,3м
Суглинок бурий, грудкуватої структури з біло-глазкою в нижній частині. На глибині 0,65 м — кістка та кремінь	0,3—0,7
Суглинок бурувато-пальтовий, на стику з прошарком 2, тоненький прошарок гранітної щебінки	0,7—2
Корінна порода (пісканик)	2

Всього на місцезнаходженні трапилося 11 невеликих за розмірами кремневих виробів, з них сім відщепів, три пластиинки, одна мікропластинка. Один відщеп має нерегулярну крайову ретуш із черевця (сліди

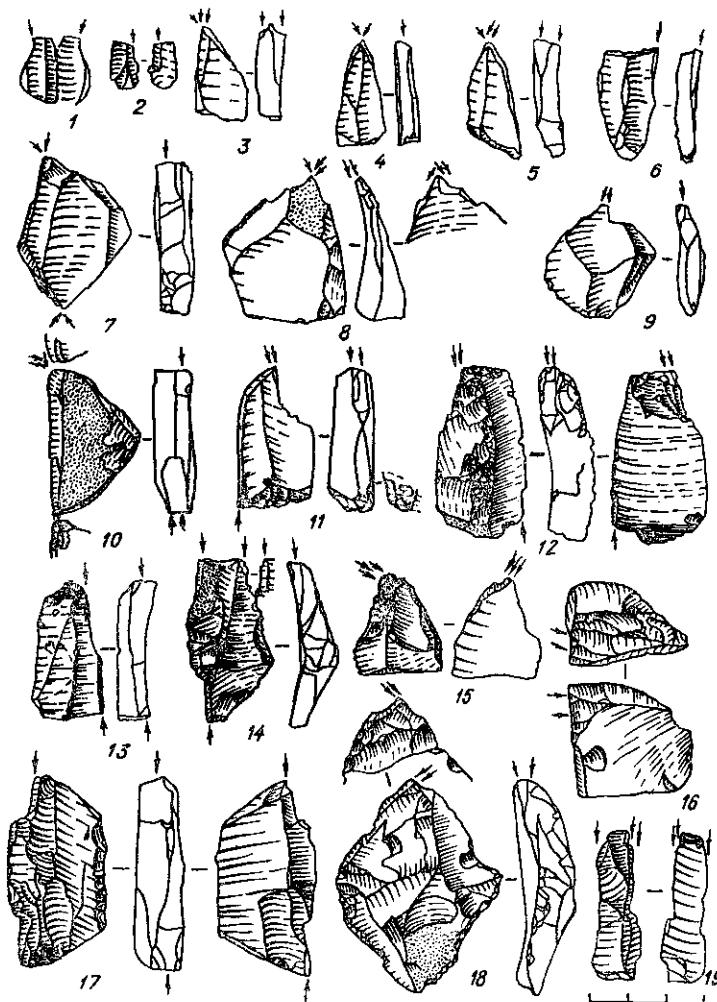

Рис. 7. Стоянка Янісоль. Вироби з кременю. Різці.

утилізації). Використали крейдяний темно-сірого відтінку кремінь. Вироби, зібрані на поверхні, вкриті блакитною та молочно-білою патиною, відщеп, знайдений у рівчаку, та пластина із стінки — без патини, з слідами вапняної кірки.

Ку́йбишеве — 7 виявлено на правому березі р. Кальчик на правому борту глибокої балки, що відділяє місцевонаходження від стоянки Янісоль (рис. 1). На поверхні трапилось 14 кремневих виробів, з них один ребристий скол підправки площини нуклеусу, п'ять відщепів, два фрагменти пластинок, два фрагменти мікропластинок, три уламки та один виріб із вторинною обробкою. Це мікропластина, ретушована по всьому периметру, ліва сторона — крутую ретушшю, базальна частина косо зрізана напівкруглою ретушшю, права сторона — дрібною заострюючою ретушшю. Кінець пластинки оформленій двома ретушованими виїмками, що утворюють жало. Пластина, очевидно, виконувала функцію проколки (рис. 11, 1). На території місцевонаходження заклали два шурфи розмірами $1,5 \times 1$ м, глибиною 1—1,4 м. Стратиграфія їх ідентична стратиграфії стоянки Янісоль. Знахідок не виявили.

Загальний вигляд кремневих виробів, знайдених на всіх куйбишевських місцевонаходженнях, близький до кремневого інвентаря Янісольської стоянки, по якості кременю і характеру патинізації дає можливість датувати їх приблизно тим же часом, що й стоянку — кінцем пізнього палеоліту. Не суперечать цій даті й топографія та стратиграфія

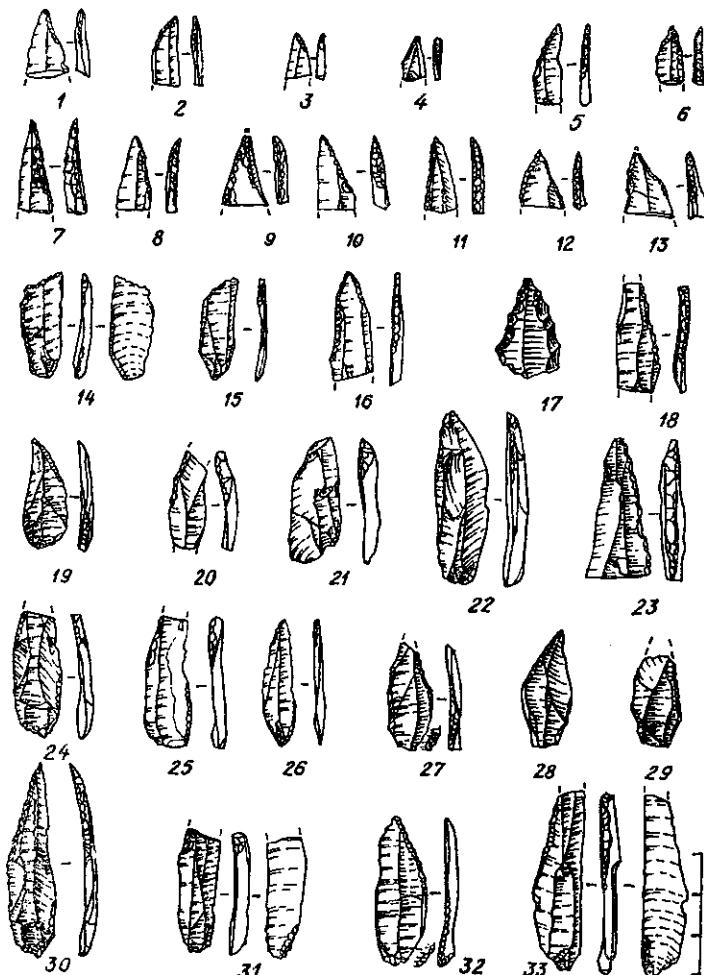

Рис. 8. Стоянка Янісоль. Вироби з кременю. Вістря та їх фрагменти.

місцевознаходжень. Можливо, вони мають пряме відношення до діяльності мешканців Янісольської стоянки, але все ж той факт, що типи виробів із вторинною обробкою місцевознаходжень Куйбищеве — 5 та 7 не мають аналогій в інвентарі стоянки, не дають можливості стверджувати це категорично.

При визначенні місця нової стоянки Янісоль серед пізньопалеолітичних пам'яток азово-чорноморських степів необхідно звернутися до проблем, пов'язаних з їх інтерпретацією. Ще в кінці 40-х років М. Я. Рудинський відзначав своєрідність пізньопалеолітичних пам'яток Криму та півдня України¹⁷. На початку 50-х років С. М. Замятній, відділяючи три великі області розвитку пізньопалеолітичної культури, виділив пізній палеоліт Причорномор'я до середземноморсько-африканської області¹⁸. П. П. Єфіменко вважав появу степових стоянок «мисливці на зубрів» (Амвросіївки, Великої Аккаржі) результатом просування на північ мисливських общин з «культурою східносередземноморського складу»¹⁹. С. М. Бібіков висловив припущення про можливість видлення Донецького, або Приазовського, ареалу пізньопалеолітичних пам'яток²⁰. П. И. Борисковський виділив степову область розвитку пізньопалеолітичної культури, яка займає проміжне становище між північною прильдовиковою і африкансько-середземноморською областями. Відмічаючи ряд ознак, що зближують пам'ятки причорноморських

Рис. 9. Стоянка Янісоль. Вироби з кременю. Фрагменти мікростер та мікропластинок із затупленим краєм (1—34), боковий різець (41), пластинки з виїмками (35, 42, 43), ретушовані пластиинки (36—40, 44, 45, 46).

приазовських степів (у тому числі і єдність крем'яної індустрії), він наголошував на спільноті природного середовища та специфіці мисливського господарства²¹. М. Д. Гвоздовер, базуючись на детальному аналізі кремневого інвентаря степових стоянок, доходить висновку про їх різнокультурність, про неможливість об'єднання їх в одну локальну культуру. Групу стоянок Нижнього Подоння (Кам'яні балки I і II) вона об'єднує в кам'яноналківську локальну культуру, споріднену з пам'ятками Закавказзя²². До точки зору про різнокультурність степових пам'яток приєднується Г. В. Григор'єва²³.

Як справедливо вважає С. В. Смирнов²⁴, у дискусії про специфіку степових пам'яток має місце термінологічна неузгодженість: «зона чи область розвитку культури» П. П. Єфіменко та П. Й. Борисковського розуміється М. Д. Гвоздовер та Г. В. Григор'євою як «локальна культура», з чим не можна погодитись.

М. О. Бадер стверджує, що «верхньопалеолітична культура причорноморських степів не монолітна», але, хоч у деталях степові пам'ятки і відрізняються одне від одного, все ж вони «проявляють загальне тяжіння до культури півдня»²⁵. О. О. Формозов, погоджуючись з М. Д. Гвоздовер і Г. В. Григор'євою про реальність відмін між степовими пам'ятками, все ж вважає, що ці відміни не дуже важливі, «не більш ніж видові», що можна говорити про «особливий шлях розвитку

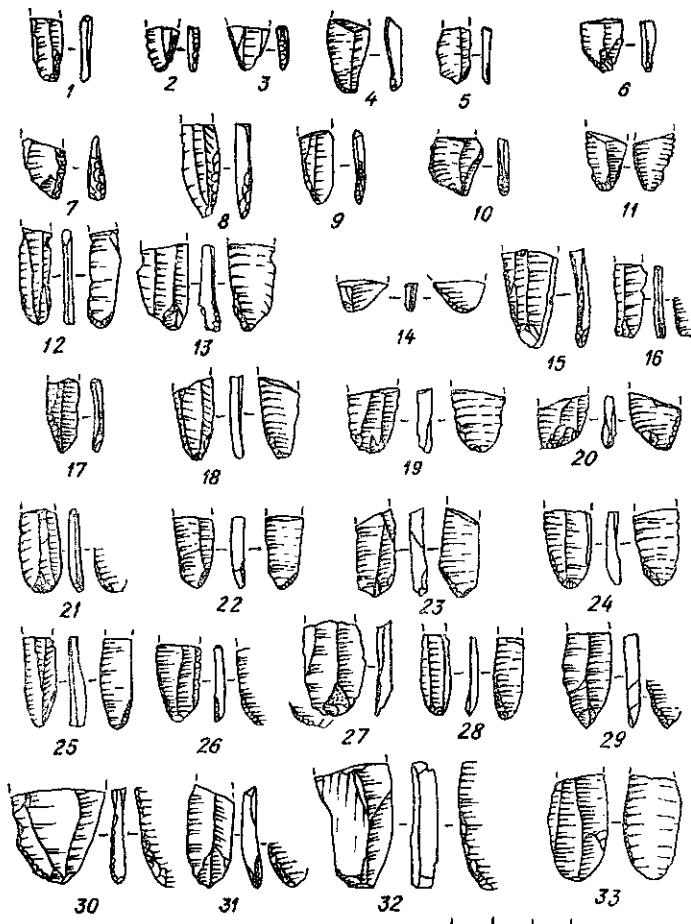

Рис. 10. Стоянка Янісоль. Вироби з кременю. Ретушовані пластинки та мікропластинки.

кремневих знарядь по лінії мікролітизації», аналогічний кавказькому і принципово відмінний від того, яким йшли мешканці Руської рівнини²⁶.

Вважаючи погляди М. О. Бадера та О. О. Формозова найбільш приступними для вирішення проблем, пов'язаних з інтерпретацією пізньопалеолітичних пам'яток півдня Європейської частини СРСР і не ставлячи ціллю у даній роботі вирішення питання про причини своєрідності степових пам'яток, відзначимо, що можна признати єдність (у широкому розумінні терміну) стоянки Янісоль з такими пам'ятками, як Амвросіївка, Кам'яні балки, Чулек I, Велика Аккаржа та деякими стоянками з мікролітичним інвентарем Дніпровського Надпіріжжя. Вважаємо можливим віднести їх до середземноморської області розвитку пізньопалеолітичної культури, базуючись на визнанні єдності шляху розвитку кремневої індустрії, що проявляється у таких ознаках, як високий процентний вміст мікровиробів, наявність мікровістер та мікропластинок із затупленою спинкою.

Порівнюючи Янісольську стоянку з цими пам'ятками більш детально, по формам виробів із вторинною обробкою, і зокрема мікролітів та вістер, що «найбільш повно відображають регіональні етнографічні варіанти культури»²⁷, приходимо до висновку, що з жодною з відомих пам'яток азово-чорноморських степів її не можна об'єднати в одну локальну культуру.

Так, ми не можемо віднести її до кам'яноналківської культури, тому що в Кам'яних балках специфічні вироби — вістря та ретушовані мікропластиинки — (представлені вістрями типу гварджилас-клде, прямокутниками та трикутниками²⁸, у Янісолі — головним чином вістрями яніольського типу. Мікропластиинки у комплексі останньої більш мініатюрні, ретушовані більш крутою ретушшю, що частково зрізає край виробу. Відрізняються й типи інших знарядь. Немає тут розширеніх до леза скребків, досить характерних для Кам'яних балок, інше співвідношення типів різців — у Кам'яних балках переважають специфічні бічні косоретушні різці, у Янісолі — кутові та серединнокутові. Немає тут і знарядь із підтескою кінців. Все ж слід відзначити, що така деталь оформлення вістер та пластиинок, як підправка з черевця, трапляється і в Кам'яних балках, і в Янісолі.

Очевидно, не можна говорити й про належність до однієї локальної культури Яніольської стоянки з Амвросіївкою, хоч при порівнянні комплексів цих двох пам'яток і простежується цілий ряд спільних рис: для них характерні кінцеві скребки на пластинах, переважання серединних різців, схожі мікропластиинки з притупленим краєм. Можна навіть припустити, що деякі з фрагментів мікровістер у колекції Яніольської стоянки є фрагментами виробів, подібних голчастим вістрям амвросіївського типу. Та слід відзначити, що в Амвросіївці відсутні вістря яніольського типу, не характерна для неї і підправка базальної частини мікровістер з черевця²⁹.

Порівнювати комплекси Яніольської стоянки й Кайстрової балки IV, в особливостях інвентаря якої проявляється певний вплив кам'яноналківської культури, ми не будемо.

Детальне порівняння комплексів Янісолі й Підпоріжного II, де присутні граветоїдні вістря, приводить до висновку про несходість цих пам'яток. У Підпоріжному вістря являють собою вироби, ступінь ретушованості яких варіє від частково ретушованої однієї сторони до ретуші по всьому периметру, але жодним екземпляром тут не представлені вістря яніольського типу. Крім того, для вістер з Підпоріжного характерна підправка з черевця кінчика виробу, а не бази, як у Янісолі.

Крім деяких спільних рис (наявність мікропластиинок з притупленим краєм, пластиинок зі скосеним кінцем, мікровістер, схожість основних типів різців), яких достатньо для віднесення Великої Аккаржі та Янісолі до однієї (середземноморської) області розвитку пізньопалеолітичної культури, слід підкреслити і відміни між цими пам'ятками: різні типи вістер, масивність мікропластиинок Аккаржі, що не дають можливість об'єднати ці дві пам'ятки в одну локальну культуру.

В даний момент немає підстав говорити про однокультурність Яніольської стоянки з будь-якою з відомих пам'яток азово-чорноморських степів. Очевидно, можна лише констатувати факт появи в степах Північно-Східного Приазов'я нової пам'ятки південного кола пам'яток Східної Європи, що у плані належності до якоїсь локальної культури пізнього палеоліту цієї території стоїть відособлено.

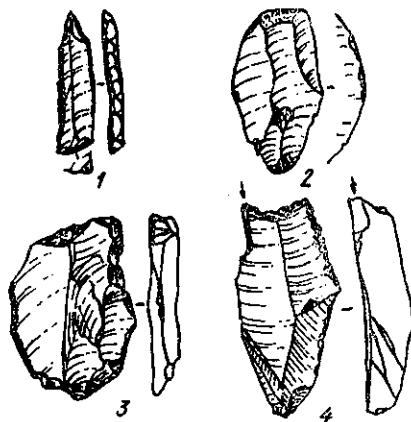

Рис. 11. С. Куйбишеве. Кремніві вироби з місцезнаходжень 5 (3,4), 6 (2) та 7 (1).

¹ Громов В. И. Новые находки палеолита на Азовском побережье. — БКИЧП, 1940, № 6/7, с. 88—89.

² Євсєєв В. М. Палеолітична стоянка Амвросіїка. — В кн.: Палеоліт і неоліт України. К., 1947, т. 1, с. 265—281; Рудинська О. В наукова конференція інституту археології АН УРСР. — Археологія, 1948, т. 2, с. 215—216.

³ Борисковский П. И. Палеолит Украины. — МИА, 1953, т. 40, с. 328—370; Пидопличко И. Г. Амвросиевская стоянка и ее особенности. — КСИА АН УССР, 1953, вып. 2, с. 65—68.

⁴ Борисковский П. И. Работы Амвросиевского отряда в 1950 г. — КСИИМК, 1952, вып. 48, с. 42—50; Борисковский П. И. Исследование памятников каменного века в бассейне р. Миус в 1949 и 1950 гг. — КСИА АН УССР, 1953, вып. 2, с. 63—64.

⁵ Праслов Н. Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона. — МИА, 1968, вып. 157, с. 3—146.

⁶ САИ, 1964, вып. 1/5, с. 5—49.

⁷ Праслов Н. Д. Филиппов А. К. Первая находка палеолитического искусства в южнорусских степях. — КСИА АН УССР, 1967, вып. 111, с. 24—30; Праслов Н. Д. Некоторые специфические формы каменных орудий Мураловской палеолитической стоянки. — КСИА АН АССР, 1972, вып. 131, с. 70—77.

⁸ Праслов Н. Д., Иванова М. А., Малюсова Е. С. Золотовка I — поселение охотников на зубров на Нижнем Дону. — БКИЧП, 1980, № 50, с. 168—175.

⁹ Григорьева Г. В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья: Автор. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1968, с. 10.

¹⁰ Горелик А. Ф., Братченко С. Н., Пислярий И. А. и др. Отчет второй Северо-Донецкой экспедиции об археологических исследованиях в Донецкой и Ворошиловградской обл. в 1976 г. — НА АН УРСР, ф.9. 1976/106, с. 64—71.

^{11—12} Кротова А. А. Новые палеолитические местонахождения в Донбассе. — В кн.: Открытия молодых археологов Украины. Киев, 1976, с. 5—6; Кротова А. А. Исследование позднего палеолита в Северо-Восточном Приазовье. — АО 1978 г., М., 1979, с. 351; Кротова А. А. Новые данные о позднем палеолите Северного Приазовья. — В кн.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 30—31.

¹³ Заморий П. К. Четвертинні поклади Української РСР. — К., 1961, с. 368—379.

¹⁴ Sonnevile-Bordes D., Perrot J. Lexique typologique du paléolithique supérieur. — Bull. Soc. préhist. Franc. 1956, 53, р. 547—559.

¹⁵ Рудинський М. Я. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті. — Археологія, 1947, вип. 1, с. 18.

¹⁶ Замятник С. Н. О локальных различиях в культуре палеолитического периода. — ТИЭ, 1951, № 1, с. 89—150.

¹⁷ Ефименко П. П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья. — СА, 1960, № 4, с. 21—24.

¹⁸ Бабиков С. Н. Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита. — СА, 1959, № 4, с. 22—31.

¹⁹ Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. — В кн.: VII Междунар. конгр. антропол. и этногр. наук. М., 1964.

²⁰ Геоздовер М. Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона. — САИ, М., 1964, вып. 5, с. 41; О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона. — ВА, 1967, вып. 27, с. 41.

²¹ Григорьева Г. В. Позднепалеолитические памятники..., с. 16.

²² Смирнов С. В. Позднепалеолитические памятники Надпорохья и их место среди памятников степной полосы Европейской части СССР. — В кн.: Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. Л., 1977, с. 153.

²³ Бадер Н. О. Историко-культурные области верхнепалеолитического и мезолитического времени в Восточном Средиземноморье: Автореф. дис... канд. ист. наук. — М., 1965, с. 14.

²⁴ Формозов А. А. Проблемы этнокультурной истории. — М., 1977, с. 57—58.

²⁵ Бадер Н. О. Варианты культуры Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита. — СА, 1965, № 4.

²⁶ САИ, 1964, вып. 1/5, табл. XV—XVII; Геоздовер М. Д. О культурной принадлежности..., с. 41.

²⁷ САИ, 1964, вып. 1/5, табл. X.

²⁸ Смирнов С. В. Палеолит Дніпровського Надпіріжжя. — К., 1973, с. 88—111.

²⁹ САИ, 1964, вып. 1/5, табл. XVIII—XIX.

КРОТОВА О. Н.

Позднепалеолитическая стоянка вблизи с. Куйбышево в Приазовье

Резюме

В статье публикуются материалы новых позднепалеолитических местонахождений Северо-Восточного Приазовья, открытых и исследованных автором, определяется место наиболее интересной из них стоянки Янисоль среди позднепалеолитических памятников азово-черноморских степей. По таким признакам, как высокое процентное содержание микроизделий, наличие микропластиник с притупленным краем и микроязва, острый в инвентаре стоянки, ее можно отнести к южному кругу памятников Восточной Европы, к средиземноморской области развития позднепалеолитической культуры. Отмечается сходство ее в этом плане с такими степными памятниками, как Амвросиевская стоянка вблизи с. Куйбышево в Приазовье.

евка. Каменные балки, Чулек I, стоянки с микролитическим инвентарем Днепровского Надпіорожжя, Большая Аккаржа. Более детальное сравнение типологического состава инвентаря, и в частности, форм острый и микролитов, а также деталей в их оформлении дает возможность утверждать, что стоянка Янисоль не может составлять одну локальную культуру ни с одним из известных степных памятников и в этом плане стоит обоснованно.

Л. Ф. КОНСТАНТИНЕСКУ

Ранньоїмні поховання північно-східного Подоння

Відомо, що ранньоїмні поховання середнього шару Михайлівки та так званого репінського типу в ареалі ямної культурно-історичної області трапляються рідко. Це пояснюється не лише відсутністю або малою кількістю, а й тим, що в силу ритуальних традицій ямні племена залишали поховання в більшості випадків безінвентарними. В силу тих же традицій на ранньому і пізньому етапах розвитку вони нібіто зберігають стійкість у поховальному обряді на всій території розселення (з невеликими відхиленнями в окремих локальних районах). Принципові різниці в поховальному обряді і в конструкції могил не виявлено. Цим і пояснюється складність виділення особливостей ранньоїмного обряду. Перед фахівцями постало завдання знайти критерій для виділення поховань раннього етапу, за якими можна було б відрізняти їх від пізніших навіть при відсутності інвентаря. Тому особливо цінними є поховання з керамікою та іншими датуючими речами.

На жаль, невелика кількість таких поховань, відомих на сьогодні, не завжди являє собою повноцінний матеріал і тому не дає повної інформації про пам'ятку. Для одержання повної уяви про ранньоїмні поховання мало простежити поховальну споруду у всіх деталях, а слід звертати увагу на топографію поховання в кургані, на конструкцію курганного насипу. Це значною мірою залежить від методики та якості розкопок і вивчення кургану в цілому.

Для виявлення критеріїв ранньоїмних поховань особливий інтерес становлять кургани з кількома ямними похованнями, між якими простежуються стратиграфічні співвідношення. Такими є досліджені Донецькою експедицією Інституту археології АН УРСР у 1977 р. кургани № 6 поблизу с. Кременівка та № 1 неподалік с. Волонтьорівка (околиця міста Жданова) Донецької обл. Обидва кургани споруджені в ранньоїмний час.

Курган № 6 с. Кременівка Володарського р-ну. Він належав до групи курганів, розташованих на вододілі річок Қалки та Қальчика, висотою 1,8 м, діаметром 30 м. В кургані виявлено 11 поховань. Серед них п'ять ямних (№ 4, 6—9). Перший насип споруджено над чотирма основними похованнями (№ 6—9), які були впущені з рівня давнього горизонту. Викиди з них лежали на давній денній поверхні. Насип в розрізі мав форму зрізаного конуса, тобто був з плоскою верхівкою. З його поверхні впущене ямне поховання № 4, над яким споруджена досипка. Всі інші поховання впущені вже в готовий курган (рис. 1).

Поховання 6 — основне, трапилося в центрі кургану на глибині 3,15 м від Р (репера). Викид суглинку лежав на північ від ями. На рівні давнього горизонту пляма мала овальну форму розміром 1,8×1,24 м. На глибині 0,28 м в материку виявлено уступи завширшки 0,4—0,45 м, в яких збереглися залишки дерев'яного перекриття, що своїми зовнішніми торцями щільно упиралися в стінки. З часом центр закладки завалився, але та частина, що лишилась, зберегла структуру кладки (масивні розміром 0,25—0,3 м в діаметрі колоди укладені вздовж могили). Поховальна яма розміром 1×0,5 м, глибиною 40 м від давнього горизонту (ДГ), неправильної прямокутної форми, орієнтована по лінії захід-захід-південь — схід-схід-північ. Поховання дитяче, на спині, із підібра-

ними ногами, головою на південний схід. Біля черепа грудка вохри. Дно покрито товстим шаром тліну білого, коричневого та сірого кольорів (рис. 2, 1).

Поховання 7 — основне, трапилося поруч з похованням 6 на глибині 2,21 м від Р. Над могилою залишки дерев'яного перекриття. Яма прямокутної форми $1,4 \times 1$ м, глибиною 0,5 м від ДГ, орієнтована з заходу на схід. Поховання дитяче. Кістяк поруйнований гризунами. З залишків видно, що небіжчик лежав на спині, головою на схід. В заповненні могили трапились фрагменти круглодонного горщика. На дні слід від вохри (рис. 3, 3), фрагменти стінок горщика з кулястими боками, нижня частина якого не орнаментована, під вінцями орнамент з косих ліній, залишених зубчастим штампом (рис. 3, 4).

Поховання 8 — основне, трапилось на глибині 2,3 м від Р, в північно-східному секторі кургану. Могила неправильної прямокутної форми $1 \times 0,65$ м, глибиною 0,55 м від ДГ, орієнтована з заходу на схід. На дні виявлено кістяк дитини, орієнтований головою на схід, на спині, з піднятими дотори колінами. Праворуч від черепа трапився круглодонний з кулястим корпусом та прямою шийкою горщик. Шийка та плічка орнаментовані відбитками одинарного шнуря у вигляді трьох горизонтальних ліній під вінцями та чотирьох на плічках. Між ними ряди з косих ліній, залишених частим та рідким штампом. Завершує композицію зигзаг. По краю вінець насічки. Поверхня світла, домішка товченеї мушлі (рис. 4, 8).

Рис. 1. Загальний план кургану № 6 с. Кременівка:

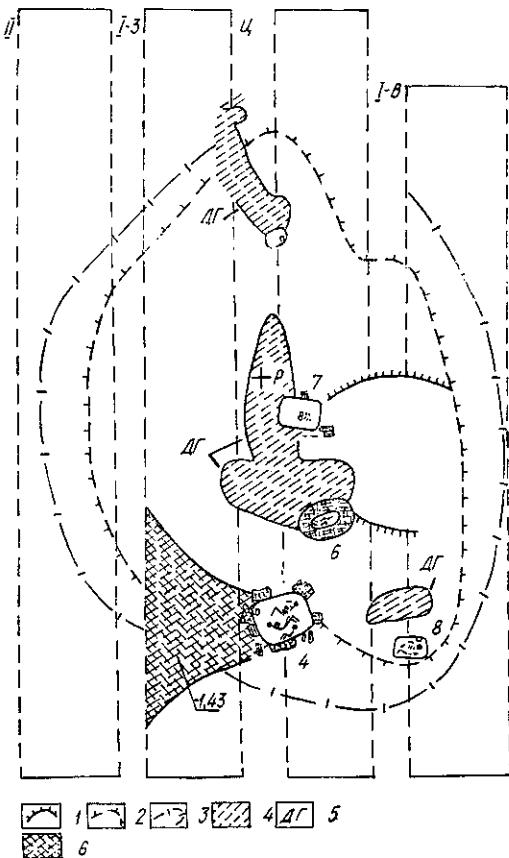
1 — межі давньої горбистості; 2 — межі давнього горизонту; 3 — засип I; 4 — суглинковий викид; 5 — давній горизонт; 6 — викид в насипу.

із слідами розчесів. В глибині велика (рис. 3, 2). Біля колін виявлено маленький

фрагмент бронзи.

Поховання 9 — основне, трапилося в північно-західній частині кургану на глибині 2,36 від Р. Воно вміщене з рівня ДГ. Яма неправильної прямокутної форми з округленими кутами $0,75 \times 0,6 \times 0,5$ м, орієнтована з заходу на схід. На дні ями, поруйнованої кротовинами, трапились залишки дитячого кістяка, орієнтованого головою на схід. Праворуч від черепа виявлено горщик сірого кольору з яйцеподібним тулубом, з ледве відігнутою шийкою, що повільно переходить в корпус. По вінцях ряд шнурового відбитка, шийка орнаментована косо прокресленими лініями, а плічка — відбитками одинарного шнуря у вигляді 11 горизонтальних пасм, під якими прокреслений зигзаг, що оперізує тулуб. Поверхня горщика сіро-рожева, на зламі червоного кольору, в глині домішка товченої мушлі.

Поховання 4 трапилось на рівні 4,28 м від Р, впущене у перший насип. Викид з нього лежав на поверхні. Поховальна споруда типу ями з заплічками глибиною 2,8 м складалася з верхньої та нижньої камер.

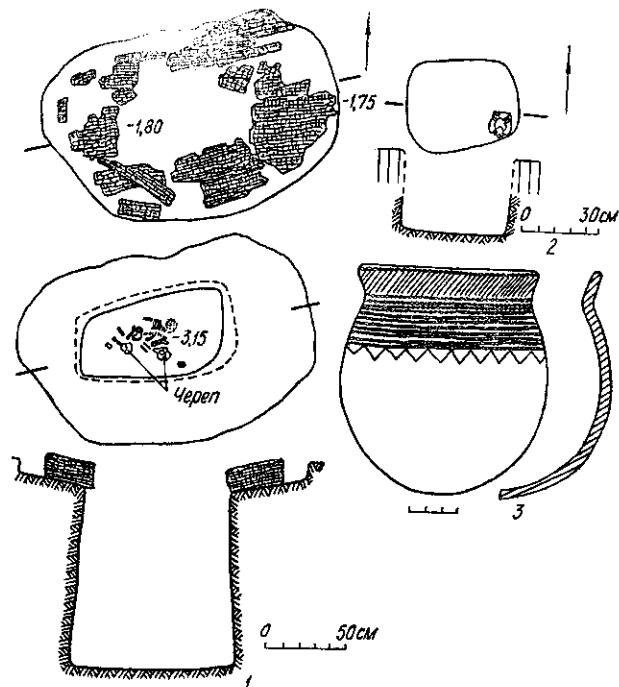

Рис. 2. Плани поховань та горщики з кургану № 6 с. Кременівка:

1 — поховання № 6; 2 — поховання № 9; 3 — горщик з поховання № 9.

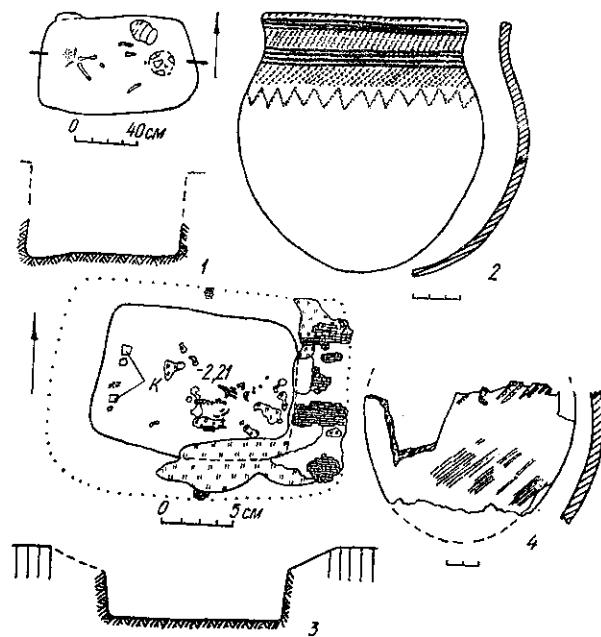

Рис. 3.

1 — план поховання № 8; 2 — горщик з поховання № 8;
3 — план поховання № 8. 4 — горщик з поховання № 7.

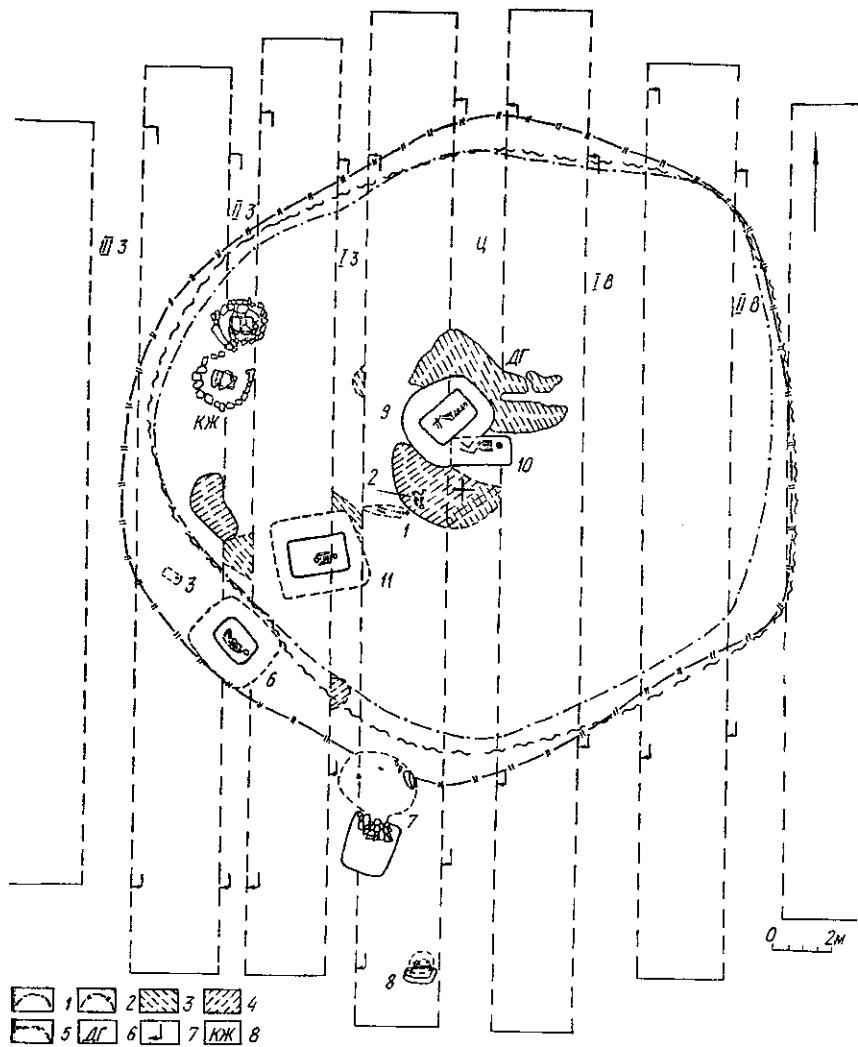

Рис. 4. Загальний план кургану № 1 Волонтьорівка (м. Жданів):

1 — насип I; 2 — насип II; 3 — викиди на похованальному ґрунті; 4 — викиди в насипу; 5 — межі давнього горизонту; 6 — давній горизонт; 7 — межі кресленої бровки.

Черев'яне перекриття знаходилося на рівні ДГ. В західній частині на заплічках трапилася щелепа тварини. В похованні виявлено три кістяка (два дорослих та дитячий). Скелети дорослих лежали скорочено на боці, орієнтовані в протилежних напрямках на захід та схід. Дитячий кістяк скорочений, на правому боці, головою на північний схід. Черепа всіх небіжчиків посипані вохрою.

Курган № 1, Волонтьорівка (м. Жданов). Розташований в заплаві р. Кальміус висотою 3 м, діаметром 38 м. В кургані виявлено 11 поховань, серед яких 7 ямних (№ 3—6, 9—11) (рис. 4).

Під першим насипом кургану трапились поховання № 3—5, 10, які були впущені в материк з рівня ДГ. Поховання № 6, 9, 11 були впущені в готовий курган № 1, мали досипки.

Поховання 3 — основне, виявлено в південно-західному секторі кургану на глибині 3,9 м від Р, з рівня ДГ. Могила прямокутної форми ($0,53 \times 0,27$), глибина 0,3 м, орієнтована з північного заходу на південний схід. Заповнення біля дна — чорнозем, насичений вохрою. На дні трапився кістяк дитини, орієнтований на південний схід. Положення корпуса простежити не вдалось. На схід від черепа виявлено кругло-

донний горщик у фрагментах. Череп та дно ями посипані вохрою (рис. 5, 4).

Поховання 4 — основне, трапилось під північно-західним краєм першого насипу на глибині 4,06 м від Р у кромлесі діаметром 2 м, спорудженому з валнякових брил, вкопаних вертикально в похований ґрунт. Поховальна яма в центрі кромлеху перекрита кам'яними брилами. Яма ($0,7 \times 0,45 \times 0,65$ м від ДГ) орієнтована з північного заходу на південний схід. Кістяк дитини лежав на спині з піднятими догори колінами, орієнтований головою на південний схід. Праворуч від черепа трапився горщик, а навколо його вохра. Під західною стінкою кілька вуглинок (рис. 5, 1, 2).

Горщик круглодонний, приземкуватий, з широким горлом та прямою шийкою, прикрашались гребінцевим та крупним шнуровим відбитками. Поверхня горщика сіро-коричневого кольору, на внутрішній стороні та по денцю сліди грубих розчосів (рис. 5, 3).

Поховання 5 — основне, виявлено поруч з похованням № 4 на глибині 4 м від Р, в кромлесі діаметром 2 м, влаштованому на ДГ. На північний схід від кромлеху в 0,3 м від нього на ДГ трапились круглодонний горщик, плоскодонна чаша з ручкою та фрагменти кісток тварин, грудочка вохри, перепалена кістка. В центрі кромлеху могила, перекрита двома кам'яними брилами впоперек. Яма прямокутної форми $0,95 \times 0,6$ м, глибина 0,65 м від ДГ, орієнтована з заходу на схід. Заповнення ями над кістяком насичене вохрою. На дні кістяк дитини, випростаний на спині з піднятими догори колінами, що розпаляється ромбом. Руки вздовж тулуба, голова на схід. Праворуч від черепа горщик, біля ніг небіжчика кілька шматочків деревного вугілля.

Горщик з поховання круглодонний, з сферичним тулубом, прикрашений по шийці та плічкам чотирма горизонтальними прокресленими ламаними лініями. Поверхня чорного кольору, в глибині домішка мушлі (рис. 6, 3). Горщик, виявлений поза похованням, має яйцеподібний тулуб, високу шийку, орнаментовану косими прокресленими лініями та двома (прямою та хвилястою) шнуровими відбитками (рис. 6, 2). Чаша (плоскодонна) з ручкою, в якій є горизонтальний отвір, прикрашений по вінцях та тулубу прокресленими лініями в ялинковому стилі (рис. 6, 4). Горщик та чаша мають, очевидно, пряме відношення до поховання № 5 або до двох споруд відразу.

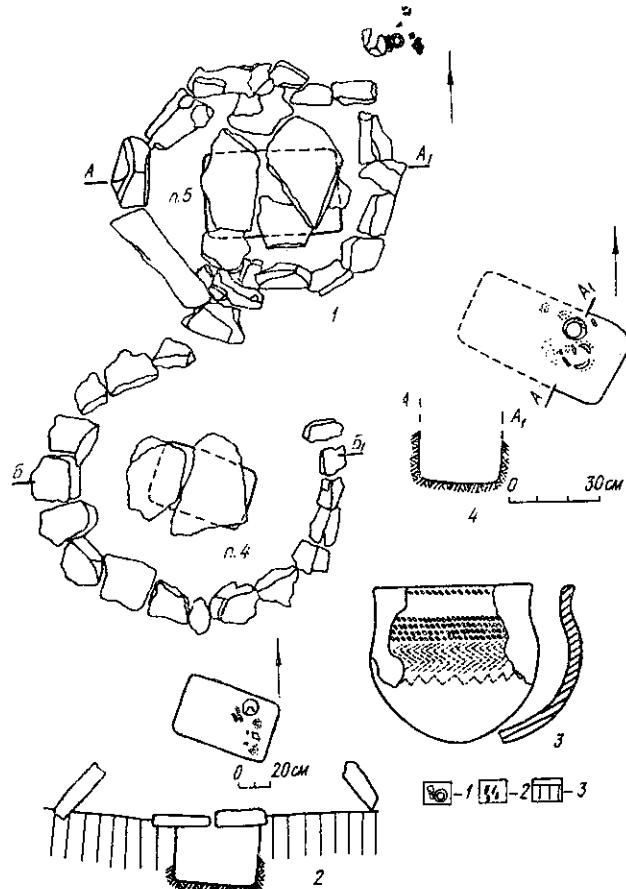

Рис. 5. Планы поховань та посуд з кургану № 1 Волонтьорівка:

1 — кромлехи поховань № 4, 5; 2 — план поховання № 4; 3 — горщик з поховання № 4; 4 — план поховання № 3.

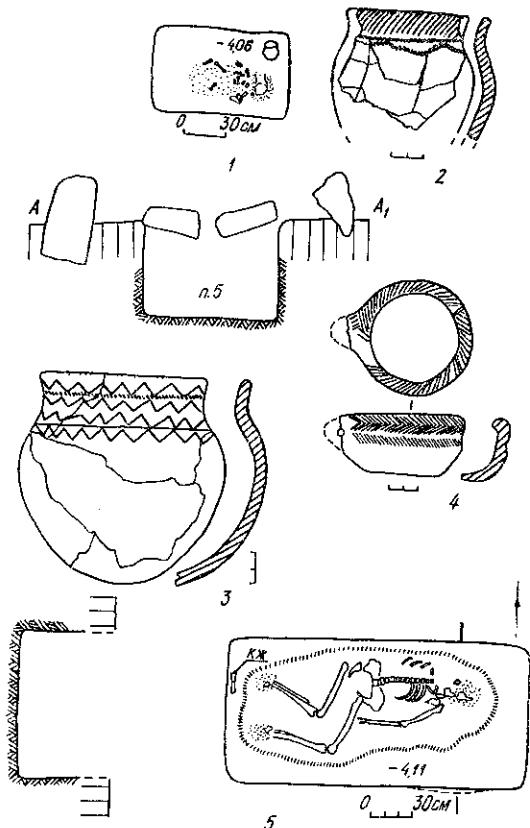

Рис. 6.

1 — план поховання № 5; 2 — горщик з кромлеху поховання № 5; 3 — горщик з поховання № 5; 4 — чаша з кромлеху поховання № 5; 5 — план поховання № 10.

Розглянуті кургани відносяться до ранньої доби заліза і як правило мають форму квадрата або прямокутника з заходу на схід 2,1×1 м, глибиною 0,63 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині з підгинутими в колінах ногами, руки вздовж тулуба, головою на схід. Біля черепа посипка вохрою (рис. 6, 5).

Поховання № 10 — основне, трапилось в центрі кургану, на рівні 4,11 м від Р. Викид з ями на поверхні ДГ. Могила прямокутна, видовженої форми з заходу на схід 2,1×1 м, глибиною 0,63 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині з підгинутими в колінах ногами, руки вздовж тулуба, головою на схід. Біля черепа посипка вохрою (рис. 6, 5).

Пізніше в курган були впущені ще три ямні поховання, які значно відрізняються від основних, більш ранніх, але мають багато спільногоміж собою. Це типові для впускних поховань ями з заплічками, влаштованими на рівні ДГ, глибокі в нижній частині, просторі, прямокутні з заокругленими кутами, орієнтовані в східному напрямку, з невеликими відхиленнями (рис. 4). Всі три поховання з кістяками дорослих, які лежали не в анатомічному порядку. Враження, що небіжчики були поховані в розкладеному стані, але їх намагалися покласти в традиційне положення головою на схід. Навколо кістяків вохра. Дно покрите шаром перепалених кісток.

Розглянуті кургани відносяться до ранньої доби заліза і як правило мають форму квадрата або прямокутника з заходу на схід 2,1×1 м, глибиною 0,63 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині з підгинутими в колінах ногами, руки вздовж тулуба, головою на схід. Біля черепа посипка вохрою (рис. 6, 5).

Порівнюючи та аналізуючи ці могильники, неважко помітити, що поховальний обряд всіх основних поховань однотипний, хоч надмогильні споруди різні. Це могили невеликих розмірів, навіть якщо це поховання дорослого, видовжені, прямокутної форми, неглибокі (0,5—0,6 м), східна орієнтація кістяків у скорченому положенні на спині, з руками, випростаними вздовж тулуба. У всіх наявні посипка вохрою та кераміка. Можна без сумніву сказати, що обидва кургани споруджені приблизно в один час. Відносний вік поховань визначає супроводжуюча їх кераміка. В похованнях представлені горщики двох типів.

Перший — круглодонні, стрункі, з високою прямую, ледве відгинутою назовні шийкою, що плавно переходить в тулуб. Орнамент займає верхню частину тулуба та шийку й виконаний шнурковим і гребінцевим штампом та прокресленими лініями.

Другий — приземкуваті, з опуклобоким тулубом, круглодонні з широким горлом та високою шийкою, прикрашені шнурковим та гребінцевим штампом. В орнаментації горщиків неодмінним елементом є зигзаг. Він завершує композицію, іноді є основним елементом. В глині посуду значна домішка товченої мушлі.

Найближчою аналогією цій кераміці є горщик з с. Заможного — Північно-Східне Приазов'я, виявлений в закритому комплексі з брон-

зовим ножем новосвободинського типу¹. За формою, технікою виконання орнаменту, орнаментальними мотивами цей посуд близький до кераміки середнього шару Михайлівського поселення², горщики з поховань — с. Вільногрушівки на Запоріжжі³, Верхньої Майовки на Дніпропетровщині⁴, Бикової⁵, Досанг, хут. Репіна⁶. Тому нам здається можливим розглянути поховання поставити в один хронологічний ряд з уже відомими ранньоюмними пам'ятками Подніпров'я, Подоння, Поволжя.

Особливу увагу привертають поховання 4, 5 з кургану № 1 (поблизу м. Жданова) з індивідуальними кромлехами та кам'яним перекриттям. Присутність їх під одним насипом з похованнями 3, 10 говорить про їх відносну одночасовість (в рамках ранньоюмного часу), але можна припустити, що поховання в кромлехах були споруджені дещо раніше, ніж поховання 10, і існували деякий час без насипу. Після спорудження поховання 10 був насипаний перший курган, який перекривав своїм краєм поховання 4, 5. Тому вони опинилися під полою насипу.

Фактів існування безкурганних могильників з кромлехами відомо немало на сусідніх територіях — на Середньому і Нижньому Дніпрі, Приазов'ї. Звичай закладати могили кам'яними брилами та влаштовувати навколо них кромлехи виникає в степовій смузі ще в часи неоліту, а в добу ранньої бронзи має подальше поширення. В ямний час цей обряд існує поруч із звичаем ховати під курганними насипами⁷. В даному випадку в похованнях 4 та 5 простежуються архаїчні риси.

При розгляді ранньоюмних поховань привертає увагу той факт, що всі виявлені в них горщики супроводжували дитячі кістяки. Вже не раз дослідники ямних пам'яток помічали, що більшість інвентаря (головним чином горщики) походить з дитячих поховань⁸. Ця тенденція характерна як для раннього, так і для пізнього часу.

Треба зазначити, що в свій час ще М. Макаренко, аналізуючи Маріупольський могильник, звернув увагу на те, що саме дитячі поховання (іх 6 із 130) супроводжуються найбільш різноманітним і матеріально ціннішим інвентарем⁹.

Таким чином, є підстави вважати, що традиція особливого відношення до дітей, яка відобразилася в похованальному обряді, бере свій початок в ранні часи і зберігається протягом всієї доби міді — ранньої бронзи.

Таким чином, дані могильники були груповими, над одним з яких споруджено насип з плоскою верхівкою. В ранньоюмний час одночасно існувала традиція ховати померлих як в простих ямах з перекриттям, так і в кромлехах з кам'яним закладом. Трапляються також і ями з заплічками на рівні материка. Характерна стійкість похованального обряду: східна орієнтація, скорочені на спині покладення, наявність посуду, посипка вохрою. Інвентар у більшості випадків супроводжує дитячі поховання.

¹ Братченко С. Н. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я. — Археологія, 1973, вип. 11, с. 21—27.

² Шапошникова О. Г., Лагодовська О. Ф., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962, с. 81—97.

³ Телегін Д. Я., Братченко С. Н. Матеріали раннього енеоліту, погребення ямної і катакомбної культур. — В кн.: Вільнянські курганы в Дніпровському Надпорож'ї. К., 1977, с. 6.

⁴ Ковалєва І. Ф., Марина З. П. Раннєямні погребення «репінського» типу в курганах степного левобереж'я Дніпра. — В кн.: Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. Дніпропетровск, 1976.

⁵ Смирнов К. Ф. Быховські курганы. — МІА, 1960, вип. 78, с. 169—268.

⁶ Даниленко В. Н. Енеоліт України. — К., 1974, с. 78—80.

⁷ Іллінська В. А., Ковпаненко Т. Т., Петровська Є. О. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомаївка. — АР УССР, 1960, т. 9, с. 137—140; Лагодовська О. Ф. Кам'яні закладки Надпоріжжя. — Там же, 1949, т. 2, с. 159—180; Добровольський А. Кам'яні закладки в околицях Тавілжаного острова. — Там же, с. 180—191.

⁸ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди — бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Понтийского К., 1977, с. 14—18.

⁹ Макаренко М. Мариупольский могильник. — К., 1933, с. 17.

Л. Ф. КОНСТАНТИНЕСКУ

Раннеямные погребения северо-восточного Подонья

Р е з ю м е

Публикация освещает новые материалы по вопросу о ямной культурно-исторической общности.

Из раскопанных Донецкой экспедицией ИА АН УССР в 1977 г. курганов два (№ 6 у с. Кременевка и № 1 у г. Жданова Донецкой обл.) представляли собой раннеямные групповые могильники. В каждом под первой насыпью совершены одновременно по четыре захоронения. В кургане № 1 (г. Жданов) два погребения из основных были окружены индивидуальными кромлехами и перекрыты известняковыми плитами. Основная масса детских погребений сопровождается сосудами, близкими по форме и орнаменту керамике среднего слоя Михайловки и репинского типа.

Н. О. ЛЕЙПУНСЬКА

Ливарні форми з Ольвії

Ливарні форми належать до тієї категорії археологічного матеріалу, яка в розкопках Ольвії, і зокрема Центрального кварталу, трапляються відносно рідко. Незважаючи на їх малочисельність, значення цих предметів не можна применшувати, оскільки вони є яскравими пам'ятками ремісничої діяльності ольвіополітів.

За роки робіт на Центральному кварталі трапилось близько 40 форм, з них 10 виявлено в останні роки¹ в елліністичних шарах: п'ять на території будинку Є-7, решта — на площі будинків Є-12 та Є-20. Необхідно зауважити, що інших свідчень бронзоливарного ремесла тут не виявлено.

Звичайно матеріалом для ольвійських форм елліністичного часу були фрагменти кераміки — амфор і черепиць. Для виготовлення шести форм використали розпиляні ручки родоських амфор, одні зробили з стінки такої ж амфори, дві — з фрагментів сінопських керамід. Такий матеріал форм дає можливість датувати їх не раніше III — початком II ст. до н. е.

Опубліковані форми призначались для відливання серег, браслетів та інших прикрас. При цьому в ряді випадків в одній формі з обох її сторін виготовляли різні вироби. Всі форми були двостулчасті — на них збереглися отвори для штифтів, звичайно свинцевих, які скріплювали дві половини*. Для виготовлення форм кераміку спеціально підготовляли. Відповідному щодо розмірів і форми фрагментові посудини надавали прямокутної або округлої (для браслетів) форми. Поверхню і краї старанно обточували і загладжували. Особливо уважно оброблялася та площа, на якій потім вирізувалося зображення. Рисунок спочатку помічали крапками і тонкими лініями, а потім уже вирізували «начисто». Отвори для штифтів висвердлювали і пропилювали ливники, які розширювалися до зовнішнього кінця.

Для виготовлення виробів у формах застосовувались найчастіше недорогі метали — олов'яністі бронзи, свинець, олово, низькопробне срібло. Сировина була привізна, швидше за все з районів Кривого Рога та балки Велика Дубівка².

Форми для серег та підвісок. У цій групі виробів переважають ливарні форми для відливки серег із звіриними голівками, дуже поширені в усьому античному світі, і зокрема в Північному Причор-

* Питання технології ливарного виробництва в завдання роботи не входили.

номер'ї³. Прикраса складається з стрижня і потовщеної частини, що являє собою голову тварини з виділеним оком (лева, рисі, грифона, дельфіна, птаха, змії). Зрідка трапляються зображення голівки людини⁴. Зразу ж після відливки стрижень вигинали.

Бронзові серги із звіріними голівками елліністичного часу походять від золотих та електрових виробів із зображенням левових голів на кінцях. У ранній час стрижень сережки робили з крученого дроту, голівка лева була дуже старанно викована, з тонкою проробкою деталей, застосуванням зерні. Вже в IV ст. до н. е. виразно видно певну схематизацію зображення⁵, яка згодом ще більше посилюється. При масовому виробництві серег переважає використання бронзової або іншої (дешевшої) сировини⁶, спрощується виконання деталей. Кручені стрижень заміняється суцільним (з насічками на гладкому дроті), зернь — псевдофілігранню⁷. Розширяється тематика зображень — з'являються голівки грифона, рисі, дельфіна, птахів, морських тварин, рослин*.

Деякі дослідники надавали сережкам із звіріними голівками апотропейчного значення, а знаходження їх у могилах некрополя вважали приношенням мертвим⁸.

Усі форми серег із звіріними голівками з розкопок Центрального кварталу трапились при розкопках елліністичних житлових будинків, де інші матеріали не датуються часом пізніше II ст. до н. е.

1. ЮЗА 073-126 — ливарна форма з ручки родоської амфори з зображенням з обох боків. Обидві поверхні старанно загладжені, оброблені бічні грані форми. Розмір 73×31×9 мм. Виявлена у заповненні підвала № 25 будинку Є-20 (рис. 1,1).

На одному боці форми відливалася серга із звіриною голівкою, яка зображена схематично, у вигляді овала із загостреним кінцем і випуклим оком. Породу тварини встановити важко, можливо, це змія. Стрижень досить тонкий, на потовщений частині (біля голівки) — рідкі недбалі навкісні «насічки», імітація крученого дроту. На довгому боці форми, в її кутах — два отвори для скріплюючих штифтів; біля загостреного кінця голівки, можливо, і біля верхнього кінця стрижня — ливники.

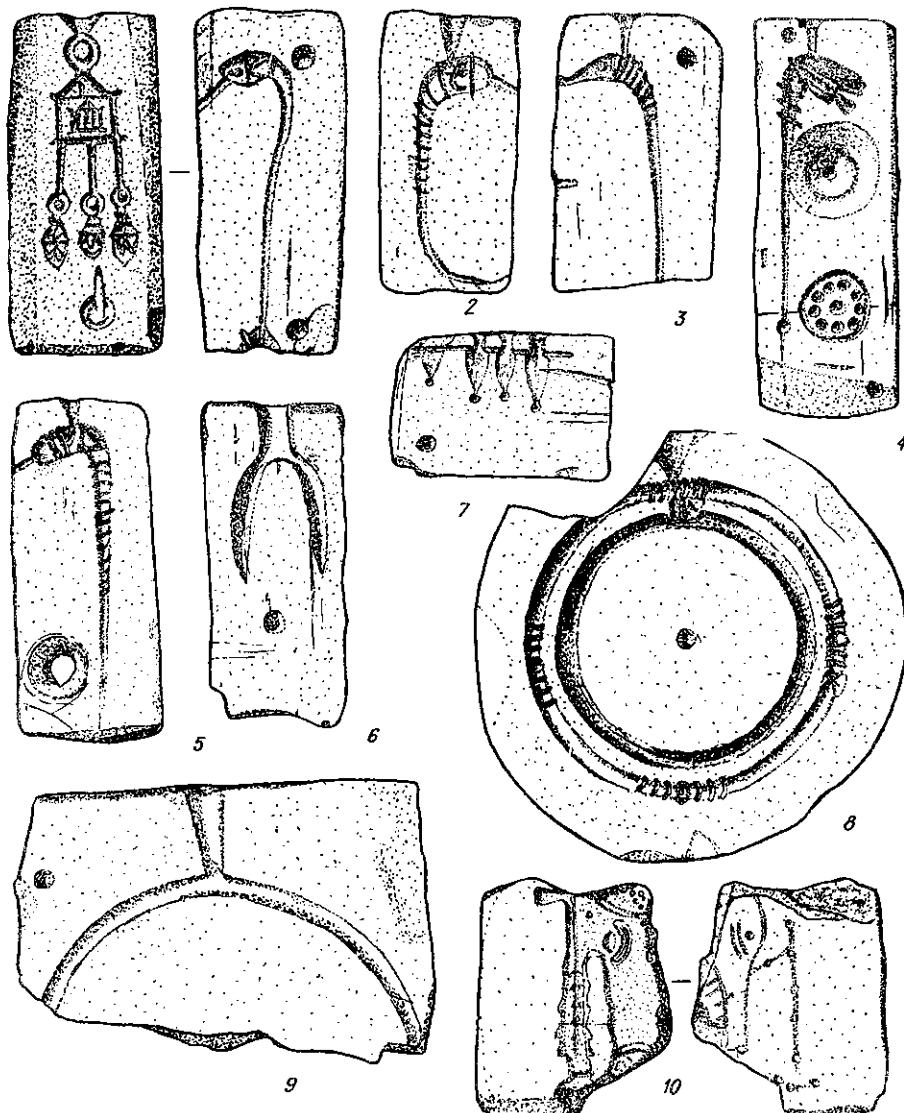
На другому боці вирізаний негатив складної підвіски. Нижче кільця для підвішування зображені фасад будинку, в який вписано ще один фасад — п'ятиколонного храму. Ще нижче — три підвішених на стрижнях і кільцях (скріплених жорстко) зображення шишок пінії, до середньої з них прикріплено ще одне кільце (можливо, воно не відливалося, тому що канал, який веде від кільця до підвісок, не завершений). Зображення зроблене не дуже старанно, та все ж досить виразно. Очевидно, сюжет є наслідуванням більш тонкого ювелірного виробу, де підвісні частини були закріплені рухомо і виконувались не літтям, а за допомогою іншої техніки. Отворів для штифтів на цьому боці немає, є тільки ливник у верхній частині форми.

Фрагмент аналогічної форми трапився в Ольвії при розкопках Б. В. Фармаковського⁹. Серед опублікованих матеріалів з інших центрів Північного Причорномор'я аналогічні вироби не згадуються.

2. ЮЗА 076-873 — ливарна форма серги із звіриною голівкою, виготовлена з ручки родоської амфори. Розмір 60×23×15 мм. Виявлено на території будинку Є-7, на північ від підвала № 209. Отвори для штифтів відсутні. Є два (?) ливники. Один з них, який розширюється до виходу, підходить до центра вигнутої частини, другий — у вигляді невеликого канальчика. Можливо, цей другий являє собою не ливник, а отвір для виходу повітря або зіпсований канал (рис. 1, 2).

Зображення складається з стрижня і голівки. Стрижень дуже звужується і дещо загинається в кінці, розширюється і плавно пере-

* Зображення здебільшого пастільки схематизовані, що їх визначення становить значну труднощі.

Ливарні форми із Ольвії:

1 — ливарна форма з зображенням серги з звіриною голівкою та складні підвіски; 2 — ливарна форма із звіриною голівкою; 3 — ливарна форма із звіриною голівкою; 4 — ливарна форма з трьома зображеннями; 5 — ливарна форма з зображенням звіриної голівки; 6 — ливарна форма для відливання двохзубого предмета; 7 — ливарна форма для відливання амфоровидних підвісок; 8 — ливарна форма для браслету; 9 — ливарна форма для браслету; 10 — ливарна форма для відливання букраніїв.

ходить в дуже схематично передану голівку. Дві третини стрижня вкриті тонкими рельєфними навкісними смужками (імітація крученої дроту). Голівка різко відділяється від стрижня валиком, який повторює відділення морди лева та його гриви на золотих сергах.* Закінчення серги виконано просто у вигляді гладкої півкулі, без жодного моделювання деталей. Зображення було однобічним (відсутність штифтів). Схематичність виробу свідчить про просте наслідування майстра відомому взірцю, деталі якого вже не мали значення.

3. ЮЗА 076-573 — ливарна форма для відливки серги із звіриною голівкою з ручки родоської амфори. Форма обламана. В кутку, який зберігся, є отвір для штифта. До центра вигнутої серги підходить лив-

* Можливо, маленька рельєфна цятка передає око тварини, але воно розміщене, в такому разі, на її гриві.

ник, який розширяється до входу. Розмір форми $55 \times 34 \times 12$ мм. Знайдена на площі будинку Є-7, на південь від підвала № 209 (рис. 1, 3).

Серга складається з стрижня, що загинається до розширеного кінця, частина якого вкрита навкісними насічками, і загостреної витягнутої голівки тварини (дельфін? птах?). Око у вигляді крапки.

4. ЮЗА 076-424 — ливарна форма з ручки родоської амфори, на який вирізано три зображення. Одне з них — серга, аналогічна вищеописаним. У діагонально розміщених кутках форми — два отвори для штифтів. Ливник зроблений біля центра загнутої частини серги, як і в інших формах. Можливо, намічалося вирізати ще один ливник біля зображення бляшки, але його не виконали до кінця. Один з коротких кінців форми був похило підтесаний, очевидно, для зручності її розкривання. Розмір форми $87 \times 32 \times 17$ мм. Трапилась на площі будинку Є-7, на південь від підвала № 209 (рис. 1, 4).

Серга складається з стрижня і загнутої частини. В нижній частині стрижня — три великі навкісні насічки. Частина закінчення серги вкрита поздовжніми рельєфними смужками. Зображення нагадує рослинні мотиви, однак воно настільки схематичне, що дуже важко піддається трактуванню, а точної аналогії таким сергам поки що не виявлено.

5. ЮЗА 078—1072 — ливарна форма на ручці родоської амфори. Розмір $72 \times 30 \times 12$ мм. Використовувалась для відливання серги із звіриною голівкою. Все зображення, за винятком останньої третини стрижня, що звужується до кінця, вкрите навкісними насічками. Око не виділене, місце його відмічене тільки похилим розміщенням насічок. У верхній частині форми — ливник, який розширяється, ще один канал (завширшки 1 мм) підходить до кінця голівки. Отвір для штифта великий, конусоподібний (діаметр його 11 мм, звичайно отвір не перевищує в діаметрі 5 мм). Можливо, цей отвір мав інше призначення (рис. 1, 5).

Виявлено при дослідженні підвала № 1 західного торгового ряду (будинок Є-17), у змішаному елліністичному шарі.

6. ЮЗА 076-263 — ливарна форма з ручки родоської амфори. В одному з кутів — отвір для штифта. Ливника немає. Розмір форми $47 \times 30 \times 9$ мм. Знайдена в гумусі на площі будинку Е-7. Служила для відливання чотирьох так званих амфороподібних підвісок різних розмірів. У верхній частині їх зроблено жолобок, куди вміщували стрижень, який виймали після відливання. У такий спосіб робили отвори для називання підвісок у намисто (рис. 1, 7).

Форми для браслетів. Враслети, які відливали в ливарних формах, були найпростішими — це круглий у перерізі стрижень товщиною 4—5 мм. Діаметри їх коливалися від 4,5 до 9 см. Судячи з розмірів, браслети вживали не лише як жіночі й дитячі прикраси, а й могли використовувати для кінської узди та інших цілей. Вироби відливалися в формі кільця, гладкого або орнаментованого рельєфними смужками, розміщеними групами або по всій довжині стрижня і намистинами кульками. А. І. Фурманська розрізняє серед бронзових литих браслетів два типи¹⁰, з яких у нашій колекції є зразки тільки першого.

1. ЮЗА 072-47 — форма для браслета, зроблена на плоскому прямокутному, добре загладженому фрагменті сіонської черепиці. Є великий ливник, який розширяється до входу (2 см), і отвір для штифта. Збереглася половина форми розміром $87 \times 57 \times 19$ мм. Знайдена на території будинку Е-12. У формі відливався великий гладкий браслет діаметром близько 8,5 см (рис. 1, 9).

2. ЮЗА 074-152 — форма із стінки родоської амфори в місці прикріплення ручок. Отвір для штифта вміщений у центрі форми, ливник, можливо, був у відбитій частині. Кругла в плані, діаметр 9 см. Знайдена в завалі каменів на території будинку Е-20 (рис. 1, 8).

Форма призначалася для відливання двох браслетів одночасно, негативи яких розміщувались концентрично. Браслет меншого діаметра

(4,5 см) являє собою гладкий замкнутий стрижень. Великий браслет (6 см), орнаментований чотирма подвійними групами рельєфних попечерних рубчиків, у кожній групі по шість таких рубчиків, розділених по три невеликим проміжком.

Форми для інших виробів. При розкопках Центрального кварталу трапились форми, в яких відливались інші металеві вироби.

1. ЮЗА 076-424 — форма з ручки родоської амфори, в якій відливалася серга із звіриною голівкою, описана вище. В цій же формі виготовлялися невеликі бляшки, орнаментовані крапками по окружності і однією крапкою в центрі. Діаметр бляшки 15 мм (рис. 1, 4).

2. ЮЗА 076-424 — в цій же формі відливався масивний конусоподібний предмет неясного призначення. Діаметр виробу 21 мм, висота 13 мм (рис. 1, 4). Коли б предмет був пустотілим, можна було б припустити, що він являє собою дзвоник або ворварку. Невеликий рельєфний виступ у центрі вершини виробу свідчить на користь такого його трактування — після відливки він міг використовуватись для затягування язичка або ременя (у наперед зроблений отвір). Важко собі уявити, що маса металу в центрі предмета вирізувалася після відливання. Можливо, всередину вставлявся ще один суцільний конус — сердечник, який закріплювався в отворі, на вершині, і, таким чином, виходив досить тонкостінний виріб.

3. ЮЗА 076-423 — ливарна форма з ручки родоської амфори. Один кінець відбитий. Є один отвір для штифта, розташований по продольній осьовій лінії форми, у вільній від зображення частині. Ливник напівциліндричний, можливо, одночасно служив і для відливання стрижня виробу. Розмір форми $66 \times 29 \times 17$ мм (рис. 1, 6). Знайдена на території будинку Е-7, на південній від підвала № 209. Предмет, який відливався у формі, являє собою двозубець із загостреними кінцями і стрижнем в основі дуги. Можливо, стилізоване зображення голови рогатої тварини або якийсь предмет сугубо утилітарного призначення (інструмент?). Можливе ще одне трактування цього виробу. В Ольвії відоме виготовлення спеціальних петель — півобхватів, у яких кріпилися масивні бляшки — підвіски кінської вузді¹¹. Це були півкола, кінці яких потім загиналися. Однак предмет, який відливався у згаданій формі, має дещо інші пропорції — у плані це не коло, а витягнутий еліпс, що не дає можливості впевнено говорити про таке його призначення.

4. ЮЗА 072-259 — фрагмент ливарної форми з сінопської кераміди. Розмір $50 \times 40 \times 11$ мм. Знайдена на території будинку Е-12. Призначалася для відливання букраніїв¹² (рис. 1, 10). Спочатку для форми призначалася інша сторінка кераміди — тут почали наносити зображення, від чого збереглися крапки й дрібні лінії, відповідно обрисам букранія. Очевидно, крапками спочатку наносились основні характерні контури зображення, а потім воно оформлювалось лініями. Черепиця, яку використав різьбяр, була наперед оброблена — дещо потонщена і дуже старанно загладжена по поверхні. В формі відливався букраній першого типу, виробництво яких відноситься до часу від середини або другої половини IV ст. до н. е. до першої четверті — середини III ст. до н. е. Є думка, що такі вироби пов'язані з культом Діоніса і є специфікою ольвійського ремесла¹³.

5. ЮЗА 077-12 — цікаовою західкою є фрагмент ливарної форми, що являє собою другу її половину або заготовку для вирізування зображення. Це старанно загладжена по двох поздовжніх поверхнях спеціально оброблена частина ручки родоської амфори. По поздовжній осі розміщено два наскрізних отвори для штифтів, через які верхня половина форми скріплювалася з нижньою. Розмір $6 \times 3,2 \times 1,6$ мм. Знайдена на території будинку Е-12.

Всі ливарні форми з розкопок Центрального кварталу відносяться до елліністичного часу — їх зробили не раніше II ст. до н. е. Як уже відзначалось, інших слідів бронзоволиварного виробництва тут не вияв-

лено¹⁴, як і готових виробів. Проте слід зауважити, що виразних залишків металообробного виробництва елліністичного часу в Ольвії поки що не виявлено. Висунуте припущення про існування майстерні в Північному будинку на ділянці І (І—1, 2, 3) на підставі виявлених тут кількох ливарних форм для відливання прикрас¹⁵. Ще одна майстерня, як припускається, була на ділянці Е-2, де в підвалі одного з елліністичних будинків виявлено скучення виробів із бронзи та заліза¹⁶. Проте жодний з цих випадків не дає можливості точно інтерпретувати відкриті залишки як металургійні майстерні.

Деякі дослідники бронзоливарного ремесла в Ольвії вважали, що в елліністичний час воно не досягло такого розвитку, як у ранній період¹⁷. Проте таке твердження нині звучить не зовсім переконливо. Швидше, навпаки. Навіть за станом на 1956 р. з числа близько 80 ливарних форм до елліністичного часу належить 70¹⁸. Звичайно, таке співвідношення може розглядатись і як випадкове. Однак той факт, що в наступні роки розкопок зростав лише елліністичний матеріал, незважаючи на значне розкриття більш ранніх шарів, свідчить про досить великі масштаби ольвійського ремесла. Необхідно зауважити, що і цього ро-ду виробничої діяльності ольвіополітів торкнулося те розширення її економіки, збільшення обсягу продукції, яке відоме ще в III ст. до н. е. і для інших видів ремесел, торгівлі і будівництва (занепад досить чітко простежується з II ст. до н. е.). Це позначилося і в певному зовнішньому спрощенні виробів, безпосередньо зв'язаному з його масовістю — появі псевдофіліграні, заміна витих виробів литвом у формах, масове виконання односторонніх предметів. Водночас проводилось відливання кількох виробів в одній формі, широко застосовувались двостулічасті форми тощо. Ці зміни відігравали істотну роль у підвищенні продуктивності праці в такому складному ремеслі, яким була металургія. Очевидно, певну роль відігравав і поділ праці¹⁹.

В елліністичний період різко змінюється весь асортимент ольвійських бронзових виробів порівняно з більш раннім часом. Проте ця зміна не означає скорочення виробництва. Зникають дзеркала, фігурні бляхи, великі предмети. Тепер у формах відливаються дрібні стандартні прикраси, розраховані на широкого масового споживача: наконечники стріл, предмети кінської вузди, прикраси тощо.

Одним із доказів відносного занепаду бронзоливарного ремесла в Ольвії елліністичного часу вважається відносно мала кількість литих виробів за межами Ольвії, в районах Скіфії²⁰. Але цей факт може бути пояснений і з інших позицій. Наявність власного виробництва прикрас масового споживання не потребувала широкого ввезення подібних ольвійських виробів.

Як показали дослідники торговельних відносин античних міст Північного Причорномор'я, відзначена вище зміна асортименту виробів не супроводжується загальним скороченням торгівлі із Скіфією²¹. Металеві вироби не лише з Ольвії, а й інших центрів, ввозилися лише до кінця IV — не пізніше початку III ст. до н. е.²² З III ст. до н. е. скоро чується загальний обсяг ввезення античних виробів на північ, а метал не вивозиться практично зовсім. Однак цей факт не означає припинення його виробництва в античних містах, яке, безперечно, тривало. Досить добре відомий і факт великого поширення імпорту різноманітної кераміки в III—II ст. до н. е. з різних грецьких центрів у міста Північного Причорномор'я.

Отже, причини скорочення експорту античних товарів на північ слід шукати не стільки в економіці цих міст (хоч і це не варто зовсім скидати з рахунку), а в історичних особливостях розвитку суспільства споживачів цих товарів, які в II ст. до н. е. переживають значні потрясіння, зв'язані, зокрема, з масовим просуванням сарматських племен на захід.

Однією з причин скорочення античного імпорту в північні області могла бути і зміна зовнішнього вигляду матеріальної культури пізньоскіфсь-

ких племен, на які значний вплив справляють сарматські елементи. А вироби античних центрів частково ще зберігають колишній стиль, хоча теж уже значно змінений.

Таким чином, ливарні форми з розкопок Центрального кварталу розширяють наші уявлення про бронзоливарне ремесло Ольвії елліністичного часу.

¹ Ливарні форми з Ольвії, знайдені до 1956 р., досліджені А. І. Фурманською в її дисертації і опубліковані. — *Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії*. — АП, 1958, вип. 7, с. 60—75. Formi Центрального кварталу не публікувалися.

² *Фурманська А. І. К вопросу о литейном ремесле Ольвии*. — КСИА АН УССР, 1953, № 2, с. 52—53; *Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло в Ольвії*. — Археологія, 1963, вип. 15, с. 68; *Татаринов С. И. К вопросу о существовании в Северном Причерноморье горно-металлургического центра во II—I тыс. до н. э.* — В кн.: 150 лет ОГАМ. Одесса, 1975, с. 64; *Драко О. Ф. К вопросу о химико-технологическом исследовании бронзовых и медных находок Ольвии на материалах экспедиции 1936—1940 гг.* — НА АН УССР, Авт. рукопись, ф. 12, № 34—28 с. Проте це питання ще недостатньо досліджено.

³ *Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії*, с. 50, табл. V, рис. 3—5; *Пятышева Н. В. Ювелирные изделия Херсонеса...* М. 1956, с. 19; *Marshall F. Catalogue of the Jewellery greek, Etruscan, Roman*. — London, 1918, tab. XXXI, XLI, p. 184, 225.

⁴ *Аполлония. Софія*, 1963, с. 296, рис. 104. Золоті серги з поховань III — початку II ст. до н. е. Використано карбування і філігрань. Цікава знахідка скляної сережки з левовою голівкою в похованні початку III ст. до н. е. в Ольвії; *Парович-Пешікан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени*. — К., 1974, с. 167.

⁵ *Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії*, с. 50.

⁶ За аналізами, проведеними в 50-х роках, у складі металу, залишки якого виявлено у формах, значний відсоток становили олово і свинець (*Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло в Ольвії*, с. 69).

⁷ *Пятышева Н. В. Ювелирные изделия Херсонеса*, с. 19.

⁸ *Фармаковский В. В. Архаический период в России*. — МАР, 1914, № 34, с. 25, 26; *Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії*, с. 51.

⁹ *Фармаковский В. В. Розкопування Ольвії 1926 р.* — Звіт. — Одеса, 1929, с. 51, рис. 39; *Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії*, с. 47, табл. III, рис. 4.

¹⁰ *Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії*, с. 48. I тип — у вигляді замкнутого кільця, гладкого або орнаментованого рубчиками; II тип — у вигляді кільця, орнаментованого шишечками, розміщеними симетрично, групами.

¹¹ *Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії*, с. 44, табл. II, 6.

¹² В будинку Е-9 (на схід від Центрального кварталу) виявлено свинцевий лабрис і форму для відливання лабрисів — тематично зв'язаного з бураніями виробу. *Славин Л. М. Квартали в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.)* — В кн.: *Ольвія*. Київ, 1975, с. 50.

¹³ *Зайцева К. И. Ольвийские культовые свинцовые изделия*. — ТГЭ, Культура и искусство античного мира. Л., 1971, с. 84—106.

¹⁴ На території Центрального кварталу виявлено шар VI—V ст. до н. е., який Л. М. Славін вважав зв'язаним з металургійним процесом. *Славин Л. М. Кварталы в районе ольвийской агоры...*, с. 27. Пізніших аналогічних залишків тут не виявлено.

¹⁵ *Славин Л. М. Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг.* — В кн.: *Ольвія*, Київ, 1940, т. 1, с. 29—30; *Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло...*, с. 62.

¹⁶ *Леви Е. И. Итоги Ольвийской экспедиции*. — КСИИМК, 1951, вип. 37, с. 177; *Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло в Ольвії*, с. 60.

¹⁷ *Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії*, с. 60; Л. М. Славін вважав, що розвиток ольвійського ремесла в елліністичний час залишається на попередньому рівні. *Славин Л. М. Периодизация исторического развития Ольвии*. — В кн.: *ПІСПАЭ*. М., 1959, с. 98.

¹⁸ *Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії*, с. 40. Скорочення обсягу і значення ливарного ремесла А. І. Фурманська (*Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло в Ольвії*, с. 66) вважає зв'язаним із зменшенням ролі Ольвії в торговельно-обмінних відносинах з місцевим населенням, що, в свою чергу, пов'язано із зростанням торговельної ролі Боспору і розвитком ремесла у місцевих племен. Якщо перше положення цілком справедливо і ґрунтівно опровергнуто Н. О. Онайко (*Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э.* — М., 1970, с. 79), то друге, мабуть, справді мало місце і відігравало свою роль.

¹⁹ Античні джерела звичайно називають безліч різноманітних досить вузьких спеціальностей. Правда, це стосується головним чином римського часу. — ВДИ, 1956, № 4.

²⁰ *Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло в Ольвії*, с. 66.

²¹ *Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье...*, с. 79.

²² Там же, с. 76.

Литейные формы из Ольвии

Резюме

Статья посвящена одной из интереснейших категорий остатков металлургического ремесла — литейным формам, найденным в последние годы при раскопках Центрального квартала Ольвии. Публикуемые формы относятся к эллинистическому времени и предназначены для отливки из бронзы мелких ювелирных изделий. Материалы свидетельствуют о значительном развитии бронзолитейного ремесла Ольвии в эту эпоху.

О. П. МОЦЯ

Монети з давньоруських поховань Середнього Подніпров'я

На території Середнього Подніпров'я відомо близько 30 давньоруських поховань, в яких виявлено монети або їх уламки (рис. 1, додаток). Вони трапились у похованнях з обрядом кремації (Сажки¹, Коростень², Київ — поховання № 121³, Чернігів — кургани Чорна могила, княжни Черни, Гульбище⁴, Седнів — курган 9 та 10⁵, Табаївка — курган № 4⁶) та інгумації (Білогородка⁷), Київ — поховання 4, 30, 94, 108—110, 112, 122, 123, 124, 125 по вул. Кирилівській № 59—61, можливо, в Микільській слободі⁸, Чернігів — курган № 5 на Болдініх горах⁹, Шестовиця — кургани № 36, 61, 78, 83, 100, 110¹⁰, Седнів — курган № 7¹¹, Глинськ — курган № 3¹², Переяслав-Хмельницький — група «За в'язницею» курган № 140¹³, Леплява — кургани № 7 і 79¹⁴.

Більшість монет трапилася в жіночих похованнях або ж в парних захороненнях при жіночих кістяках, де вони входили до намиста (використовувалися як підвіски), відомі також і серед інвентаря чоловічих і дитячих могил. В кількох парних похованнях монети трапились серед поховального інвентаря. За наявним інвентарем, розмірами та конструкцією поховальних споруд, зафікованими в деяких з них, можна віднести більшість поховань з монетами давньоруського часу до захоронень представників привілейованих прошарків суспільства.

В більшості поховань трапились цілі саманідські дірхеми, а в чотирьох — їх уламки. В п'яти (можливо, в шести) похованнях були візантійські монети, в одному — срібник Володимира, а ще в двох — західноєвропейські денарії. В чотирьох випадках виявлено наслідування саманідських дірхемів та візантійського золотого соліда.

Чеканка більшості монет відноситься до Х ст., а точніше, раніше часу офіційного прийняття на Русі християнства. Лише в одному київському похованні 125 виявлено дірхем VIII ст. (759—760 рр. н. е.), але дві черепахоподібні фібули (тип 52 по Я. Петерсону) і плоскі, вирізані з листового срібла підвіски у вигляді хрестів з кінцями, що розширяються, трапились у інвентарі і датують це поховання Х ст.¹⁵. Подібна ситуація і з чернігівським курганом Чорна могила, де виявлено на кострищі візантійську монету 945—959 рр., а в насипу — дві потерті монети 869—879 рр. Б. О. Рибаков датував поховання по монеті на кострищі 960 рр.¹⁶

В курганах № 5 на Болдініх горах в Чернігові, 140 в Переяславі-Хмельницькому та 79 Леплявського некрополя виявлено англосакську монету короля Етельреда, саксонську монету Оттона і Адельгейди і срібник Володимира. Ці монети відносяться до часів після 988 р., коли по християнським канонам вже заборонялось класти в могилу будь-які речі. Мабуть, ми маємо справу з пережитками обряду, що існував раніше.

Відсутність монет в цілому ряді багатьох поховань раннього періоду історії Русі і наявність їх якраз серед намиста в багатьох з вищезгаданих випадків говорить про те, що на території Середнього Подні-

пров'я в давньоруський час не було звичаю класти монети померлому як «обол мертвих», тобто як плату за проникнення «на той світ». Аналізуючи східноєвропейські матеріали, В. М. Потім дійшов висновку, що наявність «оболу мертвих» характерна для поховань фінно-угрів і балтів, а не для слов'ян¹⁷. Можна розглядати монети в тих випадках, коли вони не були підвісками в намисті, просто як одну з деталей інвентаря поховань представників привілейованої частини суспільства.

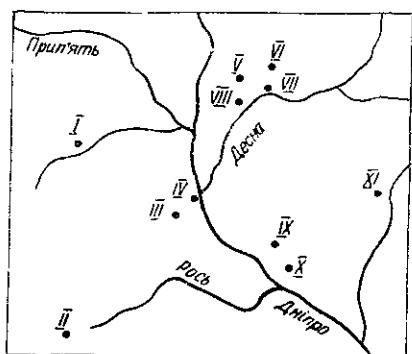

Рис. 1. Поширення монет в похованнях на некрополях давньоруського часу в Середньому Подніпров'ї (цифри на карті співпадають з нумерацією в додатку).

що поховань соціальної верхівки цього часу немає. Не міг же некрополь знаходитись десь далеко від Старокиївської гори і бути перенесеним під самі стіни міста лише в Х ст. Звичайно, він знаходився на цьому ж місті і до Х ст., на що вказують знахідки залишків трупоспалення на стороні, виявлені в районі Старокиївської гори. На нашу думку, в IX ст. на некрополі не було ще багатих поховань, відомих у Х ст.

Як вказував В. І. Ленін, «держава — це є машина для підтримання панування одного класу над другим»²¹. Відомо, що класове суспільство виникло не відразу. Важливу роль у формуванні його передумов зіграв період військової демократії. Останнім часом ряд радянських і зарубіжних дослідників схиляються до думки, що військово-демократичні і аналогічні їм структури не перейшли прямо в державні, а змінились іншими, ще додержавними, але основаними вже на усуненні більшості населення від управління суспільством²². У цей період епохи класутворення процес формування класів ще не завершився і тому суперечності не набули ще антагоністичного характеру. Всі ще начебто були рівні між собою. Експлуатація рядового населення мала прихований характер.

У найраніший період давньоруської історії в ідеології пануючої верхівки (а через ідеологію відбувається формування традицій похованального обряду)²³ збереглись як пережитки деякі уявлення більш ранніх часів. Представники панівного класу ще не виставляли напоказ своє багатство, хоча вже тримали в своїх руках владу, та і матеріальним становищем виділялися з загальної маси. Для закріплення цих змін в різних сферах ідеології був необхідний певний період, який і дав свої результати вже в Х ст. Відомо, наприклад, що в скарбах, збереглих на рубежі IX—Х ст., знаходиться ще дуже простий набір бронзових і срібних прикрас, повністю зв'язаний з набором прикрас дофеодального періоду²⁴ — навіть в елементах одягу IX ст. старалися дотримуватися рівності. Та і на Збручському ідолі VIII—IX ст. богової є лише доповненням до центральних чоловічого і жіночого начал²⁵.

Отже, монети дають змогу точніше вказати на час закріплення в похованальному обряді наслідків соціальної диференціації. Ми

В більшості багатих поховань без монет деякі знахідки (зброя, спорядження вершника і верхнього коня) також вказують на те, що вони відносяться до часів не раніше X ст.¹⁸ Отже, багаті поховання в камерних гробницях і аналогічні їм поховання без дерев'яних конструкцій або по обряду трупоспалення відносяться переважно до X, а не до IX—Х ст., як це допускав Д. І. Бліфельд¹⁹. Ця думка вже висловлювалась деякими дослідниками²⁰.

Висновок про датування розглянутих вище поховань X ст. начебто не узгоджується з фактами давньоруської історії. В Києві, наприклад, вже з 862 р. правив Олег, до нього при владі були Аскольд і Дір. Виходить,

маємо монети, чеканка яких відбувалась у різні роки, починаючи з рубежу IX—X ст. Існує думка, що монети попадали в поховання на території Східної Європи, зокрема в київські, приблизно через 50 років після їх чеканки²⁶. Нам здається, що це питання дискусійне.

З подальшим розвитком східнослов'янського суспільства в другій половині I тисячоліття н. е. на територію Східної Європи попадає велика кількість іноземних, в першу чергу арабських, грошей. В південній області східнослов'янського світу арабські монети попадають десь близько середини VIII ст.²⁷ З цього часу східні, а пізніше візантійські і західноєвропейські монети використовувались слов'янами. Праці радянських дослідників дали можливість говорити про систематичну оновленість складу монет в грошовому обігу на Русі, хоча цей процес і не проходив прямолінійно²⁸. За допомогою аналізу матеріалів усіх відомих монетних скарбів обіг монет в IX—X ст. розділено на чотири періоди²⁹, кожному з яких були характерні певні монети. Стерти, більш раніші монети випадали з обігу. Більшість срібних монет використовувалась для виготовлення прикрас. В обігу залишалась якось частина грошей раннього періоду, яка не відіграла значної ролі в новому складі монет. На це вказує і знахідка лише однієї монети VIII ст. серед інвентаря могил Х ст.

Як відзначалось, більшість поховань з монетами X ст. можна віднести до поховань представників привілейованих в соціальному і майновому плані прошарків давньоруського суспільства. Рідним і близьким для померлих не треба було клати в могилу монету, яка протягом десятиріч зберігалась в сім'ї «на чорний день». Та й чоловіки померлих дружин при житті останніх не збиралі протягом багатьох років монети для їх наступника — про це говорить хронологічна компактність виявлених в усіх жіночих похованнях монет. Те саме можна сказати про наступство, виявлене в київському похованні 112: чеканка восьми виявлених дірхемів відноситься до 900—923 рр. Вірогідніше всього допускати, що в ці поховання попадали ті монети, які були у грошовому обігу даного періоду. Аналізуючи монетні скарби IX—X ст., В. Н. Рябцевич звернув увагу на той факт, що в них часто були присутні дірхеми з пробитими отворами або ж з прикріпленими вушками для підвішування. В зв'язку з цим він пропонує гіпотезу (на наш погляд, дуже цікаву), що, очевидно, частина цих монет, прослуживши певний час як деталь жіночих прикрас, знову включалась у грошовий обіг³⁰.

В. Л. Янін виділив два періоди обігу різних монет в X ст.: 900—938 рр. та 939 — кінець століття. Зіставляючи дати чеканки монет з поховань X ст. з хронологічними діапазонами обох періодів (рис. 2)*, ми дійшли висновку, що монети в поховання на території Середнього Подніпров'я могли попасті не лише через 50 років, а й значно раніше. Підтверджує нашу гіпотезу поховання 123 київського некрополя. В ньому трапився дірхем часів правління Мансура ібн Нуха (961—976 рр. н. е.). Виявлено захоронення майже біля самого південно-західного кута зовнішньої галереї Десятинної церкви, а дно могили знаходилося нижче

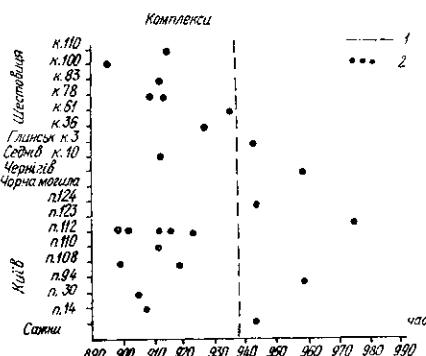

Рис. 2. Графік розміщення монет X ст. з середньодніпровських поховань:

1 — рубіж між періодами обігу різних груп монет на Русі; 2 — останній рік чеканки монети.

* До графіку включені лише добре збережені монети з поховань Середнього Подніпров'я, які відносяться до часів раніше офіційного прийняття християнства на Русі.

підошви фундаменту храму. Як відомо, Десятинну церкву почали будувати в 989 р. Тобто, між часом чеканки вищезгаданого дірхема і часом, коли насып кургана, в якому знаходився цей дірхем, було знищено, пройшло не менше 13, але й не більше 28 років. Не пізніше середини Х ст. простежується розширення міського ядра Києва на Старокіївській горі за рахунок некрополя³¹, що також скорочує час перебування монет в окремих похованнях.

Привертають увагу два монетні скарби, виявлені в 27 ярусі Неврського розкопу в Новгороді — місті, де не менш інтенсивно, ніж у Києві, в перші століття давньоруської історії проходив грошовий обіг. Як показала С. О. Яніна, можливий максимальний розрив між датою молодшої монети в першому скарбі і часом його зариття становить 17, а в другому — 14 років³².

З усього розглянутого вище випливає висновок про те, що частина поховань з монетами на території Середнього Подніпров'я, зокрема в Києві, відноситься не лише до середини, а й до рубежу IX—Х ст. та перших десятиріч Х ст. Цим часом, очевидно, датується якась частина багатих поховань, серед інвентаря яких монет не виявлено.

Приблизно в цей час ідеологія класу феодалів сформувалась у чітку систему поглядів і ідей, що, в свою чергу, привело до значних змін у похованальному обряді пануючого класу. Враховуючи те, що похованальний обряд відображає зміни в реальному житті з запізненням на два-три покоління³³, можна говорити про початок якісного перелому в процесі формування класу феодалів (саме класу, а не виділення з общинних мас окремих осіб) на території Середнього Подніпров'я, в першу чергу в районі Києва, в першій половині IX ст. Ця подія була підготовлена тими історичними процесами, які проходили в східнослов'янському суспільстві в більш ранні часи.

Додаток. Монети в середньодніпровських похованнях.

I. м. Коростень. В кургані, розкопаному співробітниками місцевого музею 1926 р., виявлено дві тонкі арабські монети і дві половинки монет (одна з них мала дві діроочки для підвішування).

II. с. Сажки Вінницької обл. В кургані трапились два саманідських дірхема, чеканених при Насрі ібн Ахмеді (914—943 рр. н. е.).

III. с. Білогородка Київської обл. В одному з поховань поблизу «Малого храму» виявлено дірхем.

IV. м. Київ: у похованні 14 знайдено дірхем, чеканений при Ізмайлі ібн Ахмеді (892—907 рр. н. е.); в похованні 30 знайдено два саманідські дірхеми, перший — Ізмайлі ібн Ахмеда, чеканений в Самаркані (905—906 рр. н. е.), другий дуже поганої збереженості; в похованні 94 знайдено уламок візантійської монети Костянтина Багрянородного (913—959); з поховання 108 відомі шість саманідських дірхемів (є відомості про знахідки близько 40 монет), один був чеканений при Ізмайлі ібн Ахмеді в Шаші (900 р. н. е.), чотири при Насрі ібн Ахмеді (один з них чеканений в Самаркані в 919 р. н. е., а другий — варварське наслідування), ще одна монета поганої збереженості; в похованні 109 знайдені два дірхеми; в похованні 10 знайдені два дірхеми, чеканені в Шаші при Ахмеді ібн Ізмайлі (911—912 рр. н. е.).

В похованні 112 знайдені саманідські дірхеми: три карбовані при Ізмайлі ібн Ахмеді (два з них в Шаші — 900, 900—901 рр. н. е., а один в Самаркані — 900 р. н. е.) один при Ахмеді ібн Ізмайлі (в Самаркані в 912—913 рр. н. е.), три — при Насрі ібн Ахмеді (два в Шаші — один з них 922—923 рр. н. е., дата другого знаходилась в обламаній частині монети, один з Мерву в 914—915 рр. н. е.). Восьмий дірхем погано зберігся.

В похованні 121 виявлено візантійську монету Льва VI (866—912 рр. н. е.), в похованні 122 знайдено наслідування соліда Василя і Костянтина (869—879 рр.), в похованні 123 — саманідський дірхем, карбований, мабуть, при Мансурі ібн Нуhi (961—976 рр. н. е.), в похованні 124 трапились дві візантійські монети з іменами імператорів Ро-

мана I, Костянтина VII, Стефана і Костянтина, карбовані між 931—944., в похованні 125 знайдено аббасідський дірхем, карбований в Куфі при Джрафі аль-Мансурі (754—775 рр. н. е.).

В кількох похованнях на території колишніх садиб Зівала і Багрієва (вул. Кирилівська, 59—61) виявлено дірхеми. На території Микільської слободи, можливо, в кургані, знайдено золотий солід Романа I і Христофора (919—944 рр.). У с. Табаївка Чернігівської обл. в кургані № 4 знайдено уламок дірхема.

V. с. Седнів Чернігівської обл.: в кургані № 7 виявлено уламок східної монети; в кургані № 9 знайдено наслідування саманідського дірхема; в кургані № 10 — саманідський дірхем чеканки 912—913 рр. н. е. Ще один дірхем був поганої збереженості.

VI. м. Чернігів: у кургані княжни Черни виявлено кілька монет; в кургані Гульбище знайдено саманідський дірхем.

В кургані Чорна могила на костриці трапилась візантійська монета Костянтина Багрянородного і Романа (945—956 рр.), а в насипу — дві монети Василя і Костянтина (869—879 рр.); в кургані № 5 на Болдініх горах знайдено англо-сакську монету Етельреда (994—1000 рр.).

VII. с. Шестовиця: в кургані № 36 знайдено половину саманідського дірхема, карбованого при Насрі ібн Ахмеді в 927 р. н. е.; в кургані № 61 знайдено половину саманідського дірхема, карбованого при Насрі ібн Ахмеді в Шаші (935—936 рр. н. е.); в кургані № 78 знайдені два саманідські дірхеми, карбовані в часи правління Ахмеда ібн Ізмайлі (909—910, 913—914 рр. н. е.); в кургані № 83 знайдено дві візантійські монети Льва VI (886—912 рр.); в кургані № 100 — саманідський дірхем ібн Ахмеда, карбований в Шаші (895—896 рр. н. е.); в кургані № 110 знайдений дірхем, чеканений при Ахмеді ібн Ізмайлі (907—914 рр. н. е.).

VIII. м. Переяслав-Хмельницький. В кургані № 140 (група «За в'язницею») знайдено монету чи то Оттона і Адельгейди, чи то Бруно Мерзербурзького. Мабуть, це денарій Оттона і Адельгейди (991—995 рр.), оскільки аналогічних монет на Русі відомо більше 3135, а монета, карбована в Мерзербурзі, трапилась лише раз³⁴.

IX. с. Леплява Черкаської обл. В кургані № 7 знайдено обрізок наслідування куфічного дірхема, судячи по шрифті, X ст.; в кургані № 79 знайдено срібник Володимира.

XI. с. Глинськ Сумської обл. В Кургані № 3 знайдено саманідський дірхем, чеканений при Насрі ібн Ахмеді (914—943 рр. н. е.).

¹ Артамонов М. І. Південно-подільська експедиція. — АП УРСР, 1949, т. 1, с. 258; Березовець Д. Т. Розвідка в верхів'ях р. Південного Бугу. — Там же, 1952, т. 3, с. 207, 214.

² Самойловський І. М. Стародавній Корostenь. — Археологія, 1970, вип. 23, с. 194—195.

³ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958, с. 1, с. 198.

⁴ Самоквасов Д. Я. Могилы Русской земли. — М., 1908, с. 190, 196, 200; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 28—29; Марков А. Топография восточных монет. — Спб., 1910, с. 51.

⁵ Самоквасов Д. Я. Вказ. праця, с. 203—204.

⁶ Бліфельд Д. І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. — АП УРСР, 1955, т. 5, с. 20.

⁷ Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — Киев, 1913, с. 83.

⁸ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 143, 146, 155, 171, 174, 176, 179, 206, 208, 210, 225; Кропотkin B. B. Клады византийских монет на территории СССР. — САИ, 1962, вип. Е-4, с. 33.

⁹ Рыбаков Б. А. Вказ. праця, с. 19.

¹⁰ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977, с. 90.

¹¹ Самоквасов Д. Я. Вказ. праця, с. 205.

¹² Там же, с. 218; Марков А. Вказ. праця, с. 13.

¹³ Науковий архів Ленінградського відділення ІА АН СРСР, ф. 1, 1913/342, с. 68.

¹⁴ Вьеэзжев I. И. Новые данные из раскопок Леплявского могильника. — КСІА АН УССР, 1954, вип. 3, с. 37; Niederlův sborník: Obsor praehistoriky. — Praha, 1925, гостп. 4, с. 334.

- ¹⁵ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 224—225.
- ¹⁶ Рыбаков Б. А. Вказ. праця, с. 29.
- ¹⁷ Потин В. М. Монеты в погребениях Древней Руси и их значение для археологии и этнографии. — Тр. ГЭ, 1971, т. 12, с. 69.
- ¹⁸ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1966, вып. ЕI-36, № 1/2; Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси. — САИ, 1973, вып. ЕI-36.
- ¹⁹ Блифельд Д. И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—Х вв. — СА, 1954, вып. 20.
- ²⁰ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 226; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. — МИА, 1968, № 152, с. 163.
- ²¹ Ленин В. I. Про державу. — Повне зібр. творів, т. 39, с. 68.
- ²² Бромлей Ю. В., Першиц А. И. Энгельс и проблемы первобытной истории. — В кн.: Проблемы этнографии и антропологии в свете научного наследия Ф. Энгельса. М., 1972, с. 34; Васильев Л. С. Становление политической администрации (от локальных групп охотников и собирателей к протогосударству — чифдом). — Народы Азии и Африки, 1980, № 1, с. 182.
- ²³ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 148.
- ²⁴ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954, с. 75.
- ²⁵ Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья. — ВДИ, 1974, № 1, с. 16.
- ²⁶ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 226.
- ²⁷ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971, с. 23.
- ²⁸ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгол. период. — М., 1956, с. 63.
- ²⁹ Принципы периодизации разрабив Фасмер Р. Р. Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе. — Изв. АН СССР. Отд-ние обществ. наук, 1933, № 6/7. В. Л. Янин уточнив цю периодизацию (Вказ. праця).
- ³⁰ Рябцевич В. Н. О чем рассказывают монеты. — Минск, 1978, с. 54.
- ³¹ Толочко П. И. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972, с. 63.
- ³² Янин С. А. Второй неревский клад куфических монет X в. — МИА, 1963, № 117, с. 288.
- ³³ Ляпушкин И. И. Вказ. праця, с. 163.
- ³⁴ Потин В. М. Древняя Русь и европейские государства в X—XIII вв. — Л., 1968, табл. 20.

О. П. МОЦЯ

Монеты из древнерусских погребений Среднего Поднепровья

Резюме

На территории Среднего Поднепровья известно около 30 погребений времени Древней Руси, среди инвентаря которых найдены монеты, в подавляющем большинстве относящиеся к X в. Монеты и их обломки обнаружены в погребениях с остатками трупоположений и трупосожжений, где они находились в составе ожерелий или являлись одной из деталей инвентаря. Большинство погребений с монетами можно отнести к захоронениям представителей привилегированных прослоек общества. В результате анализа удалось выяснить, что богатые погребения на территории Среднего Поднепровья появляются на рубеже IX—X — в первые десятилетия X в. Их появление можно объяснить тем, что в это время на Руси идеология класса феодалов сформировалась в четкую систему взглядов и идей, что привело к значительным изменениям в погребальном обряде господствующего класса.

Е. І. ДАНИЛОВА

Про зміну росту давньоруського населення Середнього Подніпров'я

Проблему антропологічної типології середньовічного населення України не можна вважати цілком вирішеною. Зокрема, ще не реконструйовані фізичні типи та довжина тіла населення Середнього Подніпров'я часу становлення Київської Русі, тобто того періоду феодалізму, коли відбувався інтенсивний соціально-економічний розвиток великих стародавніх міст, і зокрема Києва.

Відомо, що урбанізація супроводжується значними змінами в житті населення соціально-економічного плану. Разом з тим в цей час, як правило, має місце більший чи менший приплив деяких іноетнічних елементів у великі міста. Все це, в свою чергу, не могло не впливати на антропологічний склад та деякі фізичні риси міського населення.

Перші антропологічні дослідження окремих середньовічних східнослов'янських міст (Київ, Чернігів та деякі інші) були зроблені А. П. Богдановим (1879, 1880). Узагальнюючи та найбільш обґрунтовані висновки про краніологічні особливості населення давньоруських міст є у Т. І. Алексєєвої¹, якою були вивчені краніологічні колекції, зібрані в свій час І. В. Кибальчичем та В. Є. Самоквасовим під час розкопок стародавніх кладовищ.

Результати дослідження Т. І. Алексєєвої свідчать про наявність більшої брахицефалізації та підвищеного діаметра вилиць у міського населення, порівнюючи з сільським. Це явище Т. І. Алексєєва, підтверджуючи думку В. В. Бунака, пояснює змінами соціально-економічних умов. Зокрема, розширення діаметра вилиць, на її думку, пов'язане з підвищенням рівня харчування. Разом з тим Т. І. Алексєєва не може виділити наслідків деяких міграційних процесів з наступною асиміляцією.

Даних про антропологічні особливості довгих трубчастих кісток, а в зв'язку з цим і про порівняльну довжину та пропорції тіла міського та сільського населення середньовіччя України в літературі, крім власних спостережень², немає.

Дана робота базується на вивчені антропологічних матеріалів (главним чином довгих трубчастих кісток), датованих XI—XIII ст., які були одержані Інститутом археології АН УРСР під час археологічних розкопок 1969—1975 рр. з території Середнього Подніпров'я: поблизу с. Казаровичі Києво-Святошинського р-ну Київської обл. (загін Київської експедиції 1969—1972 рр., начальник В. А. Круц), поблизу с. Яблунівка Білоцерківського р-ну Київської обл. (розвідка 1970 р.), садиба великоокняжого двору, Київ, вул. Десятинна, 2, (Старокиївський загін Київської археологічної експедиції 1975 р., начальник загону С. Р. Кілієвич) та ін.

Крім того, були вивчені антропологічні матеріали, зібрані в 1946 р. М. К. Карагером під час розкопок стародавнього Києва.

Зведені результати дослідження 415 довгих трубчастих кісток чоловічого сільського (20 скелетів) та міського (21 скелет) населення території Середнього Подніпров'я XI—XIII ст. подані в табл. 1.

Дослідження показали, що довжина тіла, реконструйована по довгих трубчастих кістках у середньовічного сільського чоловічого населення Київської, Сумської, Черкаської областей, варіювала в межах 157—167 см (середнє для двох вивчених груп 163 см). При цьому інтермембральний показник дорівнював 70,7—70,8 (середнє 70,75), що вказує на мезогамбію, що характерно для більшості сучасних етнічних груп Європи. Коливання гомілково-стегнового індексу невеликі, від 80 при довжині тіла 157—160 см до 83 при довжині тіла 164—167 см. Але в цьому значно відрізняється чоловічий скелет із поховання поблизу с. Ницаха (Сумська обл.), в якому при довжині тіла 161,8 см гомілково-стегновий індекс дорівнював тільки 78,8, тобто він був менший, ніж у скелетів з довжиною тіла 157—160 см. Таким чином, в даному разі (Ницаха) видовження тіла було обумовлене не збільшенням великомілкової кістки, а подовженням стегна.

Чоловіче населення стародавнього Києва на відміну від цього часто мало довжину тіла, вищу середньої (167 см) і навіть велику (170—173 см). Середня довжина для двох вивчених груп 167 см. Цікаво зазначити, що сучасне населення цієї території України, за даними В. Д. Дяченка³, має довжину тіла в середньому 169 см, що, очевидно, можна пояснити акселерацією. Інтермембральний показчик через відсутність окремих кісток верхніх кінцівок не визначився.

Таблиця 1

Середні розміри довгих кісток населення Середнього Подніпров'я часів Київської Русі (чоловіки)

№ за Мартином	Тип кістки	Сліпське населення						Міське населення					
		Київський р-н			Сумська обл. (ХІ–ХІІІ ст.)			Стародавній Кіїв (ХІ–ХІІІ ст.)			Розкопки С. Р. Кільбеня		
		$M(n)$	σ	$M(p)$	σ	$M(n)$	σ	$M(n)$	σ	$M(p)$	σ	$M(n)$	σ
1	Найбільша довжина	32,52(7)	3,3	30,3(3)	—	32,6(2)	—	33,63(10)	—	33,15(10)	—	0,52	0,57
2	Загальна	31,81(6)	1,22	29,63(3)	—	32,15(2)	—	33,15(10)	—	33,15(10)	—	0,57	0,65
3	Верхня епіфізарна ширина	5,12(6)	0,24	4,8(2)	—	5,37(3)	—	5,48(8)	—	5,48(8)	—	0,45	0,45
4	Нижня	6(3)	0,26	6,4(3)	—	6,48(4)	0,44	6,49(7)	0,44	6,49(7)	0,44	0,45	0,45
5	Найбільший діаметр середини діафіза	2,28(8)	0,33	2,43(5)	0,18	2,34(3)	0,08	2,36(12)	0,08	2,36(12)	0,08	0,71	0,71
6	Найменший діаметр	1,72(8)	0,13	1,83(5)	0,07	1,88(3)	0,15	1,82(12)	0,15	1,82(12)	0,15	0,36	0,36
7	Найменша окружність діафіза	6,58(9)	0,33	6,63(5)	0,3	6,7(4)	0,17	6,44(16)	0,17	6,44(16)	0,17	0,3	0,3
7а	Окружність середини діафіза	6,59(8)	0,3	7,2(5)	0,37	7,01(3)	0,3	7,03(11)	0,3	7,03(11)	0,3	0,3	0,3
6:5	Покажчик перетину	77,63(8)	8,99	75,34(5)	4,16	80,23(3)	3,93	77,26(12)	3,93	77,26(12)	3,93	3,77	3,77
7:1	Покажчик масивності	19,96(17)	1,36	21,23(3)	—	20,3(2)	—	19,29(10)	—	19,29(10)	—	1,07	1,07
1	Найбільша довжина	25,08(6)	0,53	23,4(5)	0,51	24,3(4)	—	25,71(7)	—	25,71(7)	—	0,35	0,35
2	Фізіологічна	23,63(6)	0,5	21,8(4)	0,52	23,2(1)	—	24,04(9)	—	24,04(9)	—	0,43	0,43
4	Найбільший поперечний діаметр	1,71(4)	0,1	1,84(1)	—	1,89(2)	—	1,71(10)	—	1,71(10)	—	0,05	0,05
4а	Поперечний діаметр діафіза	1,58(4)	0,09	1,74(2)	—	1,67(3)	—	1,65(10)	—	1,65(10)	—	0,09	0,09
5а	Сагітальний	1,19(3)	0,08	1,13(1)	—	1,21(3)	—	1,24(10)	—	1,24(10)	—	0,07	0,07
3	Найменша окружність	4,15(4)	0,19	4,8(1)	—	4,55(2)	—	4,41(10)	—	4,41(10)	—	0,19	0,19
5:4:4a	Покажчик перетину	75,93(3)	6,65	64,9(1)	—	72,3(3)	—	75,25(10)	—	75,25(10)	—	5,12	5,12
3:2	Масивноті	17,73(3)	1,14	22(1)	—	19,8(1)	—	18,34(9)	—	18,34(9)	—	0,91	0,91
1	Найбільша довжина	27(3)	0,53	—	—	26,55(2)	—	28,16(5)	—	28,16(5)	—	0,84	0,84
2	Фізіологічна	23,68(3)	0,53	22,55(2)	—	23,1(2)	—	24,35(6)	—	24,35(6)	—	0,61	0,61
1а	Сагітальний діаметр діафіза	1,35(6)	0,09	1,31(2)	—	1,41(2)	—	1,26(7)	—	1,26(7)	—	0,1	0,1
12	Найбільший поперечний діаметр	1,66(6)	0,09	—	—	1,83(3)	—	1,72(8)	—	1,72(8)	—	0,11	0,11
12a	Поперечний діаметр діафіза	1,63(6)	0,09	1,56(2)	—	1,75(3)	—	1,61(7)	—	1,61(7)	—	0,1	0,1
13	Верхній поперечний діаметр	2,37(6)	0,6	2,49(2)	—	2,43(3)	—	2,45(7)	—	2,45(7)	—	0,12	0,12
14	Верхній сагітальний	1,82(6)	0,22	2,17(2)	—	1,93(3)	0,52	1,9(7)	0,52	1,9(7)	0,52	0,25	0,25
3	Найменша окружність	3,62(6)	0,2	3,65(2)	—	4,07(3)	0,15	3,96(7)	0,15	3,96(7)	0,15	3,96	3,96

3:2 11a:12a 13:14	Показник масивності перетину плотолавії	15,16(5) 82,03(6) 77,23(6)	1,06 8,25 5,22	16,15(2) 84,3(2) 86,95(2)	— — —	17,45(2) 80,93(3) 80,37(3)	— — —	— — —	16,12(6) 78,4(7) 77,33(7)	1,16 7,3 9,76
21 6	Найбільша довжина Довжина в природному положен- ні	45,01(9) 44,61(8) 7,99(8)	0,8 0,65 0,33	43,3(8) 41,9(8) 7,83(3)	1,65 1,56 0,2	44,8(5) 44,43(5) 8,27(3)	1,74 1,62 0,12	— — —	45,84(14) 8,3(14) 2,91(19)	1,54 0,33 0,23
7 9	Мишелькова ширина Сагітальний діаметр середини Поперечний ”	2,74(9) 0,14 0,24	2,91(7) 2,79(7) 3,29(5)	0,23 0,23 0,35	2,71(4) 2,99(4) 2,99(4)	0,09 0,09 0,09	— — —	2,86(19) 3,3(2) 3,3(2)	0,19 0,21 0,21	
10 8	Верхній поперечний діаметр Верхній сагітальний діаметр Окружність середини пафіза Передня довжина пафіза	2,56(9) 0,17 0,13 0,69	2,58(5) 8,74(9) 8,44(7) 35,58(5)	0,26 0,4 0,45	2,67(4) 8,9(3) 38,01(3)	0,06 0,17 0,98	— — —	2,57(21) 9,06(17) 38,66(16)	0,26 0,6 1,34	
5а 8,2	Покажчик масивності	19,45(8) 23,34(8)	0,93 1,21	20,57(3) 25,08(5)	— 1,36	19,9(3) 23,4(3)	1,1 1,04	19,2(1) 23,32(14)	1,81 1,9	
8,5а 6,7	Покажчик плястицтвії	96,21(9) 77,48(9)	4,74 5,79	104,9(7) 79,14(5)	11,81 12,75	107,9(4) 89,5(4)	0,93 4,31	10,72(19) 77,99(21)	6,56 7,6	
10:9	”	Платиметрії	77,48(9)	5,79	—	—	—	—	—	—
1	Інтермембральний покажчик	36,65(9) 34,55(9)	0,72 1,4	33,87(8) 32,73(8)	1,6 1,55	38,5(5) 37,5(5)	1,29 1,34	38,49(14) 36,43(14)	1,24 1,29	
2 1а	Мишелькова таранна довжина Найбільша ”	37,1(6) 1,04	— 34,4(3)	— 39,2(1)	— —	— 39,2(1)	— —	38,98(7) —	1,15 —	
5	Найбільша ширина нижнього епі- фіза	7,6(6) 5,17(5)	0,28 0,2	7,55(2) 5,2(2)	— —	7,5(1) 5,25(2)	— —	7,88(10) 5,4(9)	0,32 0,33	
6	Сагітальний діаметр на рівні се- редини	2,85(8) 3,4(9)	0,26 0,38	3,05(6) 3,45(7)	0,18 0,2	2,81(2) 3,33(2)	— —	3,06(10) 3,47(14)	0,18 0,37	
8	Сагітальний діаметр на рівні середини пафіза	8,13(7) 7,33(7)	0,35 0,35	8,53(6) 7,54(7)	0,48 0,32	7,78(2) 7,42(2)	— —	8,46(10) 7,71(11)	0,28 0,34	
10 9,8	Окружність окружності Покажчик перетину	76,2(8) 68,2(9)	1,11 9,92	70,72(6) 68,14(7)	4,05 1,82	56,3(2) 78,45(2)	— —	79,38(10) 73,42(14)	7,63 5,85	
9 9а:8а	Поперечний діаметр на рівні се- редини	2,15(8) 2,29(9)	0,22 0,14	2,15(6) 2,35(7)	0,14 0,12	1,58(2) 2,61(2)	— —	2,44(10) 2,54(14)	0,37 0,19	
9а 10в:1	Покажчик масивності	20,03(6) 1,9	— 22,7(4)	— —	19,3(1)	— —	— —	20,18(9)	1,62	
Берінгомілкоба кістка	Інтермембральний покажчик	70,75(6) 82,28(9)	0,07 0,77	80,35(8) 72,4(1)	0,4 —	83,8(5) —	— —	82,68(14) 76,88(6)	3,99 1,5	
Гомілково-стегновий Пломенево-плечовий Плечово-стегновий Променисто-стегновий	”	75,93(3) 75,58(6) 67,57(3) 164,67(9)	0,63 2,36 0,85 3,22	70,9(1) — — 161,4(8)	— — — —	— — — —	— — — —	73,08(6) 66(3) 2,6 168,13(14)	1,65 — 2,7	

Гомілково-стегновий індекс у населення стародавнього Києва на відміну від такого у сільського населення варіював у досить великих межах: від 78 до 86. При цьому в багатьох випадках більша довжина тіла була пов'язана з відносною доліхокермією, а в інших — з відносним видовженням стегна. Часте зрушення градієнта росту в пізньому постнатальному онтогенезі людини з дистальних відділів кінцівок на проксимальні вперше було відмічено В. В. Бунаком⁴. Разом з тим, за даними Г. Ф. Дебеца⁵, відомо, що у неолітичного населення дніпродонецької культури досить велика довжина тіла, як правило, сполучалася з вираженою доліхокеркією. Причини змін пропорцій кінцівок у сучасного населення ще потребують спеціального дослідження.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, можна зробити такі висновки.

Чоловіче населення стародавнього Києва XI—XIII ст. мало більшу довжину тіла, порівняно з синхронним сільським населенням Середнього Подніпров'я.

Сучасне чоловіче населення Середнього Подніпров'я має більшу довжину тіла проти середньовічного населення цієї ж території.

Складається враження, що процес подовження тіла у міського населення пов'язаний не тільки зростом гомілки, а й зростом стегна.

Проблема мінливості довжини тіла різних етнічних груп людей тісно пов'язана з формуванням конституціональних типів у часі і просторі з використанням історичних, соціально-економічних, кліматогеографічних і біологічних факторів.

¹ Алексєєва Т. І. Антропологічний склад давньоруських міст. — В кн.: Матеріали з антропології України. К., 1969, вип. 4, с. 73—86; Алексєєва Т. І. Этногенез восточнославян. — М., 1973, с. 327.

² Danilova E. I. The body length of the male rural and urban population in the Middle Podniprovye territory during the middle ages ANФРОПОЗ, 1979, vol. 6, p. 94—97.

³ Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. — К., 1965, с. 129.

⁴ Бунак В. В. Соотношение длины сегментов и полная длина тела по измерениям на скелетах. — ВА, 1961, вып. 7, с. 41—65.

⁵ Дебец Г. Ф. Физический тип людей днепро-донецкой культуры. — СА, 1966, № 1, с. 14—22.

Е. И. ДАНИЛОВА

Об изменении роста древнерусского населения Среднего Поднепровья

Резюме

Работа основана на изучении длинных трубчатых костей 41 скелета. Среди изученных скелетов 21 принадлежал населению древнего Киева (XI—XIII вв.), а 20 — синхронному сельскому населению Среднего Надднепровья. Отмечено, что в то время жители города имели большую длину тела по сравнению с сельским населением. В настоящее время (данные Дяченко, 1965) мужское население отмеченной территории Украины характеризуется еще большей длиной тела (среднее 169 см), что может быть объяснено акселерацией. В работе обращено внимание на некоторые пропорции конечностей и на значение берцово-бедренного индекса в процессе удлинения тела.

Н. М. КРАВЧЕНКО, М. Л. СТРУНКА

Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст.

У дослідженні слов'янських жителів (друга половина I тисячоліття н. е.) усе більшого значення набуває реконструктивний метод. Лише всебічна і ґрунтовна реконструкція житлового комплексу — зовнішнього вигляду, конструктивних особливостей, внутрішнього планування і вбрання — забезпечує вивчення житла як цілісної системи.

До цього часу в існуючих реконструкціях основна увага приділяється відтворенню зовнішнього вигляду, техніці будівництва стін і покрівлі, влаштуванню опалювальних споруд¹. Що ж до питання про реконструкцію інтер'єру житла, то воно залишається майже не вирішеним. Разом з тим принципи внутрішньої організації та внутрішнього вбрання житла мають велике значення. Як вважається, саме в них відбиваються традиційні етнографічні особливості житла. При дослідженні жител це слід враховувати насамперед тому, що реконструкція жител за археологічними даними потребує етнографічних паралелей². Однак етнографічний підхід до проблем реконструкції в науковій літературі не знайшов однозначної оцінки. Його критики,³ як нам здається, не стільки відкидають саму можливість використання етнографічних аналогій, скільки підкреслюють необхідність диференційного підходу до відбору останніх та врахування всіх можливих факторів, що впливають на формування того чи іншого типу житла. Що ж до факторів — вони різноманітні⁴.

Інтер'єр і внутрішнє планування вважаються найбільш консервативними елементами житла, які формуються насамперед під впливом етнічних традицій⁵. Тому використання етнографічних аналогій для відтворення інтер'єру здається цілком віправданим. У зв'язку з цим хотілося б відмітити, що реконструкція інтер'єру має провідне значення при дослідженні етнічних особливостей археологічних культур. Та не слід забувати, що проблеми архітектурно-конструктивного вирішення житла і його інтер'єру перебувають у тісному зв'язку і взаємозалежності.

У даній статті пропонується спроба реконструкції інтер'єру і внутрішнього планування кількох жител останньої четверті I тисячоліття н. е. за матеріалами розкопок поселення Обухів II⁶.

Житла вказаної хронологічної групи на багатошаровому Обухівському поселенні добре виділяються як за стратиграфічними даними, так і за характером знахідок⁷. Конструктивні особливості дають можливість розподілити ці житла на два види. До першого відносяться житла зрубної конструкції, стіни яких трохи заглиблені у ґрунт (від 0 до 50 см від рівня стародавньої поверхні).

Звертаючись до питання про зовнішній вигляд і конструктивні особливості обухівських жител, ми хотіли б підкреслити їх наземний характер. В них аж ніяк не можна вбачати житла-погреби, подібні до описаних в «Стратегіконі» Псевдомаврикія⁸. Майже в усіх випадках ці пізніші для Обухівського поселення житла будувалися на культурному шарі в умовах, які дають можливість встановити рівень стародавньої поверхні. І лише в одному випадку заглиблення підлоги від рівня залягання основи найближчої наземної споруди досягало 70 см (житло № 6). У чотирьох випадках цей рівень коливається від 50 до 30 см і в п'яти — від 20 до 0 см.

Слід погодитися з думкою П. О. Раппопорта, який досліджував це питання на прикладах жител VI—VII ст., що така заглибленість не могла позначитись на конструкції стін і покрівлі⁹, і тому термін «напівземлянка» є досить умовним. Термін «напівземлянка» ми не знайдемо в народному словнику, в якому, між іншим, зберігається термін «землянка». «Землянка» — це заглиблені у землю житла бідноти («бурдей» — місцева назва), які побутували у другій половині XIX — на початку XX ст. на Поділлі¹⁰. Крім того, у південних районах України, як свідчать польові матеріали, землянками називали наземні житлові споруди, але з похилим землянім (пізніше — на початку XX ст. перекритим черепицею) дахом без стелі. Разом з тим певна заглибленість підлоги простежується в народному будівництві лісостепових районів України в XVIII—XIX ст. Стіни хати зводилися без фундаменту. Функцію фундаменту якоюсь мірою відігравав масивний перший вінець зрубу, заглиблений у землю. Рівень земляної підлоги, підмазаної глиною, у такому наземному житлі часто був нижчим за рівень землі¹¹.

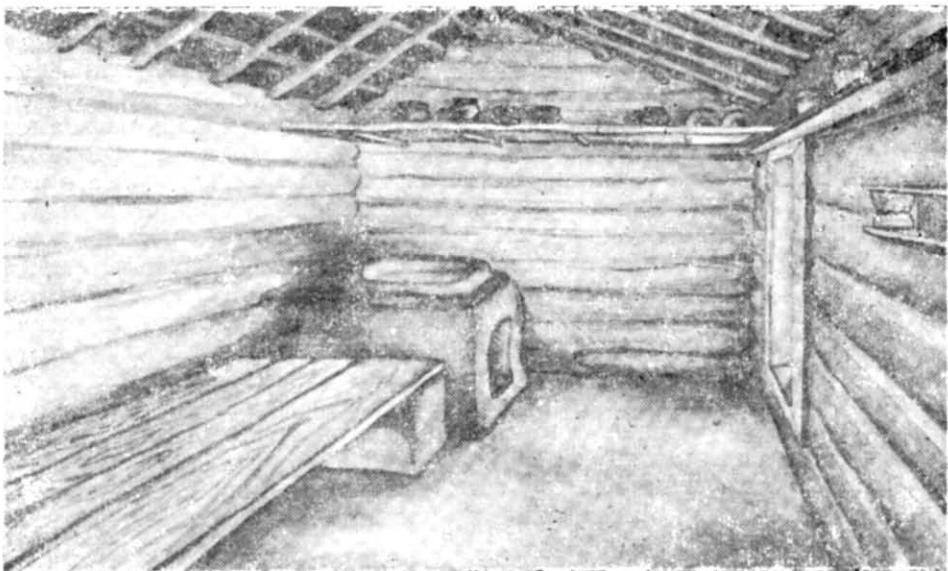

Рис. 1. Реконструкція інтер'єру житла № 30 поселення Обухів II. Реконструкція Н. М. Кравченко, М. Л. Струнка, малюнок М. Л. Струнка.

Можливо, враження про велику заглибленість давньослов'янського житла пояснюється існуванням земляної зовнішньої присипки. Радянські дослідники припускають думку, що така присипка могла навіть з'єднуватися з земляним дахом житла¹². Етнографічні аналогії свідчать про те, що характерною рисою східнослов'янського житла XVIII—XIX ст. була земляна зовнішня присипка стін («завалинка» у росіян, «прильба» в українців та білорусів)¹³. Земляний валок, що охоплював нижню частину стін (висота і ширина валка 36 см)¹⁴, захищав конструкцію, зведену без фундаменту, від опадів та утеплював житло.

Незначні коливання рівня заглиблених обухівських жител, можливо, зумовлювались необхідністю вирівняти площину під житла, спланувати досить крутій ухил (поселення Обухів II розташоване на схилах пагорбів).

Наведені факти дають можливість розглядати термін «напівземлянка» як суто археологічний, що застосовується з метою полегшення класифікації досліджуваних археологічних пам'яток. Можна припустити, що «напівземлянка» в археологічному розумінні — це залишки нижніх частин житла з незначним заглибленим підлоги на один-два вінці зрубу або з заглибленим, утвореним внаслідок зовнішньої присипки стін. Ці міркування здаються нам досить важливими для реконструкції зовнішнього вигляду житла, а також для спостереження та фіксації археологічних залишків під час розкопок житлового комплексу.

До другого виду даної хронологічної групи ми віднесли житла № 18 та 23, в яких не виявлено ніяких слідів дерев'яних конструкцій стін, а котлован нижньої частини стіни, піч і знахідки речей перекривалися розвалом глини з відбитками дерев'яних конструкцій. У деяких випадках збереглися і ями від стовпів (житло № 18).

Погана збереженість таких жител пояснюється їх незначною заглибленистю. Але розміщення розвалу та знахідок дають можливість у загальних рисах уявити планову схему жител. Про конструкцію стін можна судити по залишках будівельного матеріалу — глиняної обмазки, що збереглася у завалі. Можливо, досліджувані житла являли собою каркасно-глинобитні будови. Опалювальні споруди в обох видах жител однакові. Про це свідчать відкриті в житлах печі кубоподібної форми з масивними стінками. Нижні частини печей (черінь і стінки) ви-

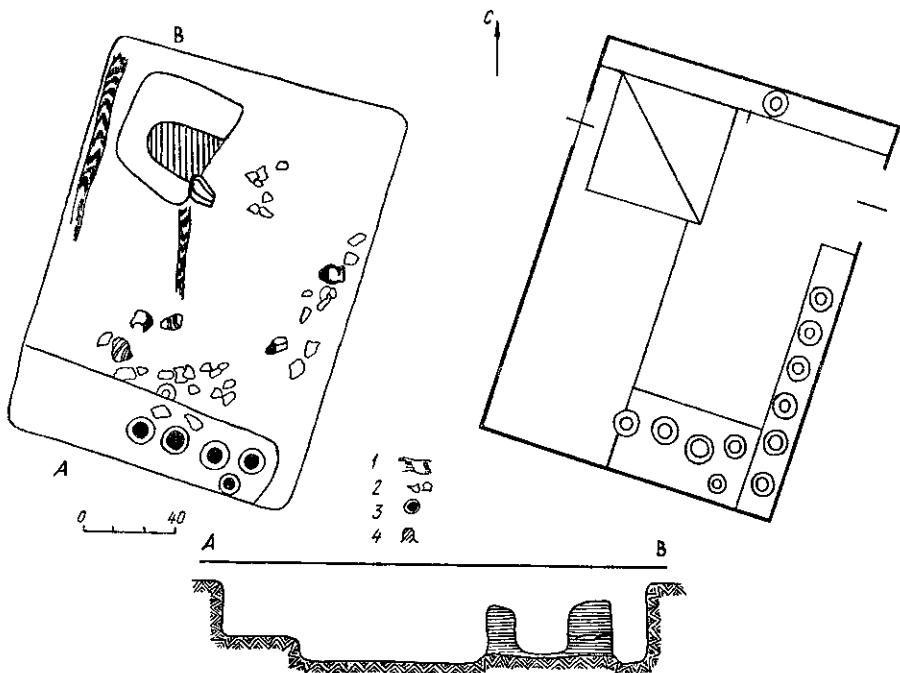

Рис. 2. Польовий план та реконструкція планової схеми житла № 6:

1 — залишки обвугленої деревини; 2 — фрагмент кераміки; 3 — посуд; 4 — глина.

різувалися в лесі. Майже в усіх житлах з кубоподібними печами виявлено жаровні з білої глини, які, напевно, розміщувалися понад верхнім отвором печі (рис. 1).

Очевидно, що за архітектурно-конструктивними особливостями обухівські житла відповідали трьом основним типам:

- 1) наземні однокамерні зруби, на один-два вінци заглиблені в ґрунт;
- 2) наземні каркасно-глинобитні будови з дещо заглибленою основою;
- 3) «напівземлянки» — зрубні будови, заглиблені на три-чотири вінци в ґрунт.

У народному будівництві відомі два головні конструктивні прийоми зведення стін: зруб і каркас. Стіни, рублені з різномірного лісу, а також каркасні, в яких для заповнення використовувалися різноманітні місцеві матеріали (дерево, хмиз, очерет, глина), звичайно обмазували глиною з обох боків і білили. Зрубні житла були поширені у північних лісових районах України (Карпати, Полісся). У лісостепової смузі, де дерева як будівельного матеріалу було менше, стіни мали каркасну конструкцію¹⁵. Але таке розмежування ареалів техніки народного будівництва за географічними зонами є умовним і не включає паралельного існування зрубних та каркасних жител, що визначається рядом факторів¹⁶.

Українське житло є наземним, хоча в деяких історико-етнографічних районах, як було зазначено вище, в кінці XIX — на початку XX ст. зберігалися традиції будівництва заглиблених у ґрунт жител.

Ми не зупиняємося на питанні конструктивних особливостей стін та покрівлі. Вважаємо, що реконструкції цих елементів, запропоновані О. М. Приходнюком та П. О. Раппопортом, можуть бути в цілому прийняті¹⁷. Етнографічні аналогії свідчать про існування та широке застосування традиційних типів перекриття даху: на півсошках (на півсошки, закріплени на верхній обв'язці зрубу, накладали сволок); на самцях (кругляки перекриття врубували в трикутником виведені стіни); «накотом» (зрубне завершення фронтонів і стін). Такі типи конструкцій є досить архаїчними і відносно довго зберігалися в ізольованих

них районах України. Крім того, прийом спорудження даху «накотом» був добре відомий багатьом народам Європи та Азії, а на Україні в XVIII—XIX ст. зберігся в господарських будівлях¹⁸.

Проаналізуємо планову схему обухівського житла. Усі досліджені житла даної хронологічної групи однокамерні, прямокутні, з сторонами 3—4 м (загальна площа від 3 до 16 м²); орієнтовані з півночі на південь кутами або стінами (в залежності від розташування на плані поселення) (рис. 2—5).

У визначені внутрішнього планування однокамерного житла необхідно у першу чергу звернути увагу на розміщення печі, тому що її орієнтація, конструктивні особливості є суттєвою ознакою житла¹⁹.

В обухівських житлах кінця VIII—IX ст. найкраще збереглися печі. Це масивні кубоподібні споруди діаметром 1—1,20 м, розміщені частіше за все в одному з кутів житла. Зафіковано розташування печі у північному або східному куті (для жителів, орієнтованих кутами) і в північно-східному (для жителів, орієнтованих стінами). Можливо, розміщення печі визначається положенням житла відносно центра поселення.

У плановій схемі слов'янських жителів VIII—IX ст. ще не досить з'ясованим залишається питання про розташування входу. П. О. Раппопорт вважає, що вхід був навпроти печі (по осі орієнтації челюстів), і лише в X—XI ст. ця схема замінюється новою, яка остаточно утверджується у XII—XIII ст. — піч знаходиться поблизу входу і звернена до нього челюстями. Разом з тим відзначається, що стара планова схема розташування печі у віддаленому по відношенню до входу куті продовжує побутувати у лісовій зоні²⁰.

Вивчення планових схем обухівських жителів розкриває більш різноманітну картину. Тут у розміщенні печей і орієнтації їх челюстів спостерігається приналежні три варіанти (див. таблицю). Простежити розміщення входу з повною достовірністю не вдалося, хоча в двох випадках встановили уривчастість нижніх вінців зрубу (житло № 7, 30). Але цей факт не обов'язково має свідчити про наявність отвору дверей, тому що у традиційному народному житлі перші вінці зрубу правила за поріг (іноді досить високий), що забезпечувало збереження певного теплового режиму²¹.

Для відтворення планової структури житла важливим є визначення форм розмірів та принципів його членування. Внутрішнє планування житла визначається його функціональним призначенням у житті родини. У холодний період року виробниче і духовне життя родини було зосереджене в обмеженому просторі житлового приміщення. Тут відбувалися всі трудові процеси, зберігалися істинні припаси та готувалася їжа, тут відпочивали, виконували релігійні обряди, пов'язані з сімейно-побутовим устроєм.

У народному житлі східних слов'ян XVIII — початку ХХ ст. існувало чітке розмежування приміщення на функціональні частини: робоча частина, місце відпочинку, урочистий «красний» куток. Західно-російські, українські, білоруські житла XIX ст. мали однакове планування внутрішнього приміщення, відоме в етнографічній літературі як західно-російський або українсько-білоруський тип²². Цей тип передбачав таке обладнання житла: піч знаходилась в одному з кутів, поблизу входу, і челюстями була звернута до бокової довгої стіни хати. Навпроти печі по діагоналі — «покутъ»²³ (святковий, «красний» куток). Тут стояли стіл або скриня («сундук»), накрита скатертиною, в кутку висіли ікони, прикрашені рушниками. За піччю влаштовувався дерев'яний настил для спання — «піл» («полати», «пол»), а вздовж стін розміщувалися нерухомі лави. Одна тягнулась до «полу», друга — до дерев'яної шафки — «мисника», для посуду, що висів у кутку поблизу дверей. Ці елементи внутрішньої організації житлового приміщення не були випадковими, а відображали функціональне призначення окремих частин житла. Так званий західно-російський тип планування просте-

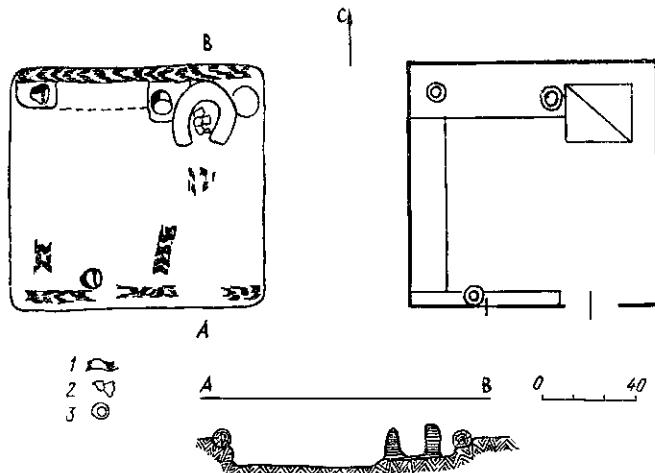

Рис. 3. Польовий план та реконструкція планової схеми житла № 7:
1 — залишки обвугленої деревини; 2 — фрагменти кераміки; 3 — посуд.

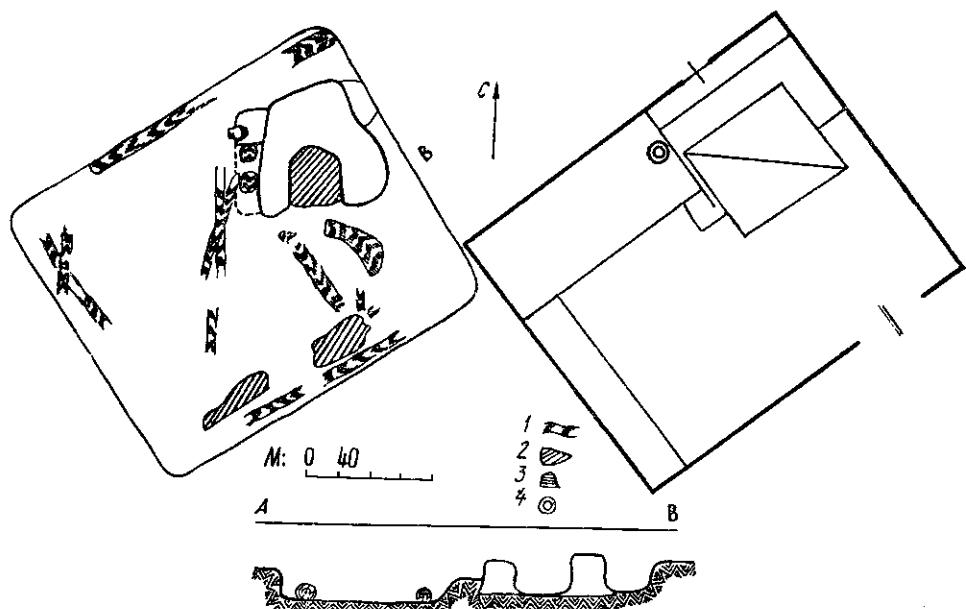

Рис. 4. Польовий план та реконструкція планової схеми житла № 30:
1 — залишки обвугленої деревини; 2 — печина; 3 — глина; 4 — посуд.

жується починаючи з ХI—ХII ст.²⁴ і детально вивчений етнографами на прикладі української хати пізнього періоду²⁵.

Обухівські житла дають можливість частково відтворити функціональний характер внутрішнього приміщення і зіставити його з даними етнографії. Так, у двох випадках простежувались сліди та залишки перегородок вздовж бокової стінки печі. У житлі № 18 збереглися сліди від жердин, що були основою такої перегородки. Це свідчить про дальший розвиток і ускладнення планової схеми житла. Подібний спосіб відокремлення печі та кутка навпроти неї перегородкою можна спостерігати у російському традиційному житлі²⁶.

Майже в усіх обухівських житлах простежуються залишки дерев'яного оснащення. Так, у житлі № 32 біля північно-східної стіни виявлено залишки дерев'яного настилу. У житлах № 7 та 30 вздовж бокової стіни трапились залишки вирізаних у лесі невисоких стовпчиків (до 30 см заввишки), які служили опорами для настилу. В обох випад-

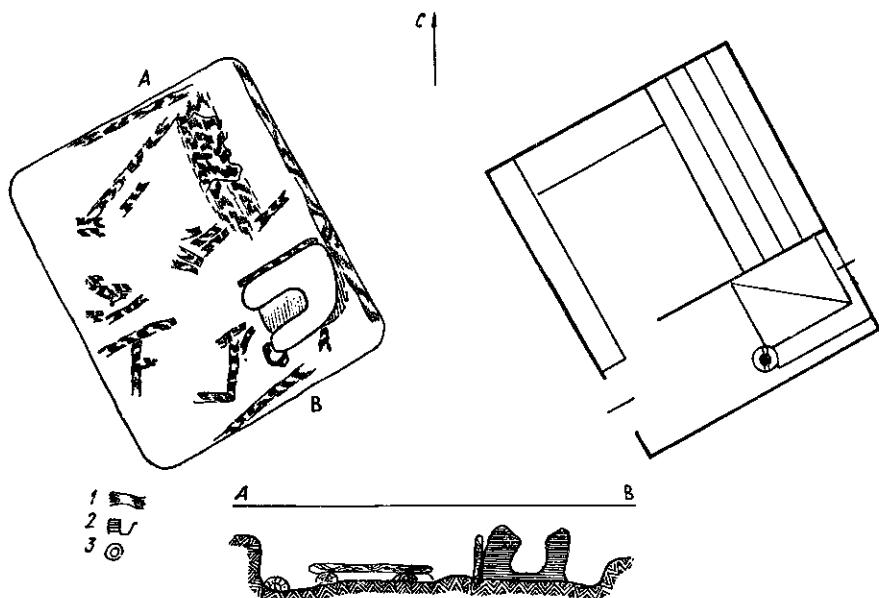

Рис. 5. Польовий план та реконструкція планової схеми житла № 32:
1 — залишки оббургленої деревини; 2 — глина; 3 — посуд.

ках на них знаходились керамічні посудини. Нарешті, в житлі № 6 під боковою стіною виявлено лесовий останець, на якому виявлено нижні частини шести посудин. Вони явно стояли на дерев'яному покрівлі останця. Під час розкопок житла № 6 виявлено кілька сотень фрагментів від 23 керамічних посудин, що на 1/4 заповнювали заглиблення житла, утворюючи скупчення поблизу стін. Ці посудини вдалось частково

Ознаки планової схеми житла	Кількість випадків	Номер житла							
		6	7	13	18	22	23	24	30
Орієнтація житла									
Кутами «північ-південь»	3	1		1	1				1
Стінами «північ-південь»	2		1						1
Розміщення печі									
У північному куті	2	1			1				
У північно-східному куті	2		1						1
У південному куті	1								1
Орієнтація чеюстів печі									
Південний схід	6	1		1	1	1	1	1	
Південь	2		1						1
Північний захід	1								1
Елементи інтер'єру житла									
Перегородка	2								1
Прилавки біля печі	3		1		1				1
Лесові лавки поблизу стін	1	1							

або повністю реконструювати (рис. 6). У керамічному комплексі житла № 6 переважали посудини великих і середніх розмірів (17 екз.) з діаметром близько 18 см. Це є свідченням того, що посудини займали полиці, розміщені по периметру житла.

Таким чином, залишки дерев'яних настилів, сліди від перегородки, вирізані у лесі опори та лави, а також розміщення тих чи інших знахідок в межах житла та їх характер дають можливість уяви-

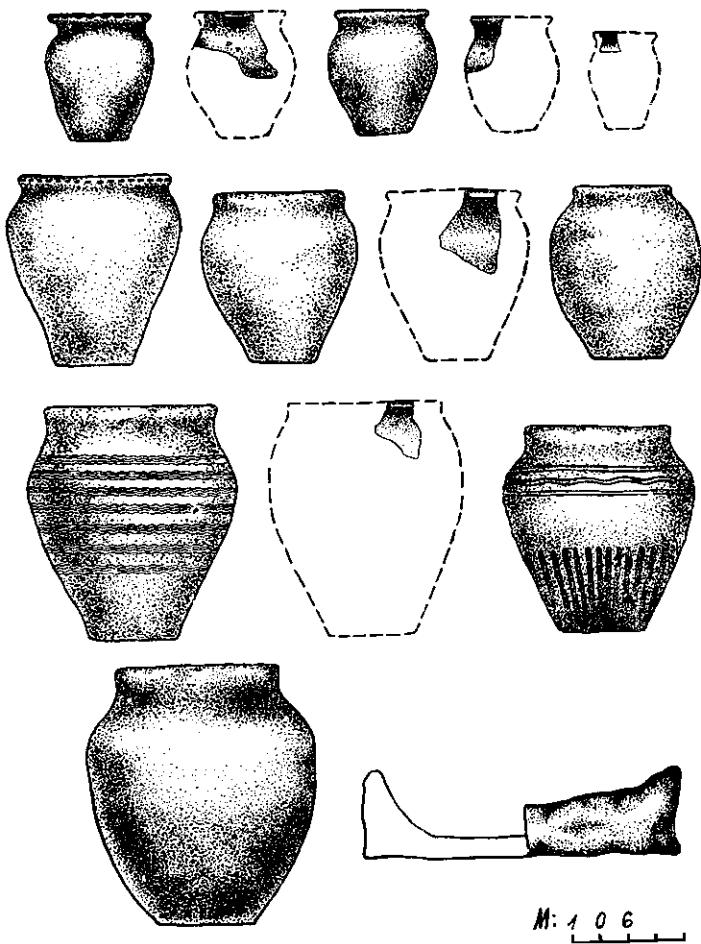

Рис. 6. Кераміка житла № 6 з поселення Обухів П.

ти внутрішнє вбрання східно-слов'янських жителів кінця VIII—IX ст. Але для того щоб ці окремі розрізnenі деталі склались у цілісну картину, звернемось до деяких етнографічних даних.

Характерною рисою східно-слов'янського житла XIX — початку ХХ ст. був прийом одночасного спорудження будинку та його внутрішнього вмеблювання²⁷. Нерухомі меблі включали лавки, полички, «піл» («полати»). Ще в середині XIX ст. рухомі меблі в українських хатах були майже повністю відсутні²⁸.

Попід стінами стояли дві нерухомі лави, рублені з плах. Уздовж стін тягнулися полички — дошки, закріплені на дерев'яних тиблях (способ кріplення таких поличок та їх розміщення можна побачити в експозиції Музею народної архітектури та побуту УРСР), або бруси, врублені в стіни нижче сволоків («гряди»)²⁹. На поличках зберігали дрібні побутові предмети, посуд, іжку. Саме такі гряди, напевно, були в обухівських зрубних № 6, 7 та інших житлах досліджуваного поселення. Інакше важко собі уявити розміщення кераміки у розвалі житла вздовж стін. За піччю, в затишному, найбільш віддаленому від дверей кутку, настеляли дошки — «піл» («полати»), що правив за ліжко.

В археологічній літературі відсутня єдина термінологія щодо назв елементів дерев'яного обладнання стародавнього житла та материкових останців. Так, лесові останці в одних випадках називають лежанками³⁰, в інших — приступками, верстаками³¹. На наш погляд, більш правомірним буде використання запропонованого М. П. Приходько терміну «лавка»³², який набагато близчче до назв, що побутували у

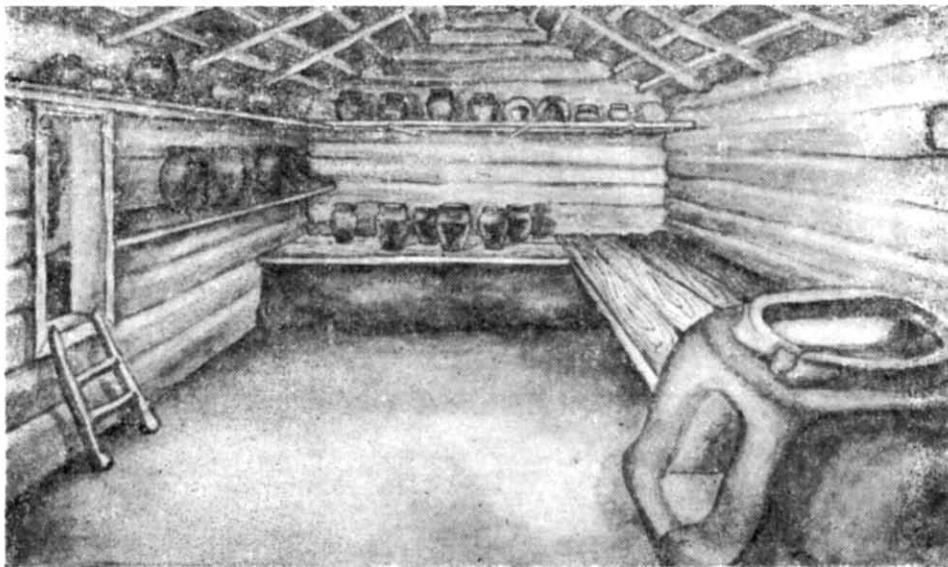

Рис. 7. Реконструкція інтер'єру житла № 6. Реконструкція Н. М. Кравченко, М. Л. Струнка. Малюнок М. Л. Струнка.

традиційному народному житлі східних слов'ян. Лесові останці в стародавньому житлі несли таке саме функціональне навантаження, як і лавки в житлах XVIII — початку ХХ ст., тобто були робочим місцем і місцем відпочинку сім'ї.

Для визначення дерев'яних меблів стародавнього житла ми пропонуємо застосовувати назви аналогічних елементів нерухомого в branня народного житла східних слов'ян.

Планування та внутрішнє обладнання житла № 6 може бути реконструйоване так: вхід, що розміщувався у південно-східній стіні зрубу, вів до заглибленого на 76 см однокамерного приміщення. Праворуч, у кутку біля протилежної від входу стінки, знаходилась піч, верхній отвір якої перекривала жаровня. Зліва від печі, вздовж задньої стінки, можливо, як це зафіксовано в інших випадках, розміщувався дерев'яний піл. Уздовж стін по периметру житла, чи двох стін були врублені полиці для посуду. Біля бакової стіни знаходилась лесова лавка, захищена зверху дошками (рис. 7). Досить вирогідною є думка про виробниче призначення такої лави³³.

У житлі № 32 досить добре простежується зразу ж за піччю дерев'яний настил — «піл». Тут вхід у приміщення, на нашу думку, був з північного заходу. Піч займала південно-східний кут і була зверху накрита жаровнею. Паралельно боковій стінці печі в деяких випадках розміщувалась перегородка з дощок, можливо, не досягаючи перекриття. Біля печі і понад нею знаходились полиці для посуду, про що свідчить скупчення кераміки у заповненні печі. Поруч з піччю стояла велика посудина, іноді амфора, яка при вторинному використанні могла служити посудиною для води (рис. 8).

Під час розкопок житла № 30 виявлено залишки лесового стовпчика, врізаного поруч з боковою стінкою печі. Можливо, на ньому одним кінцем закріплювалися дошки «полу».

В українській хаті «піл» настилався одним кінцем на лаву покутного вікна, другим — на прилавок — дошку, яка лежала біля печі на земляних стовпчиках³⁴. Крім того, земляні лавки та нори споруджували в бідняцьких житлах селян і робітників України в передреволюційний період³⁵.

Зрубна конструкція жител VIII—IX ст. Обухівського поселення передбачає, що більша частина меблів будувалася разом з стінами,

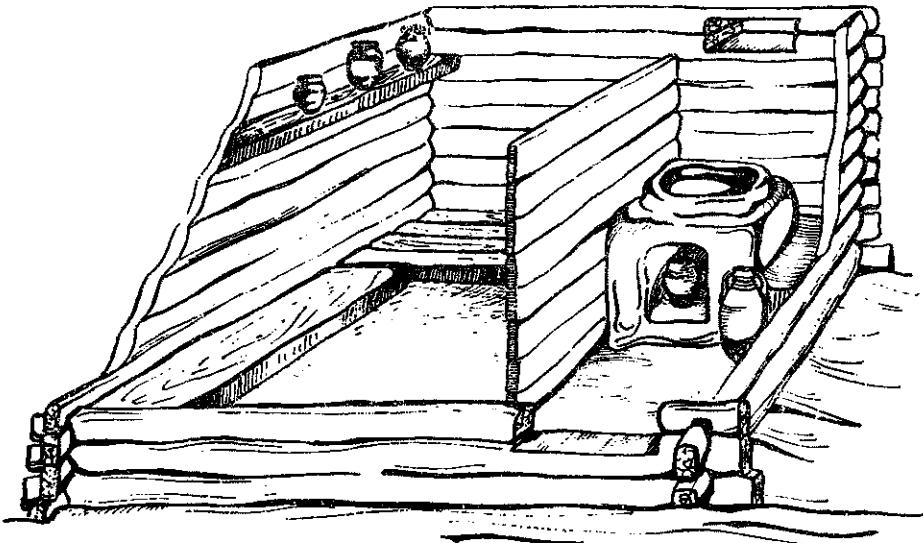

Рис. 8. Реконструкція інтер'єру житла № 32. Реконструкція Н. М. Кравченко, М. Л. Струнка. Малюнок М. Л. Струнка.

що підтверджується, як було зазначено вище, етнографічними аналогіями.

У житлі № 6 біля бокової (південно-західної) стіни, поблизу лесової лавки виявлено обгорілі зерна пшениці, що відповідає традиційному розміщенню припасів у житловому приміщенні. Під лавами і пілом у народних житлах зберігалися запаси продуктів, знаряддя праці: закопували ступу, в якій товкли просо, піднявши одну або дві дошки з полу³⁶. Лави — це не тільки місце відпочинку, а й робоче місце дослідних членів сім'ї.

У житлах, безумовно, виділяли відповідну частину житлової площини і для здійснення сімейних обрядів, релігійних культів. Однак ми не маємо необхідних підстав, щоб судити про відокремлення урочистої частини від печі-вогнища, яка звичайно відігравала роль жертвовника.

Різноманітне начиння, посуд, тканини, зброя, музичні інструменти, одяг — складові елементи інтер'єру народного житла. Гадаємо, що ці речі, цілком необхідні у повсякденному житті, займали своє місце і в давньослов'янських житлах. Та, на жаль, крім кераміки й деяких інших предметів побуту, майже всі вони недоступні археологічному вивченню. Однак опосередковані дані — відбитки зерен льону і знахідки пряслиць — можна розглядати як свідчення про виготовлення тканин на поселенні та використання їх в інтер'єрі житла.

Важко скласти певну думку щодо орнаментики декоративних тканин та одягу. Це питання зовсім не вивчене в нашій літературі. Разом з тим привертає увагу той факт, що в сучасних орнаментах східнослов'янських декоративних тканин досить стійкими виявились магічні символи: солярні знаки (хрест-розетка, променисте коло з хрестом, зірка і т. ін.), знаки житла, вогню та засіяного поля, що беруть початок у язичницькій давнині. Зображення добрих духів, які повинні були оберігати житло, в образі коня, птаха, собаки ставились над отворами дверей і вікон³⁷.

Дослідження давньослов'янського житла на матеріалах розкопок поселення Обухів II дає можливість визначити характерні риси інтер'єру житла VIII—IX ст., до яких ми відносимо членування однокамерного приміщення на функціональні частини, виділення постійного місця для печі, наявність нерухомого дерев'яного обладнання (лави, «піл»), що використовувались як робоче місце і місце відпочинку, та полиць для посуду й дрібних знарядь праці.

Такі елементи внутрішнього вбрання, як тканини, одяг, дерев'яний посуд, залишаються невідомими. Але їхній вигляд можна було б у деякій мірі відтворити за зображеннями на металевих виробах та інших предметах.

Реконструкція жител однієї археологічної пам'ятки свідчить про те, що в кінці I тисячоліття н. е. сформувався певний житловий комплекс — однокамерна будівля зрубної конструкції, склався сталий тип інтер'єру, який у загальних рисах може бути запістиваний з інтер'єром більш пізнього періоду за даними реконструкції жител з м. Києва, існував зв'язок деталей внутрішнього вбрання з конструктивними особливостями житла, виникли зачатки функціонального поділу житлового приміщення. Це дає можливість виділити специфічні риси східнослов'янського житла Середньої Наддніпрянщини.

¹ Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VIII ст. н. е.). — К., 1975, с. 16—27; Ялпушкін І. І. Городище Новотроїцьке: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — МИА, 1958, № 74, с. 193—210; Рикман З. А. Жилище племен черняховской культуры Днестровско-Прутского междуречья. — В кн.: Древнее жилище народов Восточной Европы. М., 1975, с. 67, 83; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище (VI—VIII вв. н. э.). — В кн.: Древнее жилище народов Восточной Европы, рис. 1, 9.

² Приходнюк О. М. Вказ. праця. Автор в реконструкції зовнішнього вигляду житла VI—VIII ст. н. е. широко використовує етнографічні матеріали, зокрема архітектурно-конструктивні особливості традиційної подільської хати.

³ Раппопорт А. А. Указ. соч., с. 149.

⁴ Самойлович В. П. Українське народне житло (кінець XIX — початок XX ст.). — К., 1972, с. 6.

⁵ На користь цього ствердження може служити той факт, що зрубні конструкції добре відомі багатьом народам Європи внаслідок подібних природно-географічних умов, але обладнання житлового приміщення, його вбрання досить різняться. Роль етнічного фактора у формуванні інтер'єру житла підкреслюється у науковій літературі. Див.: Чижикова Л. Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины. — В кн.: Культурно-бытовые процессы на юге Украины. М., 1979, с. 25.

⁶ Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Струге. — В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1978, с. 74—92.

⁷ Там же.

⁸ Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. — ВДИ, № 1, 1941.

⁹ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 149.

¹⁰ Косьміна Т. В. Сільське житло Поділля: Кінець XIX—XX ст. — К., 1980, с. 55, 102.

¹¹ Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII—XIX ст.). — К., 1949, с. 19.

¹² Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 114, рис. 9.

¹³ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов. — В кн.: Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, с. 77.

¹⁴ Труды этнографическо-статистической комиссии в Западно-Русский край. — Спб., 1872, т. 7, с. 380.

¹⁵ Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество. — Киев, 1977, с. 93—97.

¹⁶ Рабинович М. Г. Древний ландшафт и жилище (О двух типах древнерусского жилища в Волго-Окском междуречье). — СЭ, 1969, № 2, с. 17—18.

¹⁷ Приходнюк О. М. Вказ. праця; Раппопорт П. А. Указ. соч.

¹⁸ Очерки общей этнографии / Под. ред. С. П. Толстова. — М., 1968, с. 181; Юрченко П. Г. Вказ. праця, с. 63.

¹⁹ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 119; Приходьюко Н. П. Некоторые вопросы истории жилища на Украине. — В кн.: Древнее жилище народов Восточной Европы. М., 1975, с. 254.

²⁰ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 126, 134.

²¹ Юрченко П. Г. Вказ. праця, с. 9.

²² Бломквист Е. Э. Общие черты в крестьянском жилище русских и украинцев. — СЭ, 1954, № 4, с. 34; Чижикова Л. Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины, с. 34.

²³ Терміни, якими позначені в даній статті функціональні частини та деталі хатнього начиння, — загальні для традиційного східнослов'янського житла.

²⁴ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 137—141.

²⁵ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки...; Маланчук В. А. Интер'єр украинского народного житла. — К., 1973; Науленко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975, та ін.

²⁶ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки..., с. 80.

²⁷ Там же, с. 419.

²⁸ Де ля Флиз. Этнографическое описание крестьян Киевской губернии. Особенности состоящих в государственных имуществах и разные местные исторические памятники древности и рисунки (б. м.), 1854, с. 5.

²⁹ Грацианская Н. Жилище и хозяйственные постройки словацкого крестьянства XIX—XX ст. : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1955. — 10 с.

³⁰ Приходнюк О. М. Вказ. праця, с. 25.

³¹ Раппопорт П. А. Указ. соч. с. 131.

³² Приходько Н. П. Указ. соч., с. 258.

³³ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое, с. 199.

³⁴ Этнографический сборник, издаваемый императорским Русским географическим обществом. Спб., 1853, вып. 1, 339 с. Подібні конструкції «полу» демонструються в інтер'єрах експозиції Музею народної архітектури та побуту УРСР.

³⁵ Приходько Н. П. Вказ. праця, с. 258.

³⁶ Труды этнографическо-статистической комиссии..., с. 386.

³⁷ Рыбаков Б. А. Искусство древних славян. — В кн.: История русского искусства / Под ред. И. Э. Грабаря. М., 1953, т. 1, с. 82.

Н. М. КРАВЧЕНКО, М. Л. СТРУНКА

Реконструкция интерьера славянского жилища VIII—IX вв.

Резюме

Раскопки остатков жилищ на восточнославянских поселениях представляют многочисленные данные о различных деталях и элементах их планировки и внутреннего убранства. Но целостный облик жилища остается еще не изученным, что объясняется отрывочностью археологических данных и трудностями реконструкции. Отсутствие обоснованных реконструкций, в свою очередь, препятствует историко-социологическому и этногенетическому изучению материалов, поступающих из раскопок жилищ. Непроработанной остается и методика реконструкции.

В данной статье предлагается опыт реконструкции планировки и интерьера нескольких жилищ VIII—IX вв. на основе материалов раскопок поселения Обухов II (Обухов, Киевская обл., реки Стугна — Днепр).

Методика реконструкции основана на воспроизведении отдельных деталей плановой схемы в целом, а также внутреннего убранства на основании конкретных данных, полученных при раскопках жилищ № 6, 7, 30, 32, с учетом и дополнением недостающих звеньев данными этнографии о традиционном восточнославянском жилище.

Реконструкция интерьера обуховских жилищ свидетельствует о том, что уже в конце I тысячелетия в Среднем Поднепровье сложился определенный тип интерьера, характерный для жилищ, относящихся к различным конструктивным типам (срубные и каркасно-глиниобитные), основными чертами которого были членение однокамерного жилища на функциональные части, определение постоянного места для печи, связь неподвижного деревянного оборудования (лавы, «пол», полки) с конструкцией жилища. Вместе с тем для них характерны и некоторые индивидуальные особенности, связанные с отдельными элементами планировки и убранства.

Графические реконструкции плановой схемы и интерьера жилищ поселения Обухов II, выполненные авторами, позволяют полнее воссоздать весь комплекс древнеславянского жилища, а также имеют практическое значение для совершенствования методики фиксации археологических остатков при раскопках последних.

Сопоставление с этнографическими данными дает дополнительные подтверждения об интерьере народного жилища как наиболее консервативной его части.

Д. Н. КОЗАК, Л. О. ПРОТАС

Охоронні роботи в с. Боратин на Волині

Експедицією Інституту археології АН УРСР спільно з Волинським обласним товариством охорони пам'яток історії та культури проведено охоронні роботи на поселенні першої чверті I тисячоліття н. е. у с. Боратин Луцького р-ну Волинської обл. Поселення відкрите 1978 р. В. Г. Охріменком. Вона розташоване в 1 км на південний схід від села в уроч. Могилки і займає високий лівий берег р. Стир. Значна частина поселення зруйнована внаслідок осунення берегів річки. Його довжина 170—180, ширина збереженої частини 30—35 м.

Два розкопи загальною площею 936 м² закладено у північній частині поселення. Досліджено 6 жител, 2 господарські споруди та 14 господарських ям, що відносяться до першої чверті I тисячоліття н. е.*

Житло 2 — прямокутна у плані споруда, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Розмір житла 3,6×2,8, м, висота земляних стінок 0,15—0,2 м від рівня долівки. У підлозі знаходилося сім стовпових ям, розташованих по кутах споруди. Їх діаметр 0,3—0,35, глибина 0,11—0,24 м від рівня долівки. Посередині південно-західної стіни розміщені рештки глинобитної печі. Від неї збереглася частина череня, перекритого розвалом глиняної обмазки. Діаметр розвалу 1,2 м, товщина череня 2 см. На кусках глини відбилися сліди дерев'яних прутів, що дає підстави говорити про дерев'яний каркас стінок та куполу печі. У заповненні житла була ліпна кераміка та кості тварин.

Житло 3 представле прямокутною півземлянкою, орієнтованою стінами за сторонами світу. Стінки вертикальні, долівка рівна, утоптана. Розмір житла 3×3,5 м, висота земляних стінок 0,2—0,35 м від рівня долівки. У долівці виявлено сім ямок від стовпів, розташованих по кутах та вздовж стінок житла. Їх діаметр 0,3—0,35, глибина 0,13—0,22 м від рівня долівки. Посередині житла знаходилася підвальна яма округлої форми діаметром 1,2 м. Її глибина складає 0,35 м від рівня долівки. У заповненні житла виявлено уламки ліпного посуду та кістки тварин.

Житло 5 — прямокутна у плані півземлянка із заскругленими кутами. Стінки дещо звужені донизу, долівка рівна, утрамбована. Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. Розмір житла 5,4×3,7, висота земляних стінок 0,3—0,4 м від рівня долівки. Вздовж південно-західної стінки розташований материковий виступ — прилавок шириною 0,5—0,6 і висотою 0,1—0,15 м від рівня долівки. Вздовж виступу розміщено 7 ямок від стовпів діаметром 0,1—0,2 і глибиною 0,12—0,18 м від рівня долівки. Стовпці, що були розташовані тут, підпирали, очевидно, дерев'яну обшивку прилавка. Велика кількість стовпових ямок знаходилася у долівці житла (рис. 1). Їх діаметр 0,2—0,4, глибина 0,15—0,2 м від рівня долівки. Стовпли, розташовані по кутах і вздовж стінок, були основою стін та даху, стовпі, розміщені посередині долівки, пов'язані з інтер'єром житла (стіл, лавки тощо). У заповненні виявлено велику кількість уламків ліпної кераміки, кістяну проколку, два залізних ножа, чорно-полоне пряжло та кістки тварин.

Житло 6 представле прямокутною у плані спорудою, орієнтованою кутами за сторонами світу. Стінки прямі, кути заокруглені, долівка утрамбована, рівна. Розмір житла 3×4,3, висота земляних стінок 0,4—0,45 м від рівня долівки. Біля північно-західної коротшої стінки знаходилося материкове підвищення, яке служило сходинкою для входу у житло. Вздовж протилежної стінки розташований материковий виступ-прилавок розміром 2,9×1 і висотою 0,26 м від рівня долівки. Посередині коротких стінок розміщалися ямки від стовпів діаметром 0,12—0,2 і глибиною 0,18—0,21 м від рівня долівки. У північному куті знаходилася підвальна яма округлої форми діаметром 1,1 і глибиною 0,25 м від рівня долівки. У заповненні знайдено ліпну кераміку та кілька уламків сіролощених гончарних мисок провінціально-римського типу.

Житло 7 — близько до округлої в плані споруда з вертикальними земляніми стінками та рівним, добре утрамбованим дном. Її розмір 3×3,25, висота земляних стінок 0,3 м від рівня долівки. Посередині житла знаходилася підвальна яма «ка». Вона має овальну форму, розміром 1×1,5, глибина 0,4 м від рівня долівки. Бі-

* Поселення двошарове; крім старожитностей пшеворсько-зарубинецької культури, тут знаходилося селище давньоруського часу (Х ст.). Об'єкти, що відносяться до Х ст., у статті не подаються.

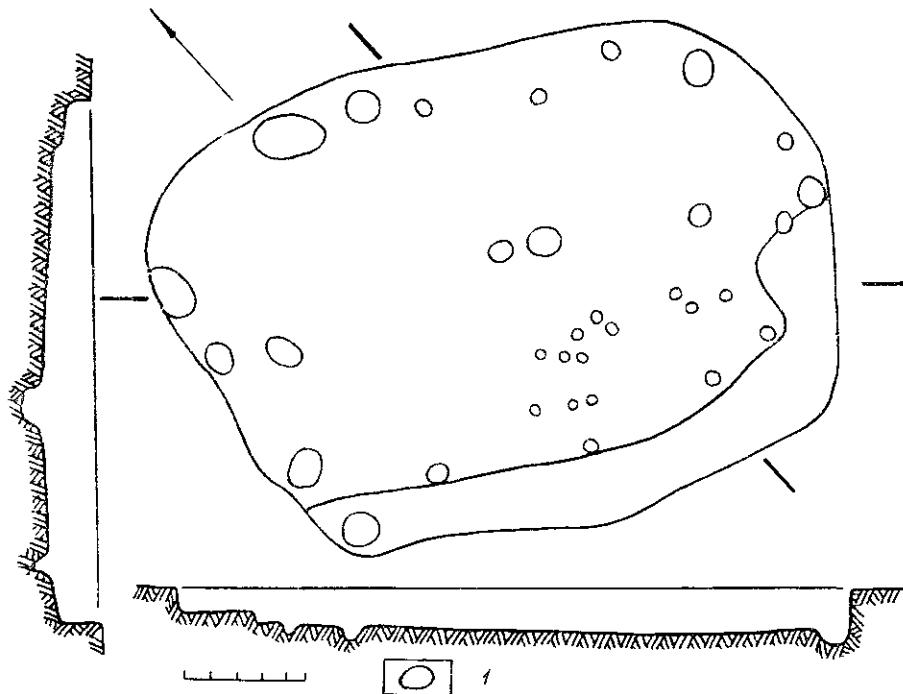

Рис. Г. План та розріз житла 5.

ля західної стінки розташована підвальна яма «б». Вона теж овальної форми, розмір $1,1 \times 1,3$, глибина 0,3 м від рівня долівки. Вздовж стінок споруди розташовано 4 ямки від стовпів діаметром 0,4—0,45 і глибиною 0,15—0,18 м від рівня долівки. У заповненні житла виявлено велику кількість уламків ліпної кераміки.

Житло 9 являє собою близьку до прямокутної у плані півземлянку, орієнтовану кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Розмір $3,4 \times 5$, висота земляних стінок 0,3 м від рівня долівки. У північно-західній стінці на материковому підвищенні розміром $0,5 \times 1$ м розміщені залишки печі, побудованої з глиняних вальків. Глиняний черінь печі зберігся лише частково. Контури печі не простежено. У долівці житла знаходилося 10 ямок від стовпів, розміщених уздовж стінок. Іх діаметр 0,2—0,3, глибина 0,1—0,25 м від рівня долівки. У південному куті розміщалася підвальна яма округлої форми, діаметр 1,5, глибина 0,4 м від рівня долівки. Поряд з нею знаходилася ще одна підвальна яма округлої форми діаметром 0,6 і глибиною 0,38 м від рівня долівки. У заповненні виявлено велику кількість уламків ліпного посуду.

Господарські споруди, відкриті на поселенні, овальної та округлої форми розміром $1,2—1,6 \times 2,8—3$ м і заглиблені в материк на 0,4—0,6 м. Вздовж стінок знаходилися ямки від стовпів, у долівці розміщено одну-две підвальні ями.

Господарські ями округлої або овальної форми діаметром 0,8—1,6 м. Стінки вертикальні, деколи звужені донизу, дно плоске. Житлові споруди, відкриті у Боратині, близькі за формою та конструктивними особливостями до жител, відомих у пшеворській культурі на території Польщі¹.

При розкопках поселення зібрано велику кількість кераміки. Це уламки від ліпних горщиків, мисок, кухликів, круглих дисків-покришок. Поверхня черепків чорно-або сіро-лощена, згладжена, спеціально ошершавлена, рідше шорстка. Досить часто горщики мають комбіновану поверхню: під вінчиком вони залощені, тулуб спеціально ошершавлений. Кілька посудин орнаментовано врізними проложеними лініями, канелюрами.

Основну кількість посуду складають горщики, які розділяються на кілька типів. Переважну більшість становлять посудини з короткими, ледь розхиленими вінцями та округлими високими плечиками (рис. 2, 1). Численні також горщики з розлогими довгими вінцями та високими округлими плечиками (рис. 1, 2, 4). До інших форм відносяться стрункі, високі посудини з розхиленими, добре вираженими вінцями та пологими плечиками (рис. 2, 3, 7), широкогорлі невисокі посудини з загнутими всередину вінцями (рис. 2, 5) та округлобокі горщики з вертикальною горловиною (рис. 2, 6).

Миски представлені двома формами. Найбільш численними є глибокі посудини форми зірзаного конуса або з загнутими всередину вінцями (рис. 2, 8). Другий тип складають миски с-видного профілю. Переход плечиків у бочку ребристий або округлений (рис. 2, 9, 10). Дві миски мають вигнутий бочок (рис. 2, 11). Кілька екземплярів виділяються лотовщеними, профільованими вінцями (рис. 2, 15).

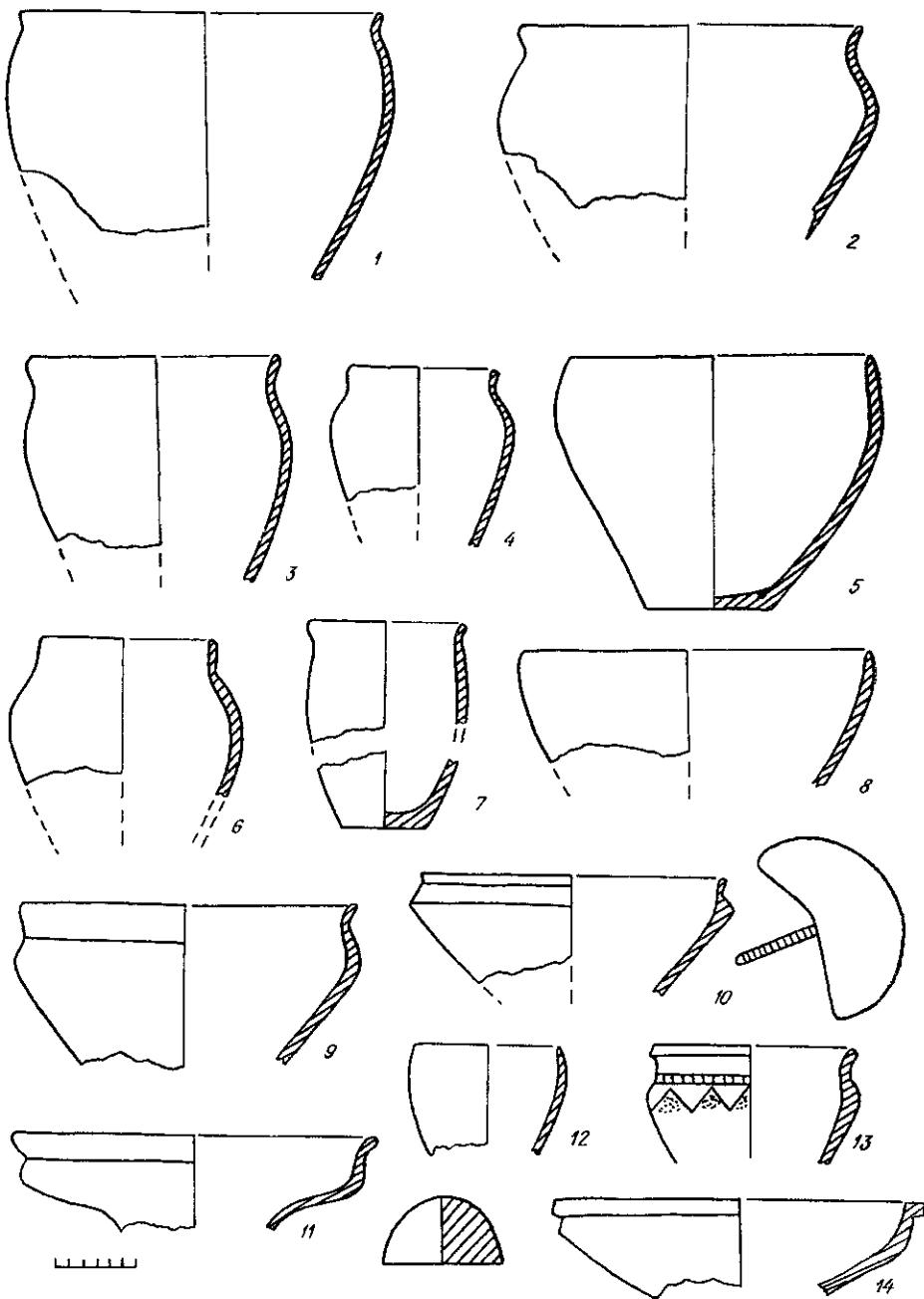

Рис. 2. Ліпна кераміка з поселення (1—14).

Більша частина горщиків, а також мисок мають аналогії в зарубинецькій культурі Прип'ятського Полісся та Подніпров'я². Ряд типів характерний для пшеворської культури³.

Кухлики в основному конічної форми (рис. 2, 12) і властиві для пшеворської кераміки. Невелику групу посуду складають округлі диски діаметром 16—22 см (рис. 2, 13), а також друшляки конічної форми.

Серед ліпної кераміки виділяються кілька фрагментів від чорнолощених ваз. Одна з них прикрашена під вінчиком горизонтальними врізними лініями, під якими розміщені трикутники, заповнені ямками (рис. 2, 14). На бочках другої посудини знаходилися канелюри. Форма і орнамент цих посудин мають аналогії в кераміці вельбарської культури⁴.

Глиняні вироби представлені також пряслами біконічної форми. Вони мають пролощену поверхню темно-сірого або чорного кольорів. Одне прясло прикрашене чотирма рядами дрібних насічок.

В культурному шарі та об'єктах поселення часто траплялися так звані хлібці (рис. 2, 16). Вони мають плоску основу та півокруглу верхню частину. Діаметр виробів 16—25, висота 8—10 см. Призначення цих предметів наясне. Існує думка, що вони використовувалися в ритуальних цілях.

До кістяних виробів належать дві проколки, виготовлені з кінчиків рогу кози. Робоча частина сильно згладжена, гостра. Довжина проколок 8—10, діаметр 1—1,5 см. Залізні предмети представлені двома ножами, шилом, голкою.

На поселенні не знайдено датуючого матеріалу. Аналіз керамічного комплексу показує, що всі посудини мають аналогії в зарубинецькій та пшеворській культурах ранньоримського часу. На початковий етап існування поселення вказують кілька фрагментів ліпних мисок і горщиків з потовщеннями профільованими вінцями. Кераміка з таким способом формування вінців характерна для пшеворської культури пізньолатенського часу і зустрічається в ній ще в другій половині I ст. н. е. До того ж часу належать миски з вигнутими бочками. Лише в I—II ст. н. е. в Подністров'ї та на Волині широкого застосування набувають диски-покришки. Кінцеву фазу існування поселення визначає керамічний комплекс житла 6, де поряд з ліпною керамікою виявлено кілька уламків від гончарних мисок провінціально-римського типу. Така кераміка появляється у невеликій кількості на поселеннях Верхнього Подністров'я з третьої чверті II ст. н. е.⁵ Очевидно, до цього часу належать також фрагменти ліпної кераміки вельбарської культури, виявлені на поселенні. Отже, рамки існування поселення слід обмежити другою половиною I—II ст. н. е.

Поселення в Боратині — перша, широко досліджена пам'ятка ранньоримського часу на Волині. Матеріали, виявлені при розкопках цього поселення, свідчать, що тут з I—II ст. н. е., як і в Подністров'ї, проходив процес активної взаємодії пшеворських та зарубинецьких племен. У кінці II ст. на Волині він був ускладнений вторгненням племен вельбарської культури. Очевидно, в результаті змішання культури місцевих і прийшлих племен під дією провінціально-римської культури тут сформувалася у III ст. н. е. локальна група пам'яток пізньоримського часу, відома в літературі під назвою волинської групи черняхівської культури.

¹ Dąbrowski K. Osadnictwo z okresów poźnolateńskiego i rzymskiego na st. 1 w Piwonice pow. Kalisz. — Materiały starorzytne, 1958, t. 4, s. 7—52.

² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1972, табл. XIV, 10; XX 6; XXI, 1, 2, 4; XXVII, 3; XXXI; Коспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвержичи. — МИА, 1969, 160, рис. 10, 9; 19, 8.

³ Kostrzewski B. Cmentarzysko z okresów poźnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach pow. Rawicz. — Fontes archaeol. posnan., 1954, t. 4, rys. 146, 1; Dąbrowski K. Osadnictwo., tabl. IV, 20, X, 4.

⁴ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест—Тришин. — М., 1980, табл. X, 19 а, XVI, 45 ж.

⁵ Козак Д. Н. Поселение в Пасеках-Зубрецких на Верхнем Поднестровье. — В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. конф. Днепропетровск, 1980, с. 131.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине
АИМ — Археологические исследования в Молдавии
АП — Археологічні пам'ятки
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БКЧП — Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
ВА — Вопросы антропологии
ВДИ — Вестник древней истории
ВОАК — Вісник Одеської Археологічної комісії
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
ГГЛ — Главная географическая лаборатория
ГАИМК — Государственная Академия истории материальной культуры
ГЭ — Государственный Эрмитаж
ЕМИРА — Ежегодник музея истории, религии и атеизма
ЗГГИ — Записки государственного гидрологического института
ЗГО СССР — Записки Географического общества СССР
ЗАОО — Записки Одесского археологического общества
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИВГО — Известия Всесоюзного географического общества
ИЗ — Исторические записки
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛО ИИМК — Ленинградское отделение Института истории материальной культуры
МАР — Материалы по археологии России
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НИГМИ — Труды Украинского Научно-исследовательского гидрометеорологического института
НиС — Нумизматика и сфрагистика
ОГАМ — Одесский государственный археологический музей
ПИСПАЭ — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
ПФГ — Проблемы физической географии
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СГАИМК — Сообщения Государственной академии истории материальной культуры
СЭ — Советская этнография
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
ТИЭ — Труды Института этнографии АН СССР
ТССА — Тезисы докладов конференции по проблемам скифо-сарматской археологии
ХС — Херсонесский сборник
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche
WA — Wiadomości archeologiczne

ЗМІСТ

Статті

Смирнов С. В. Деякі актуальні завдання вивчення антропогенезу	1
Мовша Т. Г. Пітреїнська регіональна група трипільської культури	10
Полін С. В. Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я	24
Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII— Х ст.	34

Публікації та повідомлення

Кротова А. Н. Позднепалеолитическая стоянка вблизи с. Куйбышево в Приазовье	47
Константинеску Л. Ф. Ранньоімні поховання північно-східного Подоння	61
Лейпунська Н. О. Ліварні форми з Ольвії	68
Моця О. П. Монети з давньоруських поховань Середнього Подніпров'я	75
Данилова Е. І. Про зміну росту давньоруського населення Середнього Подніпров'я	80
Кравченко Н. М., Струнка М. Л. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII—IX ст.	84

Охорона пам'яток

Козак Д. Н., Протас Л. О. Охоронні роботи в с. Боратин на Волині	96
--	----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Смирнов С. В. Некоторые актуальные задачи изучения антропогенеза	1
Мовша Т. Г. Петренская региональная группа трипольской культуры	10
Полин С. В. О сарматском завоевании Северного Причерноморья	24
Юренко С. П. Домостроительство населения Днепровского Левобережья в VIII—Х ст.	34

Публикации и сообщения

Кротова А. Н. Позднепалеолитическая стоянка вблизи с. Куйбышево в Приазовье	47
Константинеску Л. Ф. Раннеямные погребения северо-восточного Подонья	61
Лейпунская Н. А. Литейные формы из Ольвии	68
Моця О. П. Монеты из древнерусских погребений Среднего Поднепровья	75
Данилова Е. И. Об изменении роста древнерусского населения Среднего Поднепровья	84
Кравченко Н. М., Струнка М. Л. Реконструкция интерьера славянского жилища VIII—IX вв.	80

Охрана памятников

Козак Д. Н., Протас Л. О. Охранные работы в с. Боратин на Волыни	96
--	----

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

45

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

Редактор А. О. Золотарьова. Художний редактор В. І. Мелашенко:
Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори С. А. Доценко, В. М. Семенюк

Інформ. бланк № 5730

Здано до набору 05.12.83. Підп. до друку 26.06.84. БФ 25650. Формат 70×108^{1/16}. Листір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк.
арк. 9.1. Ум. фарб.-відб. 9.45. Обл.-вид. арк. 9.54. Тираж 1000 пр.
Зам. 4221. Ціна 1 крб. 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, вул. Рєліна, 3.
Обласна книжкова друкарня, 290000, Львів, Стефаника, 11.

**У видавництві «Наукова думка»
в 1985 р. вийдуть в світ книги;**

Археологія: Респ. міжвід. зб. наук. праць. Вип. 49, 50, 51, 52. Обсяг кожного випуску 10 арк., ціна — 1 крб. 50 к.

Вміщено теоретичні й узагальнюючі статті з питань стародавньої історії та археології України, які хронологічно охоплюють період від камяного віку до середньовіччя. Наведено дані про нові відкриття на території УРСР і дослідження окремих культур, матеріали про охорону археологічних пам'яток.

Для археологів, істориків, працівників музеїв, викладачів та студентів історичних факультетів.

Попередні замовлення на ці книги приймають всі магазини книготоргів, споживчої кооперації, магазини «Книга — поштою» і «Академ—книга».

Просимо користуватися послугами магазинів — опорних пунктів видавництва: **Будинку книги** — магазину № 200 (340048, Донецьк-48, вул. Артема, 147 а), магазину «Книжковий світ» (310003, Харків-3, пл. Радянської України, 2/2) і магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

НАУКОВА ДУМКА

Археологія, 1984, 45, 1—104